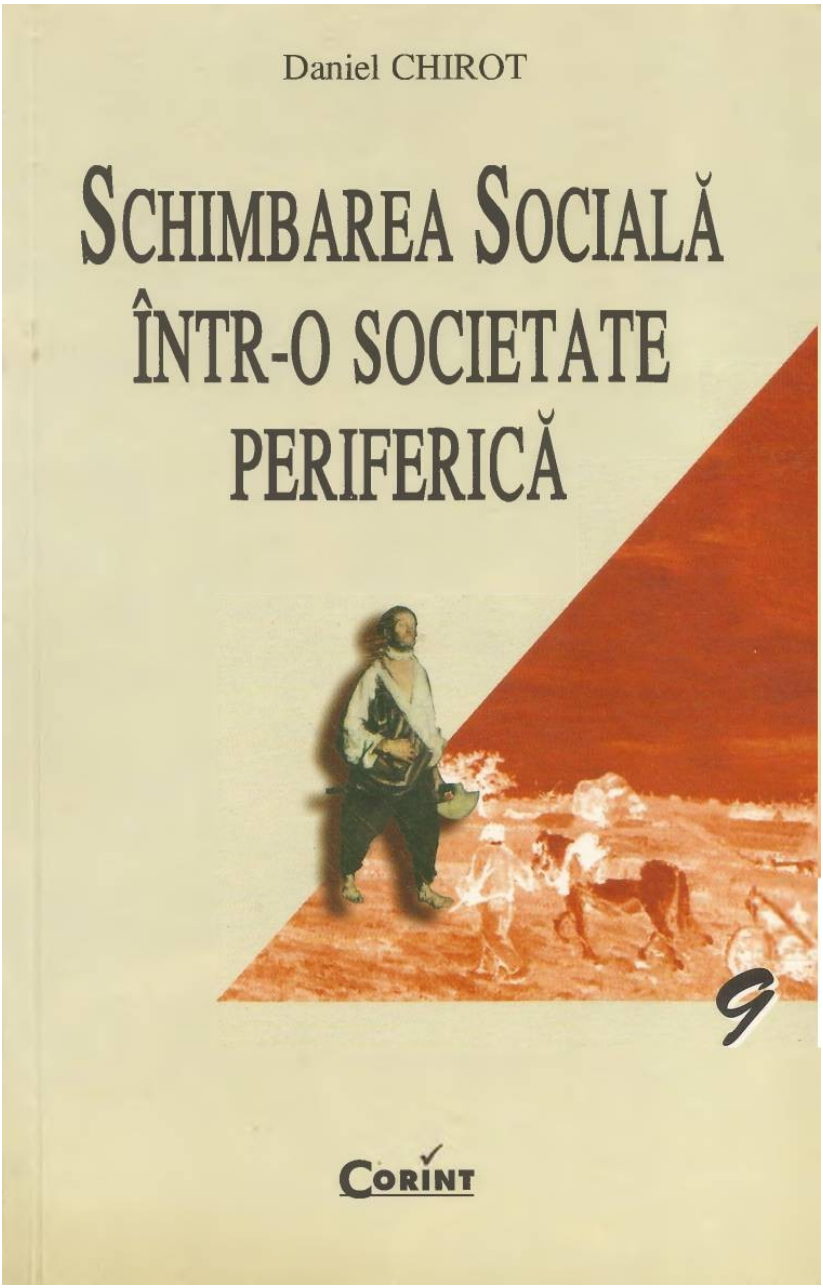

Daniel Chirot

SCHIMBAREA SOCIALĂ ÎNTR-O SOCIETATE PERIFERICĂ

Redactor:
G. Moldoveana
Tehnoredactare computerizată: Andreea Apostol, LIII Gaibăr, Cristina Bucuroiu
Coperta:
Walter Riess
Daniel Chirot
SOCIAL CHANGE ÎN A PERIPHERAL SOCIETY The Creation of a Balkan Colony
ACADEMIC PRESS, New York, San Francisco, London, 1976
Copyright © Daniel Chirot, 2002
Toate drepturile asupra acestei versiuni în limba română sunt rezervate Editurii CORINT
ISBN: 973 – 653 – 297 – 6
Format: 16/54 x84. Coli tipo: 19, 5
Tiparul executat la: S.C. UNIVERSUL S.A.
DAMIEL CHIROT
SCHIMBAREA SOCIALĂ ÎNTR-O SOCIETATE PERIFERICĂ
Formarea unei colonii balcanice
Cu o prefaţă a autorului pentru ediţia în limba română
Traducere şi postfaţă:
Victor Rizescu
CORINT
București, 2002
DE ACELAŞI AUTOR
Social Change in the Twentieth Century.
New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1977; trad. În italiană în 1984. Ca traducător, împreună cu Holley Coulter Chirot:
Henri H. Stahl, *Tradiţional Romanian Village Communities*:
The Transition from the Communal to the

Capitalist Mode of Production in the Danube Region, Cambridge, Cambridge University Press, 1980.

Social Change in the Modern Era.

San Diego, Harcourt Brace Jovanovich, 1986; trad în coreeană în 1987; trad. În chineză în 1991. Coordonator: The *Origins of Backwardness în Eastern Europe*: *Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*.

Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1989; ediţie *paperback* în 1991.

Coordonator: *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left*: *The Revolutions of 1989*.

Seattle, University of Washington Press, 1991.

Modern Tyrants: *Power and the Prevalence of Evil în Our Age*, New York, The Free Press, 1994; ediţie *paperback* Princeton University Press, 1996; trad. În poloneză în 1997.

How Societies Change.

Newbury Park, CA, Pine Forge Press, 1994; trad. În română de Daniela Tabac: *Societăţi în schimbare*, 1996. Coordonator, împreună cu Anthony Reid:

Essential Outsiders: *Chinese and Jews in the Modern Transformation of Southeast Asia and Central Europe*, Seattle, University of Washington Press, 1997. Coordonator, împreună cu Martin Seligman: *Ethnopolitical Warfare*:

Causes, *Conséquences*, *and Possible Solutions*, Washington, DC, American Psychological Association Press, 2001.

Prefaţa autorului la ediţia în limba română

Cercetarea pe care se bazează această carte a fost începută în 1970, când am petrecut o perioadă de timp în România, studiind sub îndrumarea lui Henri H. Stahl. Ea a fost încheiată în Statele Unite, între 1971 şi 1974, folosind excelentul fond de carte românească

al Universităţii Columbia. Cartea a fost publicată în 1976.

La începutul anilor 1970, aproape toţi sociologii americani tineri erau marxişti de un fel sau altul. Deşi mai conservator din fire decât majoritatea colegilor mei, nici eu nu făceam excepţie, în România am devenit conştient de ineficienţa şi cruzimea regimului comunist. Învăţaţi din vechile generaţii cu care am discutat în timpul anului pe care l-am petrecut la Bucureşti, precum şi multe alte persoane întâlnite în diversele călătorii prin ţară mi-au dezvăluit felul în care ei, familiile lor, prietenii şi întreaga societate au suferit de pe urma regimului comunist. Cu toate acestea, continuam să cred că, deşi leninismul se dovedise a fi o politică dezastruoasă, marxismul oferea un instrument de analiză util pentru înţelegerea schimbării sociale. Studierea unei societăţi ca un sistem de clase sociale cu interese conflictuale ne permite să înţelegem în ce fel societatea în chestiune se adaptează la circumstanţe diferite, sub influenţa unor forţe economice şi politice. Această perspectivă, care formează nucleul viziunii marxiste, îşi păstrează valabilitatea.

Un alt instrument de analiză util a fost oferit de transpunerea teoriei marxiste la nivel internaţional. S-a ajuns astfel la formularea ideii potrivit căreia statele puternice, cu economie dezvoltată, le obligă pe cele mai slabe să se alăture sistemului internaţional capitalist, care le afectează în mod negativ, fapt ce explică de ce unele regiuni sărace ale lumii nu pot depăşi condiţia sărăciei, deşi sunt integrate în economia mondială dominată de regiunile bogate. Această versiune „internaţionalizată” a marxismului datează de la începutul secolului al XX-lea, dar în anii 1970 ea era în curs de a fi re-elaborată de către

profesorul meu de la Universitatea Columbia, Immanuel Wallerstein. El i-a dat denumirea de „teorie a sistemului mondial”, iar eu eram convins la vremea respectivă de valabilitatea ei. Unul dintre motivele pentru care o astfel de teorie părea atât de convingătoare era acela că ea oferea o explicaţie pentru faptul că o ţară ca România, care dispunea de resurse naturale abundente şi de intelectuali capabili, rămăsese atât de înapoiată, deşi suferise timp de peste un secol – înainte de 1939 – o puternică influenţă occidentală.

În plus, cu toate defectele evidente ale regimului Ceauşescu, în anii 1970 – 1971 se părea că el reuşea efectiv să modernizeze ţara şi să o scoată din stadiul unei societăţi agrare înapoiate. În acei ani, regimul trecea printr-o perioadă de relativă liberalizare, iar nivelul de trai era în creştere. Este uşor să nu ne mai amintim astăzi că perioada dintre 1968 şi 1971 a fost o „epocă de aur” a comunismului românesc, epocă în care Ceauşescu era realmente popular, fiind admirat chiar de către intelectualii anti-comunişti pentru naţionalismul său, pentru politica externă cu tendinţe prooccidentale, pentru reformele economice şi pentru relativa disponibilitate de a accepta dezbateri publice deschise.

Din nefericire, toate acestea s-au dovedit a fi, pe termen lung, doar un miraj. Nu este aici locul de a discuta pe larg ultimii 18 ani ai regimului Ceauşescu şi toate relele pe care ei le-au adus. În cele din urmă, comunismul a mărit încă şi mai mult decalajul dintre România şi Occident, în raport cu momentul 1970. Totuşi, chiar dacă aş fi putut prevedea atunci evoluţia ulterioară, nu ar fi trebuit să modific mai mult de câteva pagini din această carte care se opreşte cu analiza la câteva decenii înainte de instaurarea

comunismului.

Întrebarea cea mai relevantă pe care mi-o pot pune acum este în ce măsură armătura teoretică a cărţii – parţial îndatorată marxismului, aşa cum îl percepeam în acel moment – este în continuare valabilă? Eşecul regimurilor politice de inspiraţie marxist-leninistă din secolul al XX-lea înseamnă oare că istoriografia de inspiraţie marxistă trebuie să fie total abandonată? Răspunsul trebuie să fie categoric negativ. Continui să subscriu atât modelului teoretic pe care l-am utilizat, cât şi concluziilor la care am ajuns. Desigur, de atunci încoace s-au mai scris numeroase lucrări despre istoria agrară a României, dar ele nu invalidează ideile marilor învăţaţi ale căror opere eu le-am sintetizat. Dintre cei din urmă, Henri H. Stahl a fost cel mai reprezentativ, dar nici pe departe singurul.

Iată motivele pentru care cred că lucrurile se prezintă astfel. Mai întâi, cartea mea – şi lucrările româneşti pe care m-am bazat – arată clar că economia agrară a României era, la 1800, foarte înapoiată prin comparaţie cu cea a Europei occidentale sau centrale. Aceasta se datora densităţii mai scăzute a populaţiei, tipurilor de regimuri politice pe care le cunoscuse ţara, cât şi faptului că relaţiile comerciale pe care România le întreţinuse cu exteriorul fuseseră de asemenea natură încât să permită unei elite restrânse să obţină beneficii de pe urma lor fără să trebuiască să modernizeze tehnicile agricole şi, în general, structura economiei agrare. În asemenea condiţii, pătrunderea rapidă a forţelor pieţei capitaliste în secolul al XIX-lea trebuia să producă, în mod inevitabil, o gravă problemă ţărănească şi un sindrom persistent al înapoierii. Nu consider că piaţa capitalistă este cea care a făcut ca

România să fie înapoiată, dar cred că ea a creat un nou fel de înapoiere; ea a dus la constituirea unui sistem social în care o ţărănime săracă muncea din greu pentru a produce un surplus de producţie agricolă destinat exportului, export de pe urma căruia se îmbogăţea o mică elită latifundiară şi care contribuia la întărirea unui stat ce acţiona astfel încât să menţină sărăcia ţărănească mai degrabă decât să o amelioreze. De aceea am folosit în subtitlu termenul de „colonie”, deşi eram perfect conştient că Valahia şi, implicit, România nu au fost niciodată o colonie în sensul obişnuit al cuvântului. Această parte a teoriei lui Immanuel Wallerstein se verifică în continuare: anumite societăţi agrare devin „periferii”, înapoiate economic şi dependente de Occident, atunci când sunt integrate în piaţa mondială capitalistă. Henri H. Stahl era întru totul de acord cu această idee, pe care el o repeta de fapt din anii 1930, pe urmele unei lungi serii – începute în secolul al XIX-lea – de distinşi învăţaţi români.

Totuşi, dacă aş scrie cartea acum, este sigur că aş aşeza accentele diferit în legătură cu o anumită problemă. Anume, aş insista mai mult asupra faptului că, în jur de 1907, în vremurile marii răscoale ţărăneşti care a zguduit Regatul, tipul de relaţii ce legau România de sistemul mondial capitalist erau în curs de schimbare sub impactul aceleiaşi pieţe capitaliste. Existau îmbunătăţiri tehnologice în agricultură; industria începuse să se dezvolte; regimul politic dominat de marii proprietari de pământuri îşi trăia ultimele clipe; în general, România se moderniza. În această privinţă, „teoria sistemului mondial”, cu toate variantele sale – dintre care unele, cum ar fi teoria corporatistă a lui Mihail Manoilescu, legitimează un program de dezvoltare de tip fascist-

corporatist şi nu marxist – este greşită: societăţile exportatoare de materii prime se pot moderniza fără ca pentru aceasta să trebuiască să adopte o formă de economie închisă, autarhică.

Cartea pe care am scris-o cu un sfert de veac în urmă se opreşte practic la momentul răscoalei de la 1907, dar conţine şi câteva pagini ce se referă la anii care au urmat. Şi acolo aş putea interveni astăzi cu nişte modificări. În ciuda neajunsurilor provocate de război, a stagnării productivităţii agricole în urma reformei agrare din anii 1920, a marii crize economice internaţionale şi a corupţiei şi relativei incompetenţe a guvernelor, România făcea progrese semnificative în anii 1930[1]. Atunci, ca şi acum, era posibil pentru o ţară care se alăturase târziu sistemului mondial să înregistreze progrese, fără a se izola de sistem. Autarhia, închiderea economică şi încercarea de a folosi exclusiv resursele proprii, combinate cu regimuri politice autoritare ce îşi impun politica prin forţă, nu pot conduce decât la dezastru. Atât extrema dreaptă, cât şi extrema stângă, care au crezut în asemenea strategii de dezvoltare, s-au înşelat profund.

Această carte este rezultatul efortului de a explica în ce fel experienţa istorică a României a făcut ca ea să ajungă la situaţia în care se afla la începutul secolului al XX-lea. Ea nu intenţionează să indice ce anume ar trebui să facă România în secolul al XXI-lea. Modelul teoretic pe care l-am folosit este în continuare valabil pentru epoca pe care am studiat-o, dar nu le poate folosi în niciun fel celor care studiază

1 Despre acest subiect, vezi articolul meu „Ideology, Reality and Competing Models of Development in Eastern Europe between the Two World Wars", în Eastern European Politics and Societies, 3, no. 3, 1989.

epoca prezentă. Noi, cei care ne ocupăm cu sociologia istorică, ne străduim să explicăm cum şi de ce s-au petrecut schimbările societăţii în trecut, dar trebuie să fim foarte reticenţi în privinţa posibilităţii de a face recomandări pentru prezent.

După eşecul marxism-leninismului este necesar ca cercetătorii tineri să fie atenţionaţi asupra faptului că perspectiva istorică marxistă ne poate aduce încă foloase şi că nu trebuie să fie abandonată pe motivul că încercările de a o aplica, în secolul al XX-lea, s-au dovedit atât de catastrofale. Profesorul Henri H. Stahl a apucat să vadă prăbuşirea comunismului. Ca un adevărat istoric de orientare marxistă, el ura de multă vreme acel regim politic care îi provocase multe suferinţe. El credea, de asemenea, că vinovat de distorsionarea teoriei şi filosofiei marxiste era tocmai comunismul, care provocase o catastrofă nu numai economică şi politică, dar şi intelectuală. Ultima oară când l-am întâlnit, în 1990, mi-a spus că învăţaţii marxişti ai generaţiei sale ar fi trebuit să le explice cu mai multă claritate studenţilor lor că ceea ce ei puteau şi trebuiau să facă era să scrie istorie şi nu să le indice oamenilor cum să îşi trăiască vieţile. L-am aprobat întru totul.

Daniel Chirot

Seattle, mai 2002

Lui Henri H. Stahl, un mare profesor şi istoric

Prefaţă

Cartea de faţă îşi propune trei scopuri. Mai întâi, ea urmăreşte să aducă o contribuţie la îndelungata dezbatere dintre cei care caută legi şi stadii de evoluţie istorică universal valabile şi cei care văd în desfăşurarea istoriei doar o mulţime de evenimente interesante, dar în mod fundamental unice. Cred că ambele extreme sunt greşite şi voi propune o cale de

mijloc între ele. În al doilea rând, îmi propun să extind noţiunea marxistă de „mod de producţie” şi să verific dacă este posibil să re-evaluăm stadiile marxiste ale evoluţiei sociale, interpretându-le ca pe nişte tipuri ideale flexibile, valabile pentru societăţi din afara Europei occidentale. Este clar acum că, înţelese ca reprezentând stadii de evoluţie universale, conceptele de mod de producţie „sclavagist”, „feudal”, „capitalist” şi „socialist” nu au aproape nicio relevanţă pentru schimbarea socială în cea mai mare parte a suprafeţei globului, de-a lungul celei mai mari părţi a istoriei. La fel, este cert că nu poate fi elaborată o unică schemă de evoluţie, fie ea marxistă sau nu, pentru a da seama de succesiunea a diferite moduri de producţie în diverse părţi ale lumii. Pe de altă parte, noţiunea de *mod de producţie* (sau, cu un termen mai convenabil, „sistem politico-economic” *) este utilă. Folosit cu pru-Termenul folosit de autor este „political economy”. Cum termenul românesc de „economie politică” are un sens bine precizat şi foarte diferit de cel intenţionat de autor, am optat pentru traducerea lui prin „sistem politico-economic”. (N. trad.).

denţă şi raportat la suficient de multe detalii istorice, conceptul de sistem politico-economic ne poate ajuta să identificăm anumite stadii prin care unele societăţi – chiar dacă nu toate – au trecut în decursul istoriei, ca răspuns la presiuni economice şi politice interne şi externe. În al treilea rând, mă interesează natura schimbării sociale în societăţile periferice, adică în cele situate la marginea lumii capitaliste occidentale, care au fost absorbite de economia dinamică a celei din urmă, transformându-se astfel în societăţi „coloniale” sau „neocoloniale”. Fapt ce m-a determinat să aleg pentru cercetare

istoria socială a regiunii de sud a României, Valahia. Această opţiune necesită câteva comentarii suplimentare.

Teoria referitoare la existenţa unui sistem mondial interdependent dominat de un centru (constituit din societăţi bogate, diversificate şi industrializate) care îşi subordonează, prin mijloace directe şi indirecte, societăţi periferice (sărace, specializate economic unilateral şi predominant agrare) a cunoscut formulări detaliate, cea mai recentă fiind datorată lui Immanuel Wallerstein. Au fost studiate un mare număr de societăţi periferice, în special cele ale „lumii a treia" contemporane, adică fostele colonii europene din America Latină, Asia şi Africa. Dar o bună parte a Europei de Est a fost şi ea o colonie, cel puţin din punct de vedere economic, din secolul al XV-lea până la începutul secolului al XX-lea. Polonia şi Ungaria au fost studiate ca astfel de societăţi coloniale, dar societăţile balcanice nu au fost până acum studiate în acelaşi cadru teoretic, cel puţin nu de către cercetători occidentali.

Noţiunea de sistem mondial interdependent poate fi folosită, însă, nu numai pentru studierea sistemului capitalist, deoarece au existat sisteme internaţionale de mai mică anvergură înainte ca europenii să şi-l extindă pe al lor pe cuprinsul întregului glob. Imperiul Otoman a fost un asemenea sistem „mondial", căci el a inclus un mare număr de grupuri rasiale şi religioase şi mai multe tipuri de structuri sociale şi economice. Dar în timp ce sistemul mondial capitalist s-a dezvoltat astfel încât să cuprindă în final întreaga lume, alte sisteme mondiale potenţiale nu au avut aceeaşi vitalitate. Ele nu şi-au exploatat coloniile în acelaşi fel în care o va face sistemul capitalist, şi au avut de aceea o capacitate de

dezvoltare mult mai limitată. Studiind diferenţele dintre exploatarea otomană şi cea capitalistă a unei părţi din teritoriul de astăzi al României, sper să pot aduce o contribuţie la literatura ce încearcă să ofere o explicaţie pentru uriaşa vitalitate a capitalismului european. Deşi nu tratează Imperiul Otoman ca un întreg, cartea se ocupă de o provincie importantă aflată sub suzeranitatea sa, provincie ce ar fi putut fi exploatată astfel încât să procure Constantinopolului beneficii mult mai mari decât tributul pe care l-a prelevat de aici.

Studiul contextului internaţional în care evoluează o societate dată poate explica în mare măsură ceea ce se întâmplă în interiorul ei. Acesta este motivul pentru care schimbarea socială în Valahia nu poate fi explicată în termenii unor legi universale ce s-ar exercita asupra structurilor sociale interne. În acelaşi timp, contextul internaţional nu poate explica nici el toate aspectele schimbării. De aceea, pentru a stabili tipuri ideale de sisteme politico-economice, voi folosi o combinaţie între aspectele legate de „contextul mondial” şi cele ce ţin de dezvoltarea internă a structurilor sociale.

Sper de asemenea că, pe lângă interesul său teoretic, lucrarea prezintă şi un interes de ordin practic. În definitiv, România a fost un caz timpuriu de „neo-colonie” occidentală. Consecinţele acestei stări de lucruri pot fi studiate acum în perspectivă istorică, ceea ce poate duce la o înţelegere mai profundă a condiţiei neo-coloniale decât cea la care putem ajunge prin studiul evoluţiilor recente din „lumea a treia” contemporană. Multe dintre problemele profunde cu care se confruntă astăzi sistemul mondial capitalist au fost anticipate de evoluţii ce au avut loc în România la începutul secolului al XX-lea. Sper, de aceea, că

această carte poate contribui cu ceva la înţelegerea tuturor societăţilor periferice, nu numai a celor din Balcani sau din Europa de Est.

Mulţumiri

Henri H. Stahl, cel mai mare istoric al vieţii sociale româneşti, mi-a oferit inspiraţia şi informaţia de bază pentru această carte şi a petrecut mult timp alături de mine.

Immanuel Wallerstein mi-a oferit esenţialul perspectivei comparative fără de care această cercetare ar fi fost incomprehensibilă pentru un cititor occidental.

Sigmund Diamond şi Terry Hopkins m-au ajutat, cu răbdare şi spirit critic, să scriu o a doua versiune a lucrării.

István Deak, Alexander Erlich, Michael Hechter şi Guenther Roth mi-au dat sfaturi folositoare şi mi-au acordat mult din timpul lor.

În România, Ovidiu Bădina, Traian Herseni, Petre Datculescu şi Cătălin Mamali m-au orientat prin biblioteci şi institute de cercetare. Ei merită mulţumiri călduroase, dar nu trebuie făcuţi răspunzători pentru afirmaţiile discutabile şi pentru eventualele erori pe care le cuprinde cartea. Ospitalitatea lor cordială m-a salvat de multe probleme birocratice.

Hărţile alcătuite de Jim Bethel au contribuit la a face mesajul cărţii mai clar, şi trebuie să îi mulţumesc pentru aceasta. Le mulţumesc, de asemenea, lui Doris Saunders şi Judy Sacks, care au asigurat culegerea şi, respectiv, citirea manuscrisului.

1

Introducere:

O METODĂ PENTRU STUDIEREA SCHIMBĂRII SOCIALE

Orice studiu de istorie socială începe de la o

dilemă: ar trebui ca lucrarea să fie dominată de detalii şi situaţii particulare? Oare istoria socială trebuie să fie o alăturare de povestiri ale unor episoade interesante, dar în mod esenţial unice? Sau ar trebui ca accentul să cadă asupra generalizărilor? Suntem îndreptăţiţi oare să căutăm „legi" ale schimbării sociale? Prima opţiune ne expune acuzaţiei de banalitate. Cea de-a doua ne expune atacurilor celor care, asemeni lui Karl Popper, cred că „legile" schimbării sociale sunt ori de la sine înţelese ori false. Popper este cel care a scris că „istoriografia [ar trebui să soţ caracterizeze prin interesul pentru evenimente singulare şi nu pentru legi sau generalizări"[2].

Orice studiu empiric detaliat al schimbării sociale într-o societate dată, în decursul unei perioade lungi de timp, pare să confirme opinia lui Nisbet după care explicaţiile schimbării ce se bazează pe „stadii de dezvoltare" a căror succesiune ar duce, în mod logic şi inevitabil, la un anume „rezultat final", sunt zadarnice. Tot mai multe evenimente particulare sunt acoperite de modelul teoretic, ce nu poate fi salvat în cele din urmă decât prin falsificarea sau inventarea unor date empirice[3]. Lucru adevărat în mod special în privinţa societăţilor ne-occidentale, care, în mod evident, nu au urmat presupusa „progresie a stadiilor de evoluţie", de la cel feudal la cel al societăţii industriale; căci, aşa cum tot Nisbet a arătat, teoriile evoluţiei istorice au un pronunţat caracter etnocentric[4].

Totuşi, nu ne putem dispensa de un anumit nivel

---

2 Karl Popper, The Poverty of Historicism (New York, Harper Torchbooks, 1964), p. 143.

3 Robert A. Nisbet, Social Change and History (New York, Oxford University Press, 1970), pp. 251-252.

4 Ibid., pp. 189-192.

de generalizare. Există un număr de similarităţi uşor observabile în transformările sociale ce au avut loc în societăţi şi epoci diferite. Poziţia pe care o adopt este aceea că cel mai bun mod de a studia, sub toate aspectele lor, schimbările dintr-o societate dată, într-un orizont de referinţă comparativ şi teoretic – şi fără a cădea în capcana reificărilor inerente unor teorii evoluţioniste de felul celor pe care le critică Nisbet şi Popper – este cel de a examina tipuri particulare de sisteme politico-economice. Motivaţiile acestei opţiuni ar trebui să devină evidente după lectura studiului de faţă, ce se ocupă de schimbarea socială în partea de sud a României – Valahia – de-a lungul unei perioade de 650 de ani. Cred că poziţia pe care am exprimat-o mai sus permite identificarea principalelor cauze ale schimbării şi că această identificare ne permite, la rândul său, să explicăm cum şi de ce societatea românească a cunoscut transformările respective. Acesta este motivul pentru care, evitând orice dogmă referitoare la presupuse stadii inevitabile ale schimbării sau la un presupus sens predeterminat al acesteia, sper să pot oferi totuşi un set de concluzii valabile nu numai pentru România, ci şi pentru alte regiuni ale lumii în diferite epoci.

Conceptul de „sistem politico-economic” (*political economy*) este vechi, dar a revenit în vogă de curând. Dintre specialiştii contemporani în istorie socială, Eugene Genovese pare să fie cel care l-a folosit în modul cel mai strălucit în lucrarea sa *The Political Economy of Slavery*. De asemenea, el a constituit un concept-cheie pentru autorii care, grupaţi în jurul lui Karl Polany, au elaborat lucrarea colectivă *Trade and Market in the Early Empires*. Dar, pentru a folosi conceptul, nu este nevoie să îi citezi nici pe toţi cei care îl folosesc în prezent, nici toate

antecedentele sale din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea.

Un sistem politico-economic este caracterizat printr-o structură de clasă aparte – ceea ce înseamnă modalitatea în care este extras surplusul economic, cum, de către cine şi în ce scopuri este el distribuit. Noţiunea de „surplus” este centrală. Cum a arătat Harry Pearson, surplusul nu reprezintă doar excedentul rezultat din îmbunătăţirea tehnologiei; şi nu reprezintă nici „cauza” progreselor ulterioare în ordinea complexităţii culturale şi politice. Mai degrabă, surplusul trebuie definit de la bun început ca un fapt social şi politic. Dacă este adevărat că dimensiunile sale sunt limitate în mare parte de factorul tehnologic, el ia naştere în urma unui act politic, prin cucerire, prin impunerea unui tribut, a unei forme de muncă servilă sau a unui impozit[5]. Atunci când se schimbă natura surplusului, felul în care el este produs, colectat şi utilizat, structura societăţii şi caracterul sistemului politic-economic se modifică în mod corespunzător.

Au existat cazuri în care surplusul a fost definit şi colectat astfel încât majoritatea populaţiei a fost coborâtă până la – sau chiar mai jos de – nivelul subzistenţei. Dar surplusul poate fi definit, de asemenea, astfel încât populaţia să se bucure de un grad rezonabil de confort. Iar trecerea de la prima situaţie la cea din urmă este posibilă fără schimbări tehnologice semnificative. Totuşi, o transformare a sistemului politico-economic poate antrena schimbări tehnologice, după cum schimbarea tehnologică poate

5 Harry A. Pearson, „The Economy Has No Surplus: Critique of a Theory of Development”, în Trade and Market in the Early Empires, ed. de Karl Polanyi, Conrad M. Arensberg si Harry W. Pearson (New York, Free Press, 1957), pp. 320-341.

facilita transformările unui sistem politico-economic. Poziţia pe care am adoptat-o, potrivit căreia, pentru a înţelege schimbarea socială, trebuie să studiem tipuri de sisteme politico-economice, lasă deschisă problema relaţiei dintre tehnologie şi cultură sau politică; conceptul de sistem politico-economic nu presupune nici determinismul tehnologic şi nici pe cel cultural.

Un sistem politico-economic nu este determinat doar de existenţa unei structuri sociale aparte. El le imprimă oamenilor, de asemenea, anumite tipuri de comportament. Astfel, stabilirea unui nou tip de surplus printr-un act politic este de natură să modifice relaţiile de proprietate, care la rândul lor pot schimba structura familiei şi viaţa de fiecare zi a indivizilor. Dar, din nou, ca şi în cazul tehnologiei, nu există o relaţie rigidă între viaţa de fiecare zi a oamenilor şi natura surplusului care le este prelevat. Sistemul politico-economic impune nişte limite în care pot evolua structura socială şi atitudinile sociale. Dar pot exista forme sociale foarte variate în interiorul unui singur sistem politico-economic.

Un exemplu bun este constituit de formele familiei. S-a constatat că viaţa familială poate varia foarte mult în interiorul unei societăţi industriale sau de la o asemenea societate la alta. Dar variaţiile au anumite limite. De exemplu, nu există societăţi industriale avansate în care proprietăţile să aparţină unor familii largi, extinse, şi în care aceste familii să constituie principala unitate economică. Familiile extinse decad odată cu industrializarea, aceasta dacă au existat vreodată în societatea respectivă. Societăţile industriale evoluează către familia-cuplu, deşi gradul în care această evoluţie are loc variază enorm, atât în interiorul unei societăţi, cât şi de la o societate la alta. Dar aceasta nu înseamnă că nu au

existat şi societăţi preindustriale caracterizate de familia-cuplu sau de altă formă de familie restrânsă[6].

La fel, formele religioase diferă în lumea industrială. Nimeni nu poate pretinde că toate societăţile capitaliste sunt protestante. Totuşi, o anumită evoluţie către raţionalizarea credinţei, prin îndepărtarea de misticism şi de religia ce se adresează simţurilor, este caracteristică procesului de industrializare. Desigur, această evoluţie nu influenţează în acelaşi fel pe toţi membrii societăţii; iar faptul că un astfel de curent de evoluţie a existat pentru o lungă perioadă de timp nu exclude posibilitatea unei inversări a sensului de evoluţie, în nicio societate industrială.

Astfel de observaţii sunt valabile pentru multe alte aspecte ale sistemului social. Cu alte cuvinte, cred că descrierea unui sistem politico-economic specific ne va arăta numai limitele în care societatea respectivă poate să evolueze; nu ne va explica întreaga varietate de forme sociale şi obiceiurr pe care ea le cuprinde. O explicaţie completă presupune o descriere a trecutului acelei societăţi, cu atenţie specială pentru aspectele sale unice şi idiosincratice.

Un ultim lucru care trebuie să fie menţionat în legătură cu un sistem politico-economic este acela că el există întotdeauna în interiorul unui anume sistem internaţional. În orice moment istoric pot exista mai multe sisteme internaţionale, ceea ce ce determină constituirea unei diviziuni internaţionale a muncii şi a unei reţele de schimb internaţională. Această reţea poate fi foarte largă şi solidă, cum este actuala piaţă mondială capitalistă[7], sau poate fi foarte fragilă şi de

---

6 Vezi diferitele eseuri din volumul editat de Peter Laslett, Household and Family in Past Time (Londra, Cambridge University Press, 1972).

7 Pentru conceptul de „sistem mondial" vezi Immanuel Wallerstein,

importanţă marginală pentru societatea în chestiune. Atunci când o societate devine mai puternică şi le forţează pe cele care îi sunt vecine – sau le determină într-un alt fel – să stabilească relaţii comerciale cu ea, putem spune că a fost creată o reţea internaţională de schimb.

Din perspectiva acestui studiu asupra României, câteva sisteme internaţionale sunt semnificative. A existat mai întâi reţeaua de drumuri comerciale europeano-orientală – trecând prin Orientul Apropiat – din Evul Mediu. A urmat apoi Imperiul Otoman, care a format un sistem internaţional distinct; totuşi, acest sistem s-a încadrat parţial în mai largul sistem mediteranean din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea (cred că reputaţia lui Braudel, considerat cel mai mare istoric francez de după război, se bazează în parte pe dovezile pe care le-a adus în sensul existenţei acestui sistem internaţional) [8]. În fine, a existat sistemul capitalist occidental, dominat de puterile industriale ale Europei occidentale din secolul al XIX-lea.

Un sistem internaţional influenţează o societate pe care o cuprinde prin faptul că stabileşte valoarea produselor care pot fi exportate sau importate. El poate, de asemenea, să determine natura surplusului ce este extras în acea societate, mai ales dacă posedă şi puterea economică şi politică de a obţine acest surplus în propriul său beneficiu. Sistemele internaţionale sunt „inelele" despre care vorbeşte Nisbet atunci când expune regulile sale pentru studiul schimbării sociale. Orice sistem cu o mai mare

---

The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the World- Economy in the Sixteenth Century (New York, Academic Press, 1974).

8 Fernand Braudel, La Méditeranée et le monde méditeranéen à l'époque de Philippe II, ed. Il (Paris, Armand Colin, 1966).

amplitudine decât cea a unei singure societăţi influenţează societăţile pe care le subîntinde, chiar dacă îşi exercită această influenţă în mod diferenţiat. Nu toate, dar o mare parte a transformărilor sociale sunt datorate influenţei unor sisteme internaţionale. Caracteristicile sistemelor internaţionale variază, ca şi cele ale sistemelor politico-economice; ele sunt de mai multe feluri şi prezintă mai multe moduri de diviziune a muncii – adică de „structură socială" la scară internaţională. Unele sisteme sunt mai slabe decât altele şi pot fi de aceea absorbite de mai puternicii lor rivali; este ceea ce s-a întâmplat cu sistemul otoman în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea.

Sistemele internaţionale nu sunt importante doar ca surse ale difuziunii tehnologice şi culturale. În primul rând, ele sunt importante pentru că le impun societăţilor componente anumite modele economice şi politice. Dar, ca şi în cazul sistemelor politico-economice, între aceste limite este loc pentru o considerabilă variaţie.

Tocmai existenţa sistemelor internaţionale este cea care ne convinge de lipsa de validitate a celei mai mari părţi a teoriei neo-evoluţioniste. O societate ne-industrială, cu o anume tehnologie şi cultură, va evolua diferit, după cum va fi integrată într-un sistem economic industrial modern sau, dimpotrivă, va fi prinsă în reţeaua unor societăţi ne-industriale. Nu putem înţelege formele de evoluţie fără referinţă la contextul internaţional şi, pentru că acesta din urmă se schimbă încontinuu, teoria evoluţionistă trebuie să facă apel la un misterios proces de „difuziune". Această împrejurare semnalează însă eşecul teoriei pentru că ideile noi nu sunt adoptate în mod necesar în ritm regulat. Este important să înţelegem cum şi de ce anumite arii economice devin dependente una de

cealaltă şi în ce fel această dependenţă generează schimbarea socială. Este foarte clar acum că, de exemplu, sistemul internaţional capitalist şi colonial al secolului al XIX-lea nu a dus la industrializarea colonizaţilor, ci numai la cea a colonizatorilor. Iar acest fenomen poate fi explicat numai de o teorie asupra efectelor subordonării în interiorul unei reţele de schimb cu caracter industrial şi nu de o teorie a difuziunii[9].

Faptul că am oferit nişte definiţii ale „sistemului politico-economic" şi „sistemului mondial" nu implică, din partea mea, nicio intenţie de a construi o nouă teorie sau tipologie valabilă pentru întreaga lume. Intenţionez doar să arăt de ce şi în ce fel aceste definiţii sunt folositoare pentru a studia schimbările sociale din Valahia, între 1250 şi 1917. Sper, de asemenea, să pot sugera câteva generalizări modeste valabile pentru alte societăţi în care au existat aceleaşi tipuri de sisteme politico-economice ca şi în Valahia în perioada istorică respectivă.

8 Această argumentare a devenit de curând foarte populară. Cea mai bună expunere succintă a fost făcută în lucrarea lui André Gunder Frank, „The Development of Underdevelopment", republicat în *Imperialism and Underdevelopment*, ed. de Robert I. Rhodes (New York, Monthly Review Press, 1970), pp. 4 – 17. O expunere detaliată şi foarte convingătoare poate fi citită în George L. Beckford, *Persistent Poverty*: *Underdevelopment în Plantation Economies of the Third World* (New York, Oxford University Press, 1972).

2

VALAHIA

Europa de Est prezintă un interes aparte pentru

istoricii societăţii din mai multe motive. Cel mai important dintre ele este înapoierea istorică de lungă durată a celei mai mari părţi a continentului de la est de Germania, Boemia, Austria şi Italia. Între 1500 şi 1950, Europa occidentală, cu excepţia Iberiei şi a Italiei de Sud, a depăşit-o cu mult pe cea răsăriteană în privinţa nivelului economic şi, de asemenea, în privinţa gradului de dezvoltare a statelor naţionale. Decalajul faţă de ţările în curs de modernizare şi industrializare a devenit vizibil în special în Europa de Sud-Est, regiune numită de obicei Balcani. Care sunt originile acestui decalaj? în ce măsură sunt ele endogene sau, dimpotrivă, exogene? în ce perioadă a istoriei s-au conturat diferenţele dintre Europa răsăriteană şi cea occidentală?

O componentă esenţială a acestei probleme este cea a caracterului societăţilor şi economiilor agrare din Europa de Est. După 1500, Europa occidentală s-a desprins de sistemul feudal în cadrele căruia evoluase în Evul Mediu; un proces invers pare să fi avut loc în Răsărit, unde, după 1500, oamenii liberi au tot transformaţi în şerbi, iar aristocraţia marilor proprietari de pământ a început să domine societatea. Istoria agrară ulterioară ne arată Europa de Est rămasă în urmă în ce priveşte nivelul de productivitate în acest domeniu, şi zguduită apoi de mari crize ale economiei agrare în pragul secolului al XX-lea[10]. A apărut o clasă socială puternică,

10 Jerome Blum, „The Rise of Serfdom in Eastern Europe", în The American Historical Review, LXII, no. 4, 1957, pp. 807-836; Doreen Warriner, „Some Controversial Issues in the History of Agrarian Europe", în The Slavonic and East European Review, XXXII, no. 78, 1953, pp. 168—186; Doreen Warriner, Economics of Peasant Farming, ed. II (New York, Barnes & Noble, 1965).
Precizăm că aici, ca şi în cazul altor câtorva referiri la actualitatea geopolitică a Europei, autorul se referă la situaţia din perioada când şi-a elaborat şi publicat lucrarea. (N. tr.)

controlând cea mai mare parte a terenurilor, dacă nu chiar aproape totalitatea lor; sub stratul constituit de această elită s-a format o clasă de ţărani săraci, supraaglomeraţi pe loturile de pământ, dependenţi în mod irevocabil de marii latifundiari, dar şi foarte înapoiaţi după criteriile nivelului de alfabetizare, al conştiinţei naţionale şi – cel mai grav – al competenţei tehnologice în agricultură.

Este dificil să faci generalizări asupra întregii regiuni, şi nu îmi propun să încerc aceasta. Există, de exemplu, diferenţe enorme între istoria socială poloneză şi cea rusă: într-adevăr, în timp ce statul polonez a decăzut, pentru a dispărea apoi de pe hartă, între secolele al XVI-lea şi al XVIII-lea, statul rus s-a dezvoltat de la o mică unitate politică până la o mare putere mondială. Se constată şi alte diferenţe de dezvoltare semnificative în Europa de Est. Regiunile care au fost stăpânite de otomani pentru perioade îndelungate de timp au rămas mai înapoiate decât cele care nu au cunoscut cucerirea turcească; această diferenţă poate fi observată în interiorul unor state moderne ca Iugoslavia*, din care o parte a fost inclusă în Imperiul Otoman pentru multă vreme, în timp ce alte părţi au fost doar în mică măsură afectate de influenţa turcească. Există mari diferenţe chiar în interiorul regiunilor stăpânite de otomani. Bulgaria a apărut ca stat independent fără să posede o aristocraţie latifundiară indigenă; România a devenit independentă cam în acelaşi timp, fiind condusă însă de o puternică aristocraţie posesoare de pământ.

Acest studiu se ocupă de o parte a Europei de Est, regiunea de sud a României – numită Valahia de străini, dar pe care românii înşişi o numesc Ţara Românească. Există câteva motive serioase pentru a trata Valahia ca o unitate distinctă. Unul din ele este

faptul că celelalte provincii ale României – Transilvania, Banatul, Moldova şi Moldova sovietică (Basarabia) – au avut istorii diferite. Lucru adevărat în special în cazul Transilvaniei şi Banatului, stăpânite de unguri cam din secolul al XII-lea până la 1918. Pe de altă parte, Moldova şi Valahia au avut istorii mult mai uşor comparabile. Ambele provincii au fost în linii mari independente, de la formarea lor în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea-lea până la intrarea sub stăpânire turcească în secolele al XV-lea şi al XVI-lea. După această dată au avut evoluţii politice similare, unindu-se în cele din urmă într-un singur stat român la 1859. Dar, de la crearea sa până la 1859, Valahia a fost o unitate politică separată, ceea ce înseamnă că a fost o ţară aparte de-a lungul celei mai mari părţi a perioadei acoperite de această carte – din jurul lui 1250 până la 1917. Dincolo de numeroasele similarităţi dintre Valahia şi Moldova, există şi un număr de diferenţe, iar discutarea ambelor ţări la un loc ar necesita dezvoltări considerabile referitoare la aceste diferenţe. Astfel de diferenţe ţin însă mai degrabă de chestiuni de detaliu decât de problemele fundamentale, şi de aceea cred că studierea celor două ţări împreună ar aduce puţine câştiguri. Nu acelaşi lucru se poate spune despre Transilvania şi Banat, care au urmat o cale.de evoluţie total diferită faţă de Valahia şi Moldova, şi de aceea trebuie studiate, pentru răstimpul 1250 – 1918, ca părţi componente ale Ungariei şi, respectiv, Austro-Ungariei.

Problemele pe care le ridică studiul istoriei sociale a Valahiei sunt, în general, cele pe care le întâlnim în istoria socială a

Europei de Est; ele se centrează pe problema transformărilor societăţii agrare, care au dus la criza

agrară din secolele al XIX-lea şi al XX-lea. Chestiunea-cheie poate fi formulată simplu: cum a ajuns Valahia o regiune înapoiată economic, cu o problemă ţărănească? Ea poate fi segmentată în câteva părţi: cine erau ţăranii şi cum a luat fiinţă clasa ţărănească? Cine erau nobilir deţinători de latifundii şi cum s-a format această clasă socială? Cum s-a ajuns ca ei să-şi exercite autoritatea asupra ţăranilor? în ce măsură au fost relaţiile dintre clasele agrare determinate de forţe externe şi care a fost ponderea factorilor interni în procesul de evoluţie a societăţii valahe? Care au fost efectele dominaţiei otomane? Dar cele ale capitalismului occidental? în fine, cum s-a ajuns ca problema agrară să domine în asemenea măsură societatea şi de ce rezolvarea ei este atât de dificilă încât, după treizeci de ani de comunism şi industrializare intensivă, putem spune că ea este încă nesoluţionată?

Toate aceste întrebări ar putea fi abordate individual, dar o asemenea practică ar crea multe confuzii şi, de fapt, ne-ar induce în eroare, pentru că ele sunt de fapt unite printr-un fir conducător. Acesta ne este indicat de analiza marxistă a istoriei agrare est-europene. Foarte pe scurt, Marx şi Engels au sugerat că motivele diferenţelor dintre evoluţiile istorice ale Vestului şi Estului european rezidă în faptul că partea de est a devenit, după 1500[11], o exportatoare de grâne, chiar în timp ce cealaltă parte

11 Eric J. Hobsbawm, Introducerea la Karl Marx: Pre-Capitalist Economic Formations (New York, International Publishers, 1965), pp. 55-56.

” Cartea lui Daniel Chirot urmăreşte să stabilească relevanţa generală a unor fenomene româneşti. Din acest motiv, am preferat ca în traducere să folosim termeni ca „principe" (în original „prince") sau „nobil" în locul termenilor tradiţionali româneşti „domnitor" sau „boier", cu excepţia cazurilor când însuşi autorul foloseşte cel din urmă termen. (N. tr.)

a început să se industrializeze. În schimbul exporturilor sale de cereale, Europa de Est a importat din Occident produse manufacturate. Ţăranii din Răsărit au fost transformaţi în şerbi de către moşieri, datorită penuriei de forţă de muncă şi pentru că acesta era singurul mijloc de a mări surplusul de produse cerealiere destinate exportului. Astfel, în Est, venirea capitalismului a însemnat: (1) o „a doua iobăgie" (distinctă de „prima" iobăgie, clasică, a perioadei feudale); (2) un declin al vieţii urbane şi. al meşteşugurilor; (3) regresiunea treptată către o viaţă rurală atomizată, similară celei din Occident în epoca medievală. Într-un anumit sens, deci, Europa de Est a devenit o colonie a Europei Occidentale.

Această analiză pare să se verifice foarte bine pentru cazul polonez3. Nu tot atât de bine, însă, pentru Valahia. Dar ea ne poate ajuta foarte mult dacă este modificată astfel încât să ţină cont de faptul că Valahia a intrat mai întâi în aria de dominaţie otomană, în perioada când era o economie predominant pastorală, şi doar mai târziu a pătruns în piaţa capitalistă occidentală ca exportator de cereale.

La vremea constituirii sale ca stat, Valahia a avut un sistem politico-economic pe care îl putem numi „comunitar-comercial"[1213]. Principala sursă de venituri a statului provenea nu din surplusul prelevat de la satele libere, cu o proprietate comună asupra

---

123 WittoJd Kula, Théorie économique du système féodal: pour un modèle de l'économie polonaise, 16e-18e siècles (Paris şi Haga, Mouton, 1970). .

13 Termenul folosit de autor este „communal-trade political economy" (vezi mai jos, capitolul 3, pentru descrierea acestui tip de sistem politico-economic). Cuvântul „comunitar" (în original „communal") se referă la existenţa satelor devălmaşe, bazate pe proprietatea comună asupra pământului. Deşi am tradus întotdeauna „communal village" prin „sat devălmaş" sau „obşte sătească", nu am putut folosi acelaşi procedeu pentru „communal-trade political economy". (N. tr.)

pământului, ci din controlul exercitat asupra drumurilor comerciale internaţionale. Ca urmare a deplasării rutelor comerciale şi a cuceririi otomane în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, Valahia s-a transformat într-o societate semicolonială. Sistemul politico-economic protocolonial era caracterizat printr-o formă aparte de „a doua iobăgie”. Prin aceasta înţelegem că a avut loc o evoluţie către un tip de societate în

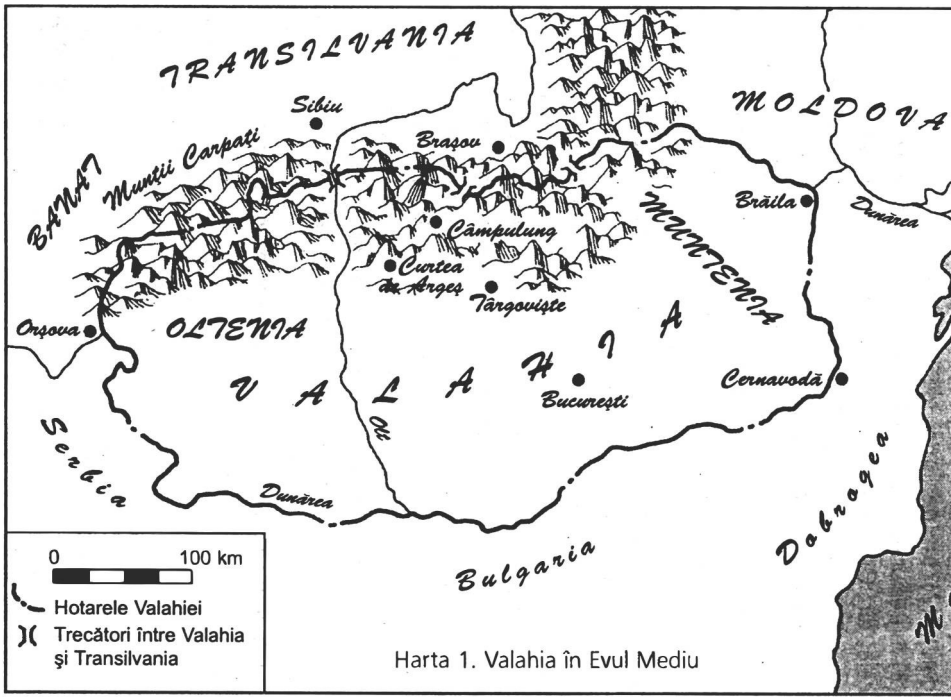

Harta 1. Valahia în Evul Mediu

care surplusul este produs de o forţă de muncă agrară servilă (ne-liberă), o parte semnificativă a sa fiind destinată comercializării în exterior, către o societate dominantă politic şi economic. Forţa de muncă servilă era controlată de o aristocraţie a cărei putere se baza pe stăpânirea pământurilor. Satele libere, devălmaşe, au dispărut.

În secolul al XIX-lea, Valahia a fost deschisă pentru comerţul occidental şi eliberată de otomani. Ea a devenit atunci o societate colonială propriu-zisă,

caracterizată de o formă riguros definită a şerbiei, ţăranii cultivând acum cereale pentru exporturile spre Occident. Nobilii au devenit o clasă latifundiară autentică. Datorită creşterii populaţiei, a dispărut nevoia de a dispune de forţă de muncă înrobită, şi astfel şerbii au fost eliberaţi. Dar controlul exercitat de moşieri asupra pământului şi ţăranilor s-a menţinut, sistemul politico-economic de tip colonial rămânând intact până la Primul Război Mondial.

Aceasta – adică originea şi dezvoltarea unui sistem politico-economic colonial – este tema centrală a studiului de faţă. Cred că el poate arunca puţină lumină asupra multor altor societăţi coloniale, în special asupra celor care au dezvoltat sisteme de muncă servilă – şi orientate spre piaţă – în agricultură[14].

Geografia Valahiei

Valahia este treimea sudică a României moderne[15]. Ea are o suprafaţă de 76 160 m^2, puţin mai mare decât cea a Republicii

Irlandei, dar puţin mai mică decât cea a Austriei. De la est la vest măsoară 400 km, iar de la nord la sud în jur de 150. Clima este temperată, cu ierni relativ reci şi veri fierbinţi. În întinsa câmpie a Dunării, care ocupă cam jumătate din suprafaţa totală, ea posedă cel mai bun sol agricol din Balcani. La sud şi est, graniţa este delimitată de Dunăre. La nord – cu excepţia extremităţii estice – ea este trasată de Munţii

14 Daniel Chirot, „The Growth of the Market and Servile Labor Systems in Agriculture", în The Journal of Social History, VIM (1975), pp. 67-80. Articolul trece în revistă o parte a bibliografiei ce se bazează pe ideea relaţiei dintre dezvoltarea pieţei şi intensificarea unor forme de iobăgie sau sclavie.

15 Pentru caracteristicile fizice ale Valahiei, vezi Anuarul statistic al Republicii Socialiste România, 1970 (Bucureşti, Direcţia centrală de statistică, 1970), pp. 21-60.

Carpaţi. Graniţa de nord-est nu este bine delimitată. Doar un mic afluent al Dunării, Milcovul, puţin mai larg decât un pârâu, separă câmpia valahă de cea moldoveană. La vest, graniţa este formată de Carpaţi şi Dunăre, care curge prin munţi între Serbia şi România.

În Evul Mediu, Valahia era înconjurată de Banatul unguresc şi de Transilvania ungurească la vest şi la nord, de Moldova către nord-est, de Bulgaria (sub otomani din secolul al XIII-lea până la sfârşitul secolului al XIX-lea) la est şi sud, şi de Serbia (de asemenea sub otomani din secolul al XIV-lea-lea până la începutul secolului al XIX-lea) la sud-vest.

De-a lungul celei mai mari părţi a istoriei Valahiei, singura graniţă administrativă internă semnificativă a fost cea dintre Muntenia şi Oltenia. Oltenia este treimea occidentală a Valahiei, separată de Muntenia prin râul Olt, ce străbate ţara de la nord la sud. În secolul al XIX-lea, teritoriul era împărţit în şaptesprezece judeţe. În Oltenia, judeţele de câmpie erau Dolj şi Romanaţi, iar cele de deal şi munte Mehedinţi, Gorj şi Vâlcea (de la vest la est). În Muntenia, judeţele de câmpie erau Olt, Teleorman, Vlaşca, Ilfov (care cuprinde Bucureştiul), precum şi cele de „stepă”, Ialomiţa şi Brăila. Judeţele de deal şi munte erau – de la vest la est – Argeş, Muscel, Dâmboviţa şi Prahova. Două judeţe din nord-est, Buzău şi Râmnicu-Sărat, aveau deopotrivă părţi de deal şi de câmpie, primul fiind situat în cea mai mare parte în zonă de deal, iar celălalt în cea mai mare parte la şes (din perspectiva acestui studiu, astfel de distincţii sunt semnificative pentru secolul al XIX-lea, când datele statistice au fost stabilite în funcţie de judeţ).

În secolul al XIX-lea, teritoriile dimprejurul

Valahiei purtau cam aceleaşi denumiri ca şi mai înainte; diferenţele majore erau că teritoriul unguresc era acum stăpânit de Austria, iar Serbia şi, mai târziu, Bulgaria au obţinut independenţa faţă de turci. Valahia s-a unit cu Moldova în 1859, formând noul stat al României. În 1878, România şi-a adăugat Dobrogea, teritoriul dintre Dunăre şi Marea Neagră. Graniţele ei au rămas apoi neschimbate până în 1918.

Geografia Valahiei a determinat direcţia mişcărilor de populaţie şi tipurile de agricultură practicate. Au existat patru zone. În nord, Munţii Carpaţi; mai la sud, dealurile şi depresiunile subcarpatice, regiunea cea mai populată a Valahiei până la sfârşitul secolului al XIX-lea; iar dincolo de dealuri, până la Dunăre – către sud şi est – se întinde câmpia. Regiunile de munte şi deal, precum şi partea de vest a câmpiei au precipitaţii relativ bogate; către sud-est, câmpia devine mai uscată, iar seceta apare periodic. Partea de sud-est a Valahiei este stepa Bărăganului, cândva locul de popas al migratorilor asiatici; în secolul al XIX-lea ea forma practic o regiune de frontieră agricolă, deschisă pentru colonizări.

Malul Dunării, care constituie cea de-a patra zonă agricolă a Valahiei, a fost pentru multă vreme populat mai dens decât câmpiile mai uscate situate în nordul şi vestul fluviului. Peştele şi păşunile au oferit surse de hrană pentru o populaţie sedentară, chiar şi atunci când stepa era dominată de nomazi[16]. Solul de la munte este puţin roditor, chiar dacă are parte de precipitaţii; cel de la câmpie şi stepă este bun, chiar dacă are precipitaţii insuficiente. Cele mai bune două zone agricole sunt cea din preajma Dunării şi fâşia ce se întinde de la vest la est, situată între stepă şi

dealuri; ea este mai largă în Oltenia şi în vestul Munteniei[17].

6 C. Rusenescu şi D. Bugă, „Territorial distribution and growth of the population between the Carpaţians and the Danube, in the 19th and 20th centuries", în *Revue roumaine de géologie, géophysique et géographie*, seria geografie, X, no. 1 (1966), pp. 76 – 77; D. Bugă, „Repartiţia geografică a aşezărilor omeneşti dintre Carpaţi şi Dunăre la jumătatea secolului al XIX-lea", în *Comunicări de geografie*, VII (1969), pp. 183 – 196; E. de Martonne, *La Valachie, essai de monographie géographique* (Paris, Armand Colin, 1902), pp. 42 – 44.

În timpul mileniului ce s-a scurs între retragerea legiunilor romane şi constituirea unei formaţiuni politice independente, câmpia a fost ocupată în repetate rânduri de invadatori. Ei i-au obligat pe localnici să se retragă spre dealuri şi munte. Aşa se face că aceştia trăiau mai ales din creşterea animalelor şi doar în al doilea rând din agricultură[18]. Când a început lungul proces de migraţie spre sud şi est, în câmpie, o parte din obiceiurile şi modul de organizare ce se formaseră ca urmare a economiei de tip pastoral s-au schimbat, prin adaptare la noile condiţii de viaţă. Chiar şi astăzi, rămân diferenţe importante între diversele părţi ale ţării. De pildă, în anii comunismului, cooperativele agricole mari erau concentrate mai ales în zona de stepă, după cum tot aici s-au aflat, mai înainte, cele mai întinse latifundii;

---

17 G. lonescu-Sisesti, „Agricultura României", în Enciclopedia României, voi. III (Bucureşti, Imprimeria naţională, 1939), pp. 296-297.

18 Potrivit unor teorii, valahii practicau iniţial exclusiv păstoritul; astfel de teorii sunt însă infirmate de date lingvistice şi arheologice recente. Vezi N. Dunăre, „Interdependenţa ocupaţiilor tradiţionale la români", în Apulum, VII (1968), pp. 529-550.

la munte, pământul nu a putut fi colectivizat, aici existând în continuare ţărani independenţi, care şi-au păstrat vechile obiceiuri în mai mare măsură decât oamenii de la şes.

3

NATURA DUALĂ A SISTEMULUI POLITICO-ECONOMIC DE TIP „COMUNITAR-COMERCIAL” (1250 – 1500)

„Modul de producţie asiatic” a făcut obiectul unor îndelungate discuţii. Încă de la Marx, conceptul a păstrat însă o anumită ambiguitate. Pe de o parte, „producţia de tip asiatic” este caracterizată prin referire la comunităţi rurale independente şi auto-suficiente economic, în care nu exista proprietate privată asupra pământului şi care se apropiau deci de condiţia comunismului primitiv. Potrivit acestei concepţii, autoritatea de stat, localizată mai ales în oraşele-reşedinţă princiară, se suprapunea peste economia „reală”, cu caracter rural. Ea avea un caracter superficial şi era predispusă să se prăbuşească relativ uşor, lăsând însă practic neatinsă lumea închisă în sine şi neschimbătoare a satului (Marx avea în vedere mai ales India Mogulilor[1920]). Pe de altă parte, cei mai mulţi istorici au accentuat puterea extrem de mare a statului, cât şi rolul său în întreţinerea sistemului de irigaţii şi au afirmat că proprietatea era comună pentru că aparţinea în

19 Vezi în special Karl A. Wittfogel, Oriental Despotism; A Comparative Study of Total Power (New Haven, Yale University Press, 1957); numeroase articole în revista La Pensée, în special numerele 114 (1964), 117 (1964), 122 (1965), 127 (1966), 138 (1968) şi 144 (1969); Eric J Hobsbawm, Karl Marx: Pre-Capitalist Economic Formations (New York, International Publishers, 1965); şi Geoge Lichtheim, „Marx and the «Asiatic Mode of Production»”, în Karl Marx, ed. de Tom Bottomore (Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 1973), pp. 151-171.

20 Hobsbawm, Karl Marx: Formations, pp. 33-36.

întregime statului şi nu comunităţilor rurale. Ei au insistat şi asupra caracterului despotic şi foarte centralizat al întregii structuri politice (vechiul Egipt se conformează acestei descrieri) [21].

Contradicţia dintre cele două descrieri ale „modului de producţie asiatic" este atât de mare încât C. Coquery-Vidrovich a încercat să rezolve problema prin id-entificarea unui nou „mod de producţie", cel „african". Marile state africane precoloniale nu aveau reţele centralizate de irigaţii; după toate aparenţele, statele – deşi bogate şi puternice – nu controlau foarte îndeaproape comunităţile săteşti. Cele din urmă erau relativ autarhice şi bazate pe proprietatea comună, întreţinând legături sporadice între ele sau cu autoritatea de stat. Statele, ca atare, îşi datorau existenţa în special controlului pe care îl exercitau asupra drumurilor comerciale internaţionale[22]. Dacă abandonăm termenul „mod de producţie" şi referirea la varietăţile „asiatic" şi „african", ideea poate fi re-interpretată pentru a defini un tip de sistem politico-economic ce a fost destul de răspândit în istorie. Statul valah timpuriu a fost caracterizat prin ceea ce putem numi un sistem politico-economic „comunitar-comercial".

O structură de acest fel poate fi caracterizată prin următoarele:

(1) Există un stat care impune un tribut populaţiei rurale.

(2) Acest tribut este, totuşi, de valoare redusă, iar statul

---

21 Aspect accentuat de Wittfogel şi majoritatea celorlalţi interpreţi, în special Plehanov. Vezi Samuel H. Baron, Plekhanov, the Father of Russian Marxism (Stanford, Stanford University Press, 1963).

22 C. Coquery-Vidrovitch, „Recherches sur un mode de production africain", în La Pensée, 144 (1969), pp. 61-78.

„Pluteşte” deasupra populaţiei rurale, interferând foarte puţin cu viaţa comunităţii săteşti.

(3) Principala sursă de venituri pentru stat este reprezentată de impozitele asupra comerţului. Acest comerţ se bazează în principal pe articole de lux ce se află în tranzit prin teritoriul controlat de stat sau pe mărfuri relativ rare şi scumpe, cele din urmă produse extractive ce provin din chiar teritoriul statului. În acest ultim caz, activităţile extractive necesită un volum de muncă relativ redus din partea populaţiei locale. Dacă ar fi altfel, un alt mod de producţie ar lua fiinţă – unul care necesită mobilizarea în masă a forţei de muncă de către stat.

(4) Satele continuă să îşi desfăşoare existenţa în condiţii care aproximează „comunismul primitiv”. Ele se bazează pe proprietatea comună, sau de tip tribal, comunitatea sătească fiind relativ autarhică şi închisă faţă deïumea exterioară.

(5) Diferenţierea socială este pronunţată la nivelele superioare ale aparatului de stat, care deţine monopolul asupra colectării tributului şi asupra impozitării comerţului. Elita conducătoare, şeful statului şi curtea sa de nobili sunt astfel, în primul rând, colectori de tributuri şi taxe, mai puţin latifundiari sau mari proprietari de sclavi. Ei pot deţine o suprafaţă de pământ, precum şi un număr de sclavi sau şerbi, în scopul satisfacerii nevoilor imediate de hrană sau chiar pentru a produce un anume volum de mărfuri comercializabile; totuşi, pământul, sclavii sau şerbii pe care îi deţin reprezintă doar o mică parte din ansamblul teritoriului sau al populaţiei. În mod firesc, elita este redutabilă din punct de vedere militar, pentru a-şi putea asigura monopolul asupra comerţului şi tributului – însăşi existenţa sa depinzând de aceasta.

(6) în comunităţile săteşti, pe de altă parte, societatea este relativ nediferenţiată şi străină de viaţa politică, de asemenea ne-implicată direct în viaţa economică a statului.

(7) Această situaţie nu trebuie confundată cu cea a

„Statului hidraulic" descris de Wittfogel, în care statul controlează populaţia rurală în mod efectiv şi contribuie în mod decisiv la organizarea economiei agrare[23]. Şi nu trebuie confundată nici cu cea a economiei sclavagiste, în care elita trebuie să reducă la sclavie o parte considerabilă a populaţiei pentru a produce un surplus economic substanţial[24]. În fine, nu trebuie confundată nici cu feudalismul, în care statul este descentralizat şi nobilimea stăpâneşte în mod direct satele şi populaţia rurală. Statul comercial pur este în acelaşi timp mai centralizat şi mai superficial decât statul feudal[25].

În fapt, hinterlandul rural controlat de asemenea state poate să nu fie ocupat în întregime de sate devălmaşe. Unele sate, în apropierea oraşelor principale, pot fi deţinute de stat sau de funcţionarii acestuia. O parte a populaţiei poate să nu fie constituită din agricultori, ci din nomazi sau vânătoriculegători. În interiorul unui stat comercial pot coexista modele culturale şi economice variate. Caracteristica esenţială este aceea că hinterlandul rural nu este direct implicat în viaţa economică a statului, care cuprinde o societate dual, compusă, pe

23 Wittfogel, Oriental Despotism.

24 De exemplu, în Grecia antică. Vezi M. I. Finley, „Was Greek Civilization Based on Slave Labor?", în The Slave Economies: Historical and Theoretical Perspectives, ed. de Eugene D. Genovese (New York, Wiley, 1973), vol. I, pp. 19-45.

25 Vezi Marc Bloch, Feudal Society (Chicago, University of Chicago Press, 1961), pp. 441-447.

de o parte, din oraşe şi structura politică, şi, pe de altă parte, din restul populaţiei. Deşi satele valahe medievale aveau un caracter devălmaş, ar fi greşit să vedem în aceasta o caracteristică a sistemului politico-economic existent, dacă nu folosim o definiţie foarte largă a „comunismului primitiv”. El cuprindea diverse tipuri de societăţi rurale relativ autarhice, neimplicate direct în comerţul cu străinătatea şi lipsite de diferenţieri de clasă (prin aceasta înţelegem absenţa straturilor sociale inegale ca forţă economică, nu lipsa completă a diviziunii muncii). Chiar în cazurile când tributul era important pentru menţinerea structurii de stat, el nu reprezenta o povară grea pentru comunităţile rurale şi nu afecta independenţa lor faţă de stat.

Câteva exemple ale acestui tip de stat dual sunt imperiile Sudanului occidental – Ghana, Mali, Songhay şi Kanem-Bornu[26] –, Imperiul Khazar dintre Marea Caspică şi Volga[27], Laosul din secolele XIV-XVII[28] şi, probabil, statele-oraş maiaşe din Yucatán[29]. De-a lungul celei mai mari părţi a istoriei sale, Cartagina a fost probabil un alt exemplu de astfel de sistem politico-economic[30]. Şi alte exemple, pentru care însă

---

26 Daniel Chirot, „Urban and Rural Economies in the Western Sudan: Birni N'Konni and Its Hinterland", în Cahiers d'études africaines, 4 (1968), pp. 547-550; C. Coquery-Vidrovitch, „Recherches sur un mode", în La Pensée, 144, p. 64.

27 René Grousset, L'Empire des steppes (Paris, Payot, 1960), pp. 236-238.

28 Kéo Manivanna, „Aspects socio-économiques du Laos medieval", în La Pensée, 138 (1968), pp. 56-70.

29 Anne C. Chapman, „Port of Trade Enclaves in Aztec and Maya Civilizations", în Trade and Market in the Early Empires, ed. de Karl Polanyi, Conrad M. Arensberg si Harry W. Pearson (New York, Free Pres, 1957), pp. 131-133.

30 Raymond Bloch, „Rome et l'Italie des origines aux guerres puniques", în Histoire Universelle, ed. de R. Grousset şi E. G. Léonard

documentaţia este mult mai săracă, par să se conformeze acestui model. Astfel, se pare că statul varegilor din Rusia era şi el de acest fel[31], la fel ca şi statul Funan, prekhmer, din Vietnam şi sudul Cambodgiei[32], sau state arabe, preislamice, ca Palmyra şi, mai târziu, Meca[33], şi încă multe altele. Societăţile menţionate mai sus au fost foarte diferite, dar au împărtăşit două trăsături comune: statul se menţinea, în toate cazurile, prin controlul şi impozitarea comerţului de mare distanţă şi exercita un control superficial asupra unei populaţii care ocupa o poziţie periferică în raport cu activităţile comerciale şi nu îi furniza resurse vitale. Atâta timp cât furniza tributul cerut şi nu impieta asupra activităţilor comerciale, populaţia nu constituia o preocupare pentru puterea de stat. Unele dintre aceste societăţi erau exportatoare de sclavi, dar chiar în aceste cazuri majoritatea populaţiei nu era redusă la sclavie. Statul captura sclavi prin raiduri militare în exterior sau raiduri sporadice în interiorul graniţelor, în timpul acţiunilor de colectare a tributului. Nu forţa de muncă

(Paris, Gallimard, 1956), vol. I, pp. 890-892. Acest fapt este indicat de obicei ca o explicaţie a înfrângerii Cartaginei în primul război punic. Cartagina nu a luptat pentru a apăra un teritoriu, ci pentru a-şi menţine controlul asupra rutelor comerciale, fiind însă incapabilă să susţină un război imperialist de lungă durată.

31 Jerome Blum, Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century (New York, Atheneum, 1964), pp. 2-21.

32 Christofer Pym, The Ancient Civilization of Angkor (New York, Mentor, 1968), p. 28. Istoricul sovietic L. Sedov crede că succesorul Funanului, statul Angkor al khmerilor, a devenit o „societate hidraulică" în secolul al IX-lea, extinzându-şi stăpânirea asupra satelor şi dezvoltând o economie bazată pe cultivarea orezului, printr-un sistem de irigaţii de mari dimensiuni. Vezi L Sédov, „La société angkorienne et le problème du mode de production asiatique", în La Pensée, 138 (1968), pp. 71-84.

33 Bernard Lewis, The Arabs in History (New York, Harper Torchbooks, 1966), pp. 27-28 şi 34-35.

a sclavilor era considerată importantă, ci valoarea lor ca bunuri de schimb, în acelaşi fel ca produsele agricole sau miniere.

Unele dintre aceste state, numite de Polanyi „porturi comerciale”, nici măcar nu controlau un hinterland. Ele nu erau altceva decât oraşe comerciale, care prezentau o importanţă suficient de mare în această calitate pentru statele învecinate încât cele din urmă le respectau independenţa, lăsându-le să îşi îndeplinească funcţia vitală. Astfel de „porturi comerciale” au existat în America Centrală precolumbiană, pe coasta occidentală a Africii din secolul al XVI-lea până în secolul al XIX-lea şi pe ţărmurile răsăriteane ale Mediteranei în Antichitate, în

Golful Persic, în oazele Saharei în Evul Mediu şi, fără îndoială, în multe alte regiuni ale lumii[34]. Ca multe alte state comerciale menţionate mai sus, ele se dezvoltau cu succes mai ales atunci când legau între ele, ca intermediari, două sau mai multe societăţi bogate care întreţineau relaţii comerciale. Ca atare, nu conta prea mult suprafaţa teritoriului sau mărimea populaţiei. Articolele de comerţ puteau fi sclavii, mirodeniile, aurul, pieile, ţesăturile, sarea şi multe altele.

Marele imperiu maritim portughez din Asia poate fi privit ca o extindere la scară gigantică a acestui tip de sistem politico-economic. Succesul Portugaliei s-a datorat faptului că a reuşit să preia drumurile comerciale controlate de mai multe oraşe-porturi din Oceanul Indian[35]. Veneţia şi Genova au aparţinut şi ele aceleiaşi categorii, fapt dovedit de tendinţa pe care au

34 Vezi diversele articole din Polanyi et al., Trade and Market.

35 C. R. Boxer, Four Centuries of Portugese Expansion, 1415-1815 (Berkeley şi Los Angeles, University of California Press, 1972).

manifestat-o întotdeauna de a-şi asigura privilegii comerciale în diverse regiuni şi a stabili enclave comerciale mai degrabă decât de a-şi extinde teritoriul[36].

Sistemul politico-economic originar al Valahiei

Cu exemplele anterioare în minte putem înţelege mai bine unele aspecte caracteristice ale istoriei sociale a Valahiei, prin raportare la opinia comună a multor istorici români potrivit căreia Valahia şi Moldova medievală pot fi descrise ca societăţi „feudale".

Pentru a prezenta un tablou complet al acestui sistem politico-economic trebuie să luăm în considerare organizarea satelor, geneza nobilimii şi a statului, precum şi rolul comerţului. Folosindu-ne şi de modelul general, va fi posibil apoi să identificăm forţele care au distrus statul „comunitar-comercial" şi au creat un alt tip de societate în secolul al XVI-lea.

Începuturile Valahiei sunt acoperite de un strat de mituri pseudoistorice, susţinut de o documentaţie foarte fragmentară (cum ar fi, de exemplu, câteva cuvinte împrăştiate prin documentele bizantine), astfel încât nu se pot spune multe lucruri cu certitudine. Tot ce se ştie este că o populaţie pastorală de limbă romanică a supravieţuit în Carpaţi de-a lungul a zece secole de stăpâniri străine succesive: ale germanicilor, hunilor, avarilor, bulgarilor, maghiarilor, pecenegilor, cumanilor şi mongolilor[37]. Supravieţuirea acestei populaţii – cu puţin amestec slav care e uşor de recunoscut în limba română – s-a datorat faptului

---

36 Fernand Braudel, La Méditerranée et le monde méditerrannéen à l'époque de Philippe II, ed. Il (Paris, Armand Colin, 1966), vol. I, pp. 312-315.

37 O istorie a tuturor acestor popoare migratoare care au urmat germanicilor în Grousset, L'Empire, pp. 226-242 şi 468-486.

că teritoriul a fost controlat de state care, deşi colectau un tribut şi prelevau anumite impozite de la populaţie, se bazau mai ales pe impozitarea comerţului, a pescuitului şi a minelor de sare, fără să se implice în mod decisiv în viaţa comunităţilor rurale. Strângerea tributului – şi nu proprietatea nemijlocită asupra pământului sau controlul direct al populaţiei – reprezenta scopul suprem al acestui tip de stat. Conducătorii se schimbau, însă dedesubtul structurilor imperiale de mare întindere, dar de mică adâncime rămânea, neschimbată, societatea ţărănească pastorală[38]. În această vreme[39] singuri slavii, organizaţi ei înşişi în mici comunităţi ţărăneşti, s-au stabilit în zonă în număr suficient de mare pentru a putea influenţa limba şi obiceiurile populaţiei rurale[40].

Satele erau devălmaşe, ceea ce înseamnă că pământul nu era deţinut în proprietate privată, cu excepţia locului de casă şi al unei mici grădini. El era disponibil pentru toţi membrii comunităţii, după nevoi. Agricultura care se practica era limitată la

---

38 Henri H. Stahl, Studii de sociologie istorică (Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1972), pp. 5-62.

39 Despre vlahii acestei epoci, viaţa lor economică şi influenţele latine şi, respectiv, slave asupra limbii lor, vezi articolul neobişnuit de clar al lui N. Dunăre, „Interdependenţa ocupaţiilor tradiţionale la români", în Apulum, VII (1968), pp. 529-550.

40 Data convertirii la creştinism a acestei populaţii nu se cunoaşte cu precizie. Dar ştim cu siguranţă că la 1234 ei erau creştini ortodocşi. O bulă papală din acel an spune că în teritoriul cumanilor trăiesc oameni numiţi „walati" care au primit sacramentele de la „pseudo-episcopi de rit grecesc"; citată în Andrei Oţetea, „La formation des états féodaux roumains", în Nouvelles études d'histoire (Bucarest, Académie Roumaine, 1965), vol. I, pp. 95. Vezi şi B. Câmpina, „Le problème de l'apparition des états féodaux roumains", în Nouvelles études, vol. I, pp. 147. Pentru istoria Primului Imperiu Bulgar, vezi Stephen Runciman, A History of the First Bulgarian Empire (Londra, G. Bell and Son, 1930).

satisfacerea câtorva necesităţi de bază. Principala resursă economică o constituiau animalele, împreună cu produsele pădurii (miere, ceară şi lemn); păşunile şi pădurea erau deţinute în comun. Satele erau organizate în confederaţii al căror rol principal era de a interveni în disputele asupra pământului dintre comunităţi.

Dovezi documentare despre existenţa vechilor sate devălmaşe

Printr-un noroc, ne putem forma o idee despre organizarea socială a acestor sate devălmaşe datorită faptului că unele dintre ele au supravieţuit până în secolul al XIX-lea şi chiar în secolul al XX-lea, putând fi astfel studiate de sociologi. În satele de acest fel din Vrancea (în sud-vestul Moldovei, la graniţa cu Valahia), regula era ca întreg pământul satului, cu excepţia livezilor, a viilor şi a locurilor de casă, să poată fi folosit după voie de toţi membrii satului respectiv, dar niciodată de cei din afară. O familie se putea folosi de orice teren defrişat atâta timp cât avea nevoie, dar, o dată ce înceta să îl mai folosească, el revenea comunităţii. Pădurile şi păşunile erau folosite în comun.

În perioada când a fost studiată regiunea Vrancei, instituţiile satului devălmaş erau în decădere, dar încă suficient de clar individualizate[41]. Ele decăzuseră datorită creşterii populaţiei şi schimbărilor economice. Densitatea mai mare a locuitorilor şi trecerea de la o economie predominant pastorală la una predominant agricolă a dat naştere

41 Cea mai bună lucrare despre satele devălmaşe — deşi din unele puncte de vedere controversată — este Henri H. Stahl, Contribuţii la studiul satelor devălmaşe româneşti, 3 volume (Bucureşti, Editura Academiei, 1958-1965). O versiune sintetică a apărut în franceză: Henri H. Stahl, Les anciennes communautés villageoises roumaines (Bucarest-Paris, Académie roumaine-C. N. R. S., 1969).

disputelor în legătură cu folosirea pământului, pe măsură ce cultivarea alternativă a terenurilor, practicată în trecut, lăsa locul unei cultivări permanente. O altă cauză care a provocat decăderea a fost intruziunea lumii din afară. Iniţial, regiunea Vrancea trebuia să plătească un impozit comun către principii Moldovei. În secolul al XIX-lea, câţiva nobili şi un număr de mănăstiri au revendicat drepturi asupra teritoriului, pretinzând taxe în folosul propriu. Pentru a se apăra, vrâncenii au strâns bani pentru a purta procese, având în cele din urmă câştig de cauză. În această acţiune însă unii indivizi au contribuit cu sume mai mari de bani, ei revendicând apoi suprafeţe mai mari de pământ spre folosinţă. Apoi, la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul celui următor, cheresteaua a devenit o marfă profitabilă, iar unii vrânceni au început să abuzeze de dreptul de exploatare în comun a pădurilor, defrişând o mare parte a zonei[42].

Există indicii că forma de organizare existentă în Vrancea în secolul al XIX-lea nu constituia o noutate, căci, în 1716, Dimitrie Cantemir, fost principe al Moldovei care trăia la acea vreme în Rusia, scria despre ea ca şi când existase încă de la începuturile principatului. El se referă la Vrancea şi la alte două regiuni similare în a sa *Descriere a Moldovei*.

A doua republică în Moldova, mai mică însă, este

Vrancea în ţinutul Putnei, aproape de hotarul cu Valahia, înconjurată de pretutindeni de munţi sălbatici. Are douăsprezece sate, numără două mii de gospodării şi, la fel ca şi Câmpulungul, mulţumindu-se numai cu păstoritul oilor, nu cunoaşte plugul. Tot aşa, locuitorii plătesc domnului în fiecare an un anumit bir

42 Henri H. Stahl, Nerej, un village d'une région archaïque (Bucarest, Institut de sciences sociales de Roumanie, 1940), vol. I, pp. 225-378.

hotărât, dar altminteri se conduc după legile lor şi nu primesc nicicum porunci sau judecători de la domn[43].

Cantemir exagerează probabil atunci când vorbeşte despre independenţa Vrancei, deoarece ştim că exista un funcţionar de stat, numit „vornic al Vrancei", care acţiona ca principalul agent fiscal al principelui în acea regiune. Este posibil ca această funcţie să fi fost deţinută cândva de un conducător local, dar este sigur că ea fusese preluată de stat în epoca lui Cantemir. În plus, statul acţiona acolo ca autoritatea judecătorească supremă[44].

A reprezentat oare acest tip de societate, care mai supravieţuia în locuri izolate în secolul al XIX-lea, regula generală în Valahia secolelor XIII-XVI? Mai multe fapte sugerează un răspuns afirmativ.

În timpul istoriei sale timpurii, Valahia a fost o ţară locuită mai ales în regiunile de deal şi de munte. De altfel, numele de „Muntenia" (folosit pentru a desemna partea răsăriteană a principatului) înseamnă „ţara muntoasă". Primele capitale au fost Curtea de Argeş şi Câmpulung – nu acelaşi Câmpulung pe care îl menţionează Cantemir şi care se află în nordul Moldovei, ci cel situat în munţii Valahiei. De-abia în secolul al XV-lea capitala a fost mutată, mai întâi la Târgovişte, la limita munţilor, apoi, în secolul al XVI-lea, la Bucureşti, în câmpie[45]. După cum am spus mai devreme, locuitorii erau în această perioadă predominant păstori. Deşi se deplasau la câmpie în

---

43 Citat în Contrasts in Emerging Societies, ed. de Doreen Warriner (Bloomington, Ind., Indiana University Press, 1965), p. 129. [Nota traducătorului: în această ediţie am reprodus textul lui Dimitrie Cantemir din Descrierea Moldovei, trad, de Gh. Gutu, Bucureşti, Editura Academiei, 1973, p. 303.]

44 Stahl, Nerej, p. 227.

45 P. P. Panaitescu, Interpretări româneşti (Bucureşti, Editura Universul, 1947), pp. 222-223.

fiecare an, în lunile de iarnă, ducându-şi turmele spre păşunile situate de-a lungul Dunării, satele lor se aflau în regiunea mai ferită, de deal şi de munte, unde se puteau ascunde de numeroşii invadatori ce se revărsau asupra Valahiei[46].

Şi astăzi mai pot fi găsite vechi borne de hotar care delimitau cândva teritoriile satelor. Primele documente care menţionează împărţirea pământului între sate datează din secolul al XIV-lea, ele spunând că aceste diviziuni teritoriale există din vremuri imemoriale. Pentru că trasarea şi menţinerea acestor graniţe dintre sate era una dintre cele mai importante atribuţii ale adunării sătenilor vrânceni şi pentru că astfel de graniţe au fost stabilite în Valahia înainte de întemeierea statului, putem trage concluzia că sate devălmaşe de acest fel, care îşi apărau drepturile asupra terenurilor de păşunat, au existat în Valahia cel puţin din secolul al XIII-lea, dacă nu chiar dinainte[47].

Împărţirea pământului în loturi private în interiorul satelor este mai recentă. Cele mai multe astfel de împărţiri s-au făcut în secolele al XVI-lea, al XVII-lea şi al XVIII-lea[48], iar în unele regiuni ele se mai făceau încă în secolul al XIX-lea[49]. Faptul că sunt atât de recente vine în sprijinul presupunerii că satele erau la origine bazate pe proprietatea comună.

Există astfel patru mari indicii care sugerează că

---

46 în secolele al Vl-lea şi al Vll-lea avarii, apoi, în secolele al Vlll-lea şi al IX-lea bulgarii, în secolul al X-lea ungurii, în secolul al Xl-lea pecenegii, în secolul al Xll-lea cumanii şi în secolul al Xlll-lea mongolii (tătarii), apoi, din secolul al XlV-lea până în secolul al XlX-lea, raiduri periodice ale turcilor.

47 Stahl, Les anciennes communautés, pp. 32-35.

48 Constantin Giurescu, Studii de istorie socială (Bucureşti, Editura Universul, 1943), p. 253.

49 Stahl, Contribuţii, vol. II, pp. 321-341.

satele valahe aveau la origine un caracter devălmaş:

(1) Rămăşiţele instituţiilor satului devălmaş descoperite în Vrancea şi autonomia relativă a Vrancei faţă de statul Moldovei.

(2) Faptul că, în secolele XIII-XVI, Valahia avea o populaţie predominant pastorală concentrată la deal şi la munte, la fel ca Vrancea în secolul al XIX-lea.

(3) Urmele existenţei unor federaţii de sate încă înainte de formarea statului în secolul al XIII-lea, care sugerează că au existat anumite instituţii, asemănătoare celor din Vrancea, care reglementau împărţirea pământului între sate

(4) împărţirea pământului satelor între familii a avut loc abia în secolele XVI-XIX.

O dată ce am stabilit care era caracterul satelor din Valahia în primele secole de existenţă a statului, putem acum să examinăm relaţiile dintre aceste comunităţi şi instituţiile de stat, principe şi nobilime.

Potrivit documentelor existente care datează din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, statul impunea un impozit în produse asupra comunităţilor săteşti, ai căror membri aveau o răspundere colectivă pentru plata acestor taxe. Impozitul includea o dijmă în cereale, vin, zarzavaturi şi fructe. Dar, aşa cum se poate presupune, fiind vorba de o economie pastorală, dările erau plătite mai ales în animale, în primul rând oi (şi lână), porci, vite şi bivoli. Produsele pădurii erau şi ele importante – mai ales miere şi ceară de la albine, dar şi lemn de foc şi cherestea. Peştele şi fânul puteau şi ele să facă parte din bunurile astfel colectate.

Comunităţile săteşti puteau fi solicitate să ia parte la acţiuni războinice (dacă deţineau arme), la construcţia fortificaţiilor şi a drumurilor. Din ele se recruta poliţia locală, însărcinată cu paza drumurilor,

şi tot ele erau obligate să furnizeze mijloace de transport şi hrană pentru funcţionarii statului atunci când se aflau în misiune în acea regiune. În unele cazuri, comunităţile trebuiau să întreţină morile şi iazurile principelui, să aprovizioneze cu vânat reşedinţa acestuia şi să îngrijească animalele principelui (oi, vite sau cai), atunci când era nevoie. Câteva sate aflate în apropierea minelor de sare trebuiau să le furnizeze acestora muncitori[50].

Încă din vremea întemeierii statului, principele putea transfera dreptul de a colecta unele impozite nobililor şi mănăstirilor; astfel de „daruri", care erau de fapt cumpărări sau închirieri, sunt descrise de numeroase documente. Mulţi istorici români au văzut în ele dovada existenţei unor drepturi senioriale asupra satelor[51]; în realitate, însă, aceste „daruri" erau revocabile şi cuprindeau doar o parte a dărilor revendicate de stat. Doar mai târziu, începând din

---

50 Stahl, Les anciennes communautés, pp. 167-169.

51 Cei mai importanţi partizani ai teoriei proprietăţii senioriale asupra satelor din Valahia şi Moldova au fost Giurescu — Studii —, loan C. Filitti, — Proprietatea solului în Principatele Române până la 1864 (Bucureşti, Fundaţiunea Regele Ferdinand I, 193?) — şi istoricii mai recenţi, Andrei Oţetea şi Barbu Câmpina (vezi articolele citate la nota 38). Discuţia s-a purtat în jurul problemei dacă statul valah timpuriu era „feudal" sau nu şi dacă la acea vreme dominau satele libere sau ţăranii şerbi, legaţi de moşie. Problema rămâne în continuare controversată. Nu numai Stahl, pe ale cărui lucrări mă bazez îndeosebi, dar şi alţi istorici cred că sătenii erau la origine liberi, nobilii având o putere foarte redusă asupra lor. Vezi Radu Rosetti, Pământul, sătenii şi stăpânii în Moldova (Bucureşti, Socec, 1907); Marcel Emerit, Les paysans roumains depuis le traité d'Adrianople jusqu'à la libération des terres (Paris,
Recueil Sirey, 1937); vezi şi acceptarea recentă a acestei teze în Ştefan Ştefănescu, „Consideraţiuni asupra termenilor «vlah» şi «român» pe baza documentelor interne ale Ţării Româneşti din veacurile XIV-XVH", în Studii şi materiale de istorie medie, 5 volume (Bucureşti, Editura Academiei, 1956- 1962), vol. IV (1960), p. 75 (citat de aici înainte ca SMI.M.y

secolul al XV-lea şi mai ales din al XVI-lea, a fost acordat unor nobili sau mănăstiri dreptul de a strânge impozitele datorate statului de anumite comunităţi săteşti în integralitatea lor[52]. Aceste „daruri” se refereau doar la dreptul de a colecta dările şi nu implicau drepturi asupra pământului satului, iar atunci când erau cumpărate de boieri sau mănăstiri, preţul era foarte scăzut. În secolul al XV-lea, acest preţ nu era mai mare decât acela plătit pentru unul sau doi sclavi ţigani. Şi aceasta pentru că impozitele însele erau foarte mici[53].

Nobilii

Originile nobilimii sunt neclare şi controversate. Nicolae Iorga, cel mai cunoscut istoric român, credea că nobilimea a fost la origine o clasă administrativă creată de principi. Deşi această teorie este consonantă cu ideea unui stat care se suprapunea unor comunităţi săteşti libere (idee în care şi Iorga credea), unele indicii sugerează că lucrurile nu au fost atât de simple[54]. În mod previzibil, cei care consideră că nobilimea a fost la origine o elită administrativă cred, de asemenea, şi că ea nu era posesoare de pământ, deci că satele erau libere.

Dimitrie Cantemir spunea că în rândurile nobilimii moldovene se numărau funcţionari ai curţii princiare, „cavaleri”, care primeau pământ de la

---

52 Stahl, Les anciennes communautés, pp. 170-172 şi 175-176.

53 Marcel Emerit, „Reflexions sur le régime seigneural en Roumanie", în Revue historique du sud-est européen, 4-6 (1938), pp. 10-17.

54 Nicolae lorga, Geshichte des Rumànischen Volkes (Gotha, F. A. Perthes, 1905), vol. I, pp. 252-253.

* în ediţia originală, o serie de termeni specific româneşti sunt redaţi în mod consecvent cu caractere cursive. Fiind vorba despre cuvinte familiare pentru cititorul român, am urmat practica autorului doar pentru prima apariţie în text a termenului respectiv, în continuare el fiind redat cu caractere obişnuite. (N. tr.)

principe în schimbul serviciului militar; şi alte grupuri mai puţin importante, inclusiv descendenţii foştilor slujbaşi care primiseră un număr de sate în schimbul serviciilor prestate. Se putea ca aceşti descendenţi să nu fie ei înşişi slujbaşi ai statului, dar trebuia să fi provenit din familii de acest fel. Având în vedere schimbările care au survenit între secolul al XV-lea şi începutul secolului al XVIII-lea când scria Cantemir, această descriere vine în sprijinul teoriei după care nobilimea a fost la origine o elită administrativă, dar nu ne spune nimic despre problema. dacă satele erau libere sau nu.

Cantemir menţionează însă, în continuare, o altă categorie de nobili, numiţi *răzeşi**, care nu erau altceva decât ţărani liberi[55]. Regăsim aceeaşi categorie de oameni liberi în Valahia, unde erau numiţi *moşneni*. Potrivit lui Radu Rosetti, aceşti ţărani liberi proveneau din nobili sărăciţi care fuseseră reduşi la statutul de ţărani, dar care îşi păstraseră libertatea şi se considerau încă a fi nobili[56]. Mai mult, de la sfârşitul secolului al XVI-lea până la începutul celui de-al XVIII-lea, ţăranii liberi din Valahia erau numiţi cu termenii de *criez* sau *judec*. Dar primul dintre aceste cuvinte provine din slavonescul Ki) HR3 b, care înseamnă prinţ. „Judec” este versiunea latină a aceluiaşi cuvânt, el stând şi la originea cuvântului românesc modern *judeţ*, care desemnează un district teritorial; în documentele din secolele al XIII-lea şi al XIV-lea, el desemna o categorie importantă de conducători ai populaţiei româneşti din Valahia şi Transilvania[57].

---

55 Dimitrie Cantemir, Descrierea Moldovei (Bucureşti, Editura Cartea Românească, 1923), pp. 139-143.

56 Rosetti, Pământul, pp. 38-40, 232-235, 299.

57 loan Bogdan, „Despre cnejii români", în Scrieri alese, ed. de G.

Din păcate pentru argumentele lui Rosetti, un recensământ austriac din Oltenia de la 1722 arată că 42% dintre sate erau considerate „libere”, iar în judeţul de munte al Gorjului proporţia de sate libere se ridica până la 60%[58]. Încă în 1912, peste 60% dintre locuitorii din Gorj, Vâlcea şi Argeş, în Carpaţii şi Subcarpaţii Valahiei, se considerau descendenţi de moşneni (cuvântul îl înlocuise pe cel de criez sau judec în secolul al XVIII-lea), cei mai mulţi dintre ei fiind concentraţi în câteva zone. Pe de altă parte, în câmpiile populate mai recent ale Valahiei răsăritene, mai puţin de 10% dintre ţărani pretindeau să fie urmaşi de moşneni. În Vrancea, ultima regiune cu sate devălmaşe, toţi locuitorii afirmau că sunt răzeşi (echivalentul moldovenesc pentru moşneni) [59]. Este imposibil ca toate aceste categorii largi de populaţie să fi fost descendenţii unei aristocraţii decăzute. Cu toate acestea, trebuie să găsim o explicaţie pentru faptul că o anumită conexiune dintre ei şi vechea nobilime era general recunoscută, cât şi pentru faptul că, de la sfârşitul secolului al XVI-lea până la începutul celui de-al XVIII-lea, ei au fost desemnaţi printr-un termen care semnifica o origine nobilă.

Este probabil că în satele valahe timpurii existau căpetenii care acţionau ca intermediari între ţărani şi colectorii de biruri. Documentele maghiare din secolul al XIV-lea îi numesc *kenezi* pe căpeteniile de acest fel ale românilor din Transilvania. Un document din

---

Mihăilă (Bucureşti, Editura Academiei, 1968), pp. 180-183 şi 201-203 (articol publicat iniţial în 1903). Conducătorii Primului Imperiu Bulgar îşi spuneau şi ei „cneji" înainte de a li se acorda titlul de „ţari" de la Constantinopol şi după ce se slavizaseră îndeajuns pentru a abandona termenul bunic de „han". (Vezi Runciman, First Bulgarian Empire).

58 Stahl, Les anciennes communautés, p. 23.

59 Henri H. Stahl, „Organizarea socială a ţărănimii", în Enciclopedia României (Bucureşti, Imprimeria Naţională, 1938), vol. I, p. 575.

Banat, care datează din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, accentuează rolul de „pătură de mijloc" al acestor oameni, interpuşi între aristocraţia maghiară şi masa oamenilor de rând. Cu timpul, unii membri ai acestui grup s-au contopit cu cei din urmă, în timp ce alţii au fost absorbiţi de aristocraţie, astfel încât, la sfârşitul secolului al XVI-lea, această categorie dispăruse[60].

În Valahia, însă, evoluţia *cnejilor a* tot diferită. După toate probabilităţile, ei au îndeplinit o funcţie similară celei a corespondenţilor lor transilvăneni în perioada în care Valahia a fost stăpânită de cumani şi mongoli, dar aici, în secolul al XIII-lea, conducerea mongolă a fost înlocuită cu una românească[61]. Un document maghiar din 1247 îi menţionează pe *voievozii* (*şev* militari) valahi care conduceau ceea ce trebuie să fi fost nişte confederaţii de sate ce se uniseră pentru a lupta împotriva nomazilor. Deşi regele Ungariei îi considera pe aceşti voievozi ca vasali ai săi, şi chiar a încercat să se folosească de cavalerii cruciaţi occidentali pentru a-şi impune stăpânirea asupra lor, Valahia şi-a păstrat independenţa, plătind doar un tribut regelui ungar[62]. Cnejii au fost primii slujbaşi ai administraţiei principelui (sau voievodului). Mai târziu, ei s-au diferenţiat în două categorii de nobili de rang mare şi de rang mic; cei dintâi au devenit o aristocraţie

---

60 loan Bogdan, „Despre cnejii români", în Scrieri alese, pp. 182—185; M. Holban, „Mărturii asupra rolului cnezilor de pe marile domenii din Banat în a doua jumătate a secolului al XlV-lea", în 5 M.I.M., II (1957), pp. 407-417.

61 Henri H. Stahl, Controverse de istorie socială românească (Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1969), pp. 261-271.

62 Bogdan, „Originea voievodatului la români", în Scrieri alese, pp. 177-178; A. Oţetea, „Etats féodaux roumains", în Nouvelles etudes, vol. Ill, pp. 96-97.

administrativă şi militară (*boieri*), în timp ce ceilalţi au rămas căpetenii se sate[63].

În secolele următoare, în special în secolul al XVI-lea, multe sate şi-au pierdut libertatea în folosul boierilor şi al mănăstirilor. Instituţia cnejilor a dispărut, căci ea se baza pe existenţa unor sate libere care tratau cu statul prin intermediul reprezentanţilor lor. Cnejii valahi au împărtăşit soarta celor transilvăneni, cu excepţia satelor care şi-au păstrat libertatea după secolul al XVI-lea. Plasate mai ales la deal şi la munte, ele au ajuns să fie chiar numite sate de cneji. Iar de aici s-a ajuns, pe cale logică, la extinderea denumirii de cneji pentru a-i desemna pe toţi ţăranii liberi[64]. Aceste transformări, precum şi terminologia care asociază noţiunile de „liber” şi „nobil” vin în sprijinul ideii că la începuturi toate satele erau libere, arătându-ne totodată şi care a fost originea nobilimii.

Statul

După ce am găsit o explicaţie a originii nobilimii, rămâne încă de explicat care a fost originea statului şi a instituţiei voievodului. O cheie des utilizată pentru a aborda această problemă este oferită de particula *Io* (în slavonă Im) pusă înaintea numelui voievozilor în actele oficiale, începând din secolul al XIV-lea, când, probabil, a fost înfiinţată o cancelarie permanentă.

Această particulă a fost folosită de ţarii celui de Al Doilea Imperiu Bulgar (1187 – 1393). Se ştie că acest imperiu a cuprins o populaţie mixtă, bulgară, vlahă şi cumană. Deşi vlahii menţionaţi în surse erau mai ales din cei aflaţi în Balcani („meglenoromâni” şi „aromâni”), imperiul a avut cu siguranţă contacte cu

63 Stahl, Controverse, pp. 272-275.

64 Ibid., p. 266; Bogdan, „Despre cnejii români", în Scrieri alese, p. 204.

cumanii de la nord de Dunăre[65]. Nu se poate spune dacă ţarii bulgari au exercitat vreo autoritate la nord de Dunăre, dar, având în vedere legăturile existente dintre Bulgaria şi Valahia, este probabil că o parte din formele de organizare ale curţii bulgare au fost imitate în cealaltă ţară, chiar dacă ea era condusă de cumani. Cuvântul „voievod" însemna „conducător de oşti" în bulgară (având acelaşi sens în sârbă, poloneză şi rusă) [66].

După cum am spus mai sus, credem că în timpul dominaţiei popoarelor nomade Valahia a fost condusă ca un stat „comunitar-comercial". Conducătorii

---

65 loan Bogdan, „Io din titlul domnitorilor români", în Scrieri alese, pp. 146-158; George Ostrogorsky, History of the Byzantine State (New Brunswick, N. J., Rutgers University Press, 1957), pp. 358-361, în special nota 4, p. 358. Această chestiune lezează sensibilităţile istoricilor naţionalişti din Balcani. Bulgarii cred că vlahii nu au fost deloc implicaţi în constituirea celui de Al Doilea Imperiu Bulgar. Românii merg la extrema cealaltă, sugerând că elementul vlah a fost dominant. Vezi P. P. Panaitescu, „Les relations bulgaro- roumaines au moyen âge", în Revista Aromânească, I (1929); N. Bănescu, Un problème d'histoire médiévale: Création et caractère du second empire bulgare (Bucarest, Institut roumain d'études byzantines, 1942). Poate că aici e locul să adăugăm că o controversă similară există între unguri şi români asupra caracterului etnic al populaţiei originare a Transilvaniei. în acest caz, documentele sunt însă mult mai clare. Afirmaţia că nu existau români în Transilvania înainte de venirea maghiarilor este absurdă în lumina documentaţiei existente, la care am făcut referire mai devreme atunci când am vorbit despre originea cnejilor. Pentru o scurtă prezentarea a acestor argumente cu caracter naţionalist referitoare la originea românilor, vezi Robert L. Wolff, The Balkans in Our Times (New York, Norton, 1967), pp. 31-36.

66 Bogdan, „Originea voievodatului", în Scrieri alese, pp. 175-176. în ţările slave, „voievod" nu a fost niciodată echivalent cu „principe" sau „rege"; el a desemnat întotdeauna un lider militar subordonat principelui. Aceasta ne sugerează că termenul a fost adoptat în Valahia înainte ca ea să devină independentă. Atunci când teritoriul ţării a fost recucerit de la mongoli, voievodul valah a fost ridicat la rang de principe. Termenul românesc pentru nobil, „boier", are şi el o origine slavă, probabil bulgară (în The First Bulgarian Empire, Runciman sugerează că termenul a fost preluat de slavi de la huni).

impuneau anumite impozite populaţiei locale şi probabil se foloseau de căpeteniile satelor ca de nişte intermediari. Deşi nu se ştie aproape nimic despre perioada dominaţiei pecenegilor şi doar foarte puţin despre cea a cumanilor, ştim sigur că acesta a fost modelul adoptat de mongoli, care au stăpânit Valahia pentru doar câţiva ani. Faptul că acelaşi sistem de organizare s-a constituit în Valahia independentă, de după retragerea mongolilor, ne sugerează că el era anterior cuceririi mongole (în Moldova, pe care au stăpânit-o circa 100 de ani, mongolii au lăsat urme mai adânci).

Astfel, atunci când statul valah a devenit independent, el a preluat un tip de administraţie ce se formase în urma mai multor secole de stăpânire străină şi ca urmare a influenţei bulgare. Merită menţionat şi faptul că noua clasă conducătoare se afla în posesia unei categorii de sclavi nomazi pe care foştii lor stăpâni îi abandonaseră aici. Este vorba de ţigani (aduşi din Asia Centrală probabil de către cumani sau mongoli), care aveau să-şi păstreze acest statut în România până în secolul al XIX-lea[67].

Nobilii – boierii – erau prea puţin numeroşi pentru a putea prelua conducerea statului. Existau, de asemenea, funcţionari de rang mai mic, *curteni* şi *slugi*. Aceşti slujbaşi mărunţi constituiau grosul armatei, pentru că nu exista vreo diferenţă între funcţiile civile şi cele militare. Mulţi erau subordonaţi direct principelui, dar unii dintre ei depindeau de anumiţi boieri. Rolul lor militar era considerabil, căci formau deopotrivă braţul înarmat al statului şi

67 Nicolae Iorga, Points de vue sur l'histoire du commerce de l'orient au moyen âge (Paris, Librairie Universitaire J. Camber, 1924), pp. 75-76 şi 83-85; vezi şi diferite părţi ale cărţii sale Histoire des roumains et de la romănite orientale (Bucarest, Académie Roumaine, 1937-1945). De asemenea, Stahl, Les anciennes communautés, pp. 42-44.

administraţia sa[68].

Rolul comerţului

Până acum, am discutat despre principe şi curtea sa, despre nobili şi relaţia lor cu satele libere, fără să spunem nimic despre factorii de schimbare care au dus la geneza statului şi care au făcut ca el să devină relativ prosper într-o perioadă de timp destul de scurtă. În 1330, regele ungar Carol Robert a invadat Valahia, iar voievodul Basarab I a încercat să cumpere pacea oferindu-i o sumă – enormă pentru acea epocă – de 7.000 de monede de argint, care echivalau cu 1 200 de kilograme de argint pur. Carol Robert a refuzat oferta, dar a fost înfrânt. Este greu de crezut că un stat care îşi extrăgea resursele exclusiv din impozite scăzute prelevate de la o populaţie destul de primitivă şi semipastorală putea dispune de o asemenea cantitate de metal preţios. În Transilvania existau câteva mine de aur, dar Valahia nu avea surse de metale preţioase în interior[69]. Trebuie să fi existat un comerţ activ cu alte regiuni, iar caracteristicile acestui comerţ reprezintă elementul care a fost până

68 N. Stoicescu, „Contribution à l'histoire de l'armée roumaine au moyen âge",în Revue roumaine d'histoire, VI, no. 5 (1967), pp. 731-738. Stoicescu pretinde că existenţa acestor funcţionari dovedeşte caracterul feudal al statului, dar, având în vedere absenţa unor domenii feudale, acest lucru este greu de acceptat. El aruncă îndoieli asupra propriei teorii, arătând că în secolul al XVII-lea aceşti slujbaşi erau împărţiţi în două categorii, cei subordonaţi principelui şi cei aflaţi sub ordinele unor mari nobili, concluzionând că, dacă aceasta era situaţia la acea vreme, atunci cu atât mai mult lucrurile trebuie să fi stat aşa în secolul al XV-lea când statul era mai slab. Dar, aşa cum vom arăta, statul era mult mai slab în secolul al XVII-lea decât în perioadele anterioare; până la acea dată avusese loc un proces de „re-feudalizare". Nu poate fi demonstrată existenţa unei asemenea descentralizări în epocile mai vechi.

69 O. Iliescu, „Despre natura juridică şi importanţa despăgubirilor oferite de Basarab voievod regelui Carol Robert, 1330", în S.M.I.M., V, pp. 145-147.

acum neglijat în reconstituirea istorică.

Departe de a fi fost o incursiune militară pur distructivă, cucerirea mongolă a deschis, sau cel puţin a întărit, o rută comercială importantă care lega Asia şi Occidentul. Mongolii au lăsat în urma lor o reţea de drumuri şi puncte vamale care au fost apoi preluate de noii cârmuitori[70]. Pentru a promova acest comerţ, hanii au cedat genovezilor oraşul Caffa din Crimeea[71].

---

70 Aceasta este o temă importantă în lorga, Points de vue. Vezi, de asemenea, P. P. Panaitescu, Interpretări româneşti, pp. 136-137. Panaitescu crede că motivul pentru care s-au format două state româneşti separate a fost existenţa a două drumuri comerciale distincte, unul dintre ele mergând de la Marea Neagră spre nord, până la Lvov şi la Marea Baltică (prin Moldova), iar celălalt de la Marea Neagră direct spre Occident, prin Valahia. Faptul că ambele state produceau mărfuri similare şi controlau un comerţ care tranzita, şi el, mărfuri de acelaşi fe, - dar în direcţii diferite — ar explica de ce ele au rămas entităţi politice distincte şi chiar rivale.

Opinia dominantă în istoriografia română este aceea că lorga s-a înşelat, mongolii fiind o forţă pur destructivă (vezi A. Oţetea, „Etats féodaux roumains", în Nouvelles études, vol. III, p. 93). Din nefericire, această opinie a fost preluată de la istoriografia sovietică, la fel de puţin obiectivă şi de influenţată ideologic în această privinţă. Versiunea oficială asupra statului valah timpuriu îl prezintă ca fiind caracterizat printr-un mod de producţie „feudal", orice fapt ce sugerează contrariul fiind trecut sub tăcere. în ultimii ani, reabilitarea lui lorga şi independenţa mai mare a istoricilor români faţă de colegii lor sovietici par să ducă la o reconsiderare a opiniei lui lorga.

Această opinie este întărită de cercetările recente făcute, din perspectivă maghiară, de către Sigismund Pach. El arată poziţia importantă pe care a deţinut-o Valahia, prin intermediul oraşelor germane din Transilvania, în comerţul cu mirodenii al Ungariei. Vezi „La route du poivre vers la Hongrie médiévale", în Histoire économique du monde méditerranéen, 1450-1650. Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel (Toulouse, Privat, 1973), pp. 449-458.

71 lorga, Points de vue, p. 92. Enclavele genoveze de pe ţărmul mării pot fi descrise ca „porturi comerciale" de tipul celor despre care se vorbeşte în Polanyi el al., Trade and Market. Nu se ştiu prea multe despre aceste enclave şi relaţiile lor cu Moldova şi Valahia. Dar teoria lui Polanyi despre enclave ca zone neutre, în care comerţul era reglementat prin convenţii administrative dintre stăpânii

Pornind de acolo, genovezii au stabilit enclave comerciale de-a lungul întregii coaste nordice a Mării Negre. Unele dintre cele mai importante se aflau pe coasta basarabeană şi în Delta Dunării (la acea vreme teritoriu mongol, dar mai târziu, din secolul al XIV-lea, teritoriu moldovean). Nu se ştie exact cât de mult au înaintat genovezii pe Dunăre, dar este sigur că ei îşi împingeau activităţile comerciale până la Cernavoda. Un document ungar din 1349 îi menţionează pe negustorii genovezi la Orşova, port dunărean aflat la graniţa dintre Valahia şi Banat. Este de crezut că genovezii transportau mărfurile pe uscat de la portul Ragusa din Adriatica până la Dunăre şi apoi cu vasele până la Marea Neagră[72].

Un alt focar comercial era reprezentat de oraşele germane din Transilvania, situate în nordul Valahiei, de cealaltă parte a Carpaţilor. Ele au fost fondate probabil la începutul secolului al XIII-lea, regii ungari colonizându-i acolo pe germani pentru a-şi popula extremitatea estică a regatului cu oameni de încredere, ca parte a efortului de a-şi extinde influenţa în „Cumania" (Valahia). Dar organizarea lor ca oraşe comerciale cu o cartă regală a avut loc probabil în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, după retragerea mongolilor[73].

Existau două feluri de comerţ. Cel de lungă distanţă, de la Marea Neagră înspre Adriatica sau

---

hinterlandului şi negustorii din porturi, ne oferă o ipoteză interesantă asupra legăturilor dintre voievozii Valahiei şi genovezi.

72 Constantin C. Giurescu, „Le commerce sur le territoire de la Moldavie pendant la domination tartare (1241-1352)", în Nouvelles études, voi. Ill, p. 56, în special nota 6. G. I. Brătianu, „Vicina I. Contrubutions à l'histoire de la domination bzyantine et du commerce génois en Dobrodgea", în Académie Roumaine, Bulletin de la section historique (Bucarest, 1923), X, pp. 113-189.

73 Nicolae lorga, Istoria comerţului românesc (Bucureşti, Tiparul Românesc, 1925), vol. I, pp. 32-34.

spre nord, în Transilvania, de unde mărfurile mergeau mai departe în Europa Centrală, la Buda sau în Germania. Şi un comerţ cu produse ale ţării, exportate la Constantinopol prin intermediul genovezilor, sau la nord, în oraşele germane din Transilvania (care probabil re-exportau o parte a acestor produse mai departe spre nord şi vest). Principalele articole care tranzitau Valahia dinspre vest spre est erau produse meşteşugăreşti din Germania, Boemia şi Transilvania – ţesături, unelte şi arme. Cele care treceau dinspre est spre vest erau mai ales mirodeniile, mătăsurile şi bijuteriile[74] (comerţul dintre Marea Adriatică şi Marea Neagră era probabil similar). Valahia importa produse meşteşugăreşti occidentale, articole de lux din Orient şi exporta peşte, produse animaliere şi forestiere şi sare. Cerealele erau o marfă prea voluminoasă pentru a putea fi transportată peste munţi în Transilvania, dar unele cantităţi erau trimise spre Constantinopol, pe mare. În secolul al XIV-lea, genovezii au devenit un furnizor de grâne important al Constantinopolului, şi avem informaţii despre mari transporturi de grâne pe mare de la Chilia, braţul de nord prin care Dunărea se varsă în Marea Neagră, până la Fera, enclava comercială genoveză din capitala otomană[75].

74 Radu Manolescu, Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei cu Braşovul (secolele XIV-XVI) (Bucureşti, Editura Enciclopedică, 1965), pp. 16-17.

75 Ibid. De asemenea, Constantin C. Giurescu, Istoria pescuitului şi a pisciculturii în România (Bucureşti, Editura Academiei, 1964), vol. I, pp. 58-59, 65-66, 73-76; A llieş, „Ştire în legătură cu exploatarea sării în Ţara Românească pînă în veacul al XVIII-lea", în S.M.I.M., I, pp. 156-158; O. Iliescu ,,Note sur l'aport roumain au ravitaillement de Byzance d'apres une source inédite du XIV-e siècle", în Nouvelles études, vol. Ill, pp. 105-116. Acest ultim articol se referă mai mult la Moldova decât la Vaiahia, dar se poate presupune că el este valabil şi pentru cea din urmă. împreună cu grâul, mai sunt menţionate în documentul genovez care este discutat în articol şi sarea, vinul (probabil din Dobrogea), mierea şi ceara, ca mărfuri care luau drumul

Există puţine îndoieli asupra faptului că statul beneficia mult mai mult de pe urma comerţului de mare distanţă, care îi tranzita teritoriul, decât de pe urma celui ce pornea din interiorul graniţelor. Comerţul de mare distanţă prin Marea Neagră şi-a păstrat vitalitatea până când a început declinul general al comerţului levantin în secolul al XVI-lea – declin cauzat mai degrabă de înconjurul Africii de către portughezi decât de cucerirea Constantinopolului de către otomani în 14 53[76]. Registrele Braşovului, principalul oraş comercial transilvănean, arată că, în 1503, valoarea mărfurilor orientale venite prin Moldova şi Valahia (90% prin Valahia) era de patru ori mai mare decât valoarea importurilor provenite din aceste ţări. Doar după jumătatea secolului al XVI-lea, atunci când valoarea totală a mărfurilor tranzacţionate în Braşov scăzuse la jumătate faţă de începutul secolului, s-a ajuns ca mărfurile provenite din Valahia şi Moldova să le depăşească în valoare pe cele orientale[77].

Din puţinul pe care îl ştim referitor la organizarea comerţului de tranzit, se poate deduce că el avea o importanţă majoră pentru stat. Există, mai întâi, proba documentară menţionată mai devreme şi care arată că principele dispunea de mari cantităţi de metal preţios. În al doilea rând, exista organizarea vamală preluată de la mongoli şi de la celelalte imperii ale nomazilor, ce cuprindea puncte vamale fixe situate pe drumurile comerciale[78]. În al treilea rând, de la jumătatea secolului al XIV-lea (probabil mai devreme,

Perei.

76 Manolescu, Comerţul ţării, p. 174; A. H. Lybyer, „The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade", în English Historical Review, XXX (Oct. 1915), pp. 588.

77 Manolescu, Comerţul ţării, pp. 177 şi 180.

78 Iliescu, „Regelui Carol Robert", în S.M.I.M., V, pp. 144-145.

dar nu avem dovezi sigure), principii valahi au emis „autorizaţii” pentru negustorii străini aflaţi în trecere. Ei au făcut chiar eforturi pentru a dezvolta principalul port, Brăila, scutindu-i pe negustorii străini de a mai plăti taxe pentru mărfurile lor (dar ei erau obligaţi să plătească taxele obişnuite pe drumul de întoarcere, ceea ce arată că principalul scop al acestei măsuri era de a stimula comerţul de tranzit) [79]. În fine, Câmpulung şi Târgovişte, primele capitale ale Valahiei, erau situate pe principalul drum comercial care mergea de la Dunăre până la Braşov[80].

La începutul secolului al XV-lea, Valahia a ocupat teritoriul care oferea Moldovei ieşire spre mare, prin Deltă. În această epocă, Bulgaria a fost cucerită de turci (ceea ce a dus la închiderea unui drum comercial rival dintre Marea Neagră şi Adriatica), iar Imperiul Otoman era şi el strâmtorat după înfrângerea sa de către Tamerlan la Ankara. Condusă de principele Mircea cel Bătrân, Valahia a atins acum apogeul său ca stat întemeiat pe comerţ[81]. Aceasta se întâmpla în perioada din istoria sa în care controlul pe care îl exercita asupra litoralului şi Deltei Dunării a fost cel mai bine asigurat (în a doua jumătate a secolului al XV-lea, atunci când Imperiul Otoman şi-a reluat presiunile asupra ei, iar Moldova a reluat controlul asupra coastei sale maritime, rutele comerciale s-au deplasat înspre nord, iar Moldova a atins apogeul sub domnia lui Ştefan cel Mare) [82].

Pentru a înţelege mai bine caracterul comerţului

79 lorga, Istoria comerţului, vol. I, pp. 46-47.

80 Panaitescu, Interpretări, p. 222.

81 lorga, Istoria comerţului, pp. 57-59; Andrei Oţetea et al., Istoria României (Bucureşti, Editura Academiei, 1962), vol. II, pp. 362-384, capitol semnat de B. Câmpina şi D. Mioc.

82 Oţetea et al., Istoria României, vol. II, pp. 488-550, capitol de B. Câmpina şi M. Berza.

ce se desfăşura în Valahia în secolele XIII-XV, ar fi foarte folositor să ştim mai multe despre negustori şi să putem stabili mai precis în ce măsură ei acţionau ca agenţi ai statului. Există puţine mărturii referitoare la aceste chestiuni pentru perioada anterioară secolului al XVI-lea, dar, pe baza documentaţiei reduse de care dispunem, putem face câteva deducţii importante.

Aşa cum se poate presupune „străinii jucau un rol esenţial. O parte dintre ei erau „latini" (italieni) din Ragusa şi Genova – nu numai cei ce trăiau în oraşele portuare sau care se aflau doar în trecere prin teritoriul Valahiei, dar şi alţii care locuiau permanent în oraşe din interior, precum Câmpulung şi Târgovişte. Alţii erau greci, dar existau şi armeni (deşi mai puţini decât în Moldova). Unii dintre străinii stabiliţi permanent erau agenţi ai principelui, alţii fiind figuri de anvergură internaţională, cu contacte personale la curţile regilor sau principilor vecini[83].

Valahii participau şi ei la relaţiile comerciale cu alte state şi se pare că, din a doua jumătate a secolului al XV-lea, rolul lor a crescut, în timp ce rolul străinilor a scăzut. Principii înşişi se numărau printre negustorii de frunte ai ţării, deşi ei acţionau bineînţeles prin intermediul agenţilor indigeni sau străini. Boierii, de rang mai mare sau mai mic, erau şi ei implicaţi, independent sau ca agenţi ai statului. Dar, după toate aparenţele, cei mai mulţi negustori erau oameni de rând de la oraşe, iar pe la sfârşitul secolului al XV-lea chiar locuitori ai satelor luau parte la activităţile comerciale[84].

---

83 lorga, Istoria comerţului, vol. I, pp. 77, 118-119, 129-133, 144. La sfârşitul secolului al XV-lea au apărut şi unii negustori turci.

84 Ibid., pp. 137-142; R. Manolescu, „Schimbul de mărfuri dintre Ţara Românească si Brasov în prima jumătate a secolului al XVI-,ea", în

Cea mai importantă sursă documentară referitoare la tipurile de negustori şi de mărfuri provine din Braşov, principalul centru comercial transilvănean. Aici au fost păstrate registre vamale aproape complete care menţionează negustorii şi mărfurile implicate în comerţul dintre Valahia şi Braşov, pentru. anii 1503, 1530 (doar jumătate de an) şi 1542 – 1550. Deşi la 1503 relaţiile comerciale dintre cele două părţi încetaseră să mai fie ceea ce fuseseră cândva, putem să extragem anumite concluzii referitoare la situaţia din secolul al XV-lea[85].

Ca şi în perioada anterioară, comerţul dintre Valahia şi Braşov comporta la 1503 x două componente principale: produsele locale care erau schimbate între diversele centre urbane, o parte a lor fiind destinată consumului intern, şi mărfuri aflate în tranzit între Orient şi Occident, care treceau prin toate aceste oraşe fără să provină însă din vreunul dintre ele. Produsele valahe exportate către Braşov (o parte a lor fiind desigur re-exportate mai departe, în restul Transilvaniei şi în Ungaria) erau aceleaşi ca şi în secolele anterioare: peşte sărat, miere, ceară, animale, piei şi cantităţi mici de lână, slănină şi alte grăsimi animale, brânzeturi şi vinuri. Cerealele sunt menţionate doar de registrele din 1530 şi chiar şi atunci în cantităţi foarte mici[86]. Bunurile manufacturate occidentale importate în Valahia (produse chiar în Braşov sau aduse din alte părţi) erau cu precădere diverse ţesături, cuţite şi o categorie numită „obiecte mărunte” – adică unelte, frânghii, unele articole de îmbrăcăminte, încălţări şi alte

---

II, pp. 169-170.

85 Manolescu, „Schimbul", în S.M.I.M., II, p. 117.

86 Ibid., pp. 126, 133, 136, 139, 145-148.

obiecte pe care Braşovul le exporta în cantităţi mici[87]. Pentru că articolele pe care Valahia le re-exporta erau de acelaşi fel cu cele pe care le reţinea pentru consumul intern, aceste mărfuri se regăseau şi în comerţul de mare distanţă pe ruta vest-est. Mărfurile provenite din regiunile din sudul şi estul Valahiei care intrau în Braşov erau bumbacul, mirodeniile, citricele, stafidele, smochinele, tămâia, orezul, mătăsurile şi firele aurite, covoarele şi alte produse de acelaşi fel[88].

Pe la 1503, numărul de străini (italieni, greci) ce participau la comerţul dintre Braşov şi Valahia scăzuse foarte mult[89]. Această situaţie avea să se dovedească însă temporară, pentru că, în secolul al XVI-lea, mulţi negustori „levantini" din Imperiul Otoman aveau să se stabilească în Valahia. Aproape toţi negustorii menţionaţi în registrele din 1503 erau din Valahia sau Transilvania[90].

Existau două categorii de negustori în Valahia: „marii" negustori, agenţi ai principilor, care erau boieri importanţi sau oameni proveniţi din oraşe despre care nu putem stabili în ce măsură acţionau independent sau nu, şi „micii" negustori, cei mai mulţi proveniţi din oraşele mai mici sau din sate şi care se aflau în contact cu păturile cele mai umile ale, societăţii. În 1503, registrele braşovene menţionează 204 de „mici" negustori, care au făcut în total 323 de călătorii la Braşov, şi 59 de negustori „mari", care au făcut 126 de călătorii. Valoarea medie transportată într-o expediţie comercială de un individ din prima categorie se ridica la 2835 de aspri (monedă otomană), în timp ce persoanele din a doua categorie

87 Ibid., pp. 147-149.
88 Ibid., pp. 172-173.
89 lorga, Istoria comerţului, vol. I, p. 144.
90 Manolecu, Comerţul Ţării, p. 144.

transportau, în medie, marfă în valoare de 25 267 de aspri (de aproape 10 ori mai mult). Dar 97% din totalul produselor de origine valahă aduse în Braşov de negustori valahi erau transportate de „micii" negustori. Pe de altă parte, 46, 5% din importurile de produse meşteşugăreşti occidentale erau aduse de „marii" negustori, ei transportând 89% din ţesături şi toate cuţitele (dintre care 96% erau pumnale scumpe); marii negustori duceau doar 5% din articolele mărunte (toate aceste procente se referă la valoarea bunurilor, nu la greutatea sau numărul lor, cu excepţia celor referitoare la cuţite, unde procentul are în vedere, fireşte, numărul articolelor) [91].

Disproporţia era încă mai mare în comerţul de tranzit cu mărfuri orientale. 99% din mărfurile de acest fel aduse de valahi erau transportate de „marii" negustori (oamenii din Valahia aducând 70% din totalul cantităţii de mărfuri din această categorie). În ce priveşte proporţia deţinută de diferitele tipuri de comerţ prin raportare la valoarea totală a mărfurilor, trebuie reţinut că exporturile Valahiei spre Braşov deţineau 5% din total, importurile ei deţineau 29% (din care o parte semnificativă erau destinate pentru a fi re-exportate spre est şi sud), iar comerţul de tranzit cu mărfuri orientale deţinea 64% din total (o parte din mărfuri fiind, şi ele, reexportate spre vest) [92].

Din aceste statistici putem trage câteva concluzii. În a doua jumătate a secolului al XV-lea, după cucerirea otomană a Constantinopolului, numărul italienilor implicaţi în comerţul din Marea Neagră a scăzut simţitor, dar acest comerţ a reuşit să supravieţuiască (Iorga crede că la cote mult mai

91 Manolescu, „Schimbul", în S.M.I.M., II, pp. 154-155, 158-160, 173.
92 Ibid., pp. 196-197.

reduse) [93]. Principii, boierii importanţi şi oamenii lor, care formau categoria „marilor” negustori, controlau tranzitul de mărfuri orientale spre Occident. S-ar putea ca, atunci când comerţul de acest fel a decăzut în secolul al XVI-lea, ei să fi reuşit să salveze acea parte a sa pe care şi înainte o controlau direct, în timp ce părţile care intrau în atribuţiile raguzanilor şi genovezilor au dispărut. Este însă mai probabil că, în epoca anterioară, atunci când statul valah era mai puţin dezvoltat, iar italienii erau o prezenţă mai activă, statul percepea doar impozite de pe urma comerţului, fără să se implice direct în el. Iar în secolul al XVI-lea statul a decis să preia controlul direct al comerţului, sau mai precis a ceea ce mai rămăsese din el, pentru a-şi asigura astfel o sursă de venituri vitală pentru supravieţuire. Acelaşi lucru se întâmpla cu comerţul cu bunuri occidentale: „marii”.

negustori transportau practic întreaga cantitate de ţesături şi pumnale de lux destinate re-exportării, în timp ce produsele mărunte, destinate consumului intern al Valahiei, erau „lăsate” pe mâna „micilor” negustori.

Exportul produselor valahe nu se conformează aceleiaşi reguli. Deşi practicat mai ales de negustorii mărunţi, el nu reprezenta decât o parte infimă a totalului mărfurilor schimbate între Valahia şi Braşov. Nu avem nicio posibilitate să apreciem volumul exporturilor spre porturile de la Marea Neagră şi Constantinopol în secolele XIII-XV, Este posibil ca statul şi „marii” negustori să se fi implicat mai mult aici decât în activităţile de export spre Braşov, un motiv fiind pur şi simplu faptul că Braşovul era mai apropiat de zonele populate ale Valahiei decât porturile genoveze sau Constantinopolul. Dar, având

93 lorga, Istoria comerţului, vol. I, p. 67.

în vedere lipsa de interes în comerţul de acest fel cu Braşovul a marilor negustori, este probabil că nici în secolele anterioare exportul produselor de origine valahă, spre indiferent ce destinaţie, nu era prea important. În orice caz, putem fi siguri că impozitarea comerţului de tranzit a fost întotdeauna de mai mare importanţă.

Este sigur că, la 1503, în satele Valahiei exista deja o circulaţie monetară, pentru că ele furnizau anumite mărfuri mărunte pentru comerţul cu Braşovul, iar „micii" negustori din sate cumpărau anumite produse importate din Braşov. Trebuie să menţionăm că rolul comerţului nu era foarte important, dar în orice caz el ocupa un anumit loc (în creştere pe parcursul secolului al XVI-lea) în viaţa comunităţilor, astfel încât se contura şi o diferenţiere între satele sărace şi cele bogate. Această diferenţiere avea să devină semnificativă la sfârşitul secolului, atunci când lumea rurală a fost lovită de o criză profundă[94].

Putem formula acum câteva concluzii referitoare la lumea rurală a Valahiei în perioada statului „comunitar-comercial".

(1) Caracterul, organizarea şi amploarea comerţului, în special a celui de lungă distanţă, constituie o explicaţie atât pentru relativa bunăstare a statului, cât şi pentru nivelul ridicat al activităţilor de schimb, chiar dacă majoritatea populaţiei trăia în obşti săteşti primitive, care nu erau supuse unor impozite serioase şi nici nu erau prea implicate în viaţa economică generală. Desigur, ceea ce am spus

94 G. Zâne, „Originea şi dezvoltarea economiei de schimb", în Enciclopedia României (Bucureşti, 1939), vol. III, p. 248. Documentele ne arată că în secolul al XV-lea economia monetară penetrase lumea rurală, rolul ei extinzându-se pe parcursul secolului.

despre comerţ nu constituie o dovadă pentru caracterul devălmaş al satelor. Pentru aceasta am folosit documente specifice. Dar, în orice caz, vine în contradicţie cu argumentele unor istorici (ca Oţetea sau Câmpina), care pretind că acest comerţ şi avuţia statului se bazau pe vânzarea de către principe şi boieri a unor cantităţi mari de produse obţinute prin exploatarea unor ipotetice domenii „feudale”.

(2) Comerţul Valahiei explică de ce statul a fost capabil să se extindă atât de rapid în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea, în ciuda faptului că el nu putea avea în definitiv decât nişte baze sociale destul de fragile, după 1.000 de ani în care populaţia romanică avusese o existenţă obscură, Valahia fiind dominată politic de o lungă serie de cuceritori nomazi.

(3) în fine, rolul pe care l-a jucat comerţul în Valahia până la sfârşitul secolului al XV-lea ne oferă o cheie pentru a înţelege transformările societăţii rurale în secolul al XVI-lea, atunci când realităţile pe care le-am prezentat aveau să fie alterate de intervenţia otomanilor.

4

PRĂBUŞIREA

SISTEMULUI POLITICO-ECONOMIC DE TIP „COMUNITAR-COMERCIAL”.

ŞI DEZVOLTAREA STATULUI SENIORIAL (1500 – 1600)

Extinderea dominaţiei otomane asupra Valahiei s-a petrecut treptat şi într-o manieră confuză, de la sfârşitul secolului al XIV-lea până la începutul secolului al XVI-lea. Chiar şi după aceea au mai existat revolte, iar ultimul mare efort militar al valahilor împotriva turcilor s-a încheiat abia în primii ani ai secolului al XVII-lea. La început, turcii au pretins doar un tribut foarte mic. Cu timpul, însă, ei şi-au ridicat

pretenţiile şi au început să intervină în problemele interne ale ţării, în primul rând prin impunerea unor principi pe tron. Prima perioadă a dominaţiei otomane s-a sfârşit la începutul secolului al XV-lea, când, aşa cum am văzut, Mircea cel Bătrân a încetat să mai plătească tribut[95]. Dar raidurile otomane au neînceput în 1419 şi la mijlocul secolului al XV-lea Valahia trebuia să plătească din nou un tribut de 10.000 de ducati[96].

Între 1456 şi 1462, sub domnia lui Vlad Ţepeş (cunoscut şi sub numele de Dracula, datorită obiceiului său de a-şi pedepsi duşmanii prin tragere în ţeapă, lăsându-i apoi să putrezească pe câmpuri), cel mai faimos dintre principii Valahiei, turcii au fost ţinuţi la respect. Dar domnia lui Vlad a înregistrat şi începutul unei lupte între principe şi nobilime pentru controlul satelor, iar în această luptă turcii au intervenit de partea nobililor (vom explica mai jos în detaliu caracterul acestei lupte). În 1462, o revoltă a boierilor turcofili l-a răsturnat pe Vlad de la domnie, Valahia devenind din nou un stat supus otomanilor. În 1476, Vlad a avut o scurtă revenire la tron, cu ajutorul

95 Andrei Oţetea et al. Istoria României (Bucureşti, Editura Academiei, 1962), vol. II, p. 382.

96 Ibid., p. 466. Pentru a aprecia cât de mare era povara acestui tribut, putem să stabilim ce proporţie din valoarea comerţului exterior al Valahiei reprezenta el. în 1503, valoarea comerţului cu Braşovul s-a ridicat la 7 milioane de aspri (vezi R. Manolescu, „Schimbul de mărfuri dintre Ţara Românească şi Braşov în prima jumătate a secolului al XVI-lea", în S.M.I.M. (Bucureşti, Editura

lui Ştefan cel Mare, principele Moldovei[9798]. Dar, după aceea, colaborarea dintre boieri şi turci, împreună cu forţa copleşitoare a Imperiului Otoman, au dus la subjugarea tot mai accentuată a Valahiei. Între 1521 şi 1527, tributul a fost de 24.000 de ducaţi pe an. Între 1558 şi 1566, a crescut la 50.000 de ducaţi; între 1567 şi 1581, la 65.000 de ducaţi; între 1582 şi 1584, la 95.000 de ducaţi; între 1585 şi 1591, la 125.000 de ducaţi; în fine, între 1592 şi 1594, a ajuns la 155.000

97A cademiei), II, pp. 196-197. Aceasta nu reprezenta desigur totalul comerţului Valahiei, căci Braşovul era doar unul dintre oraşele transilvănene cu care se făceau schimburi comerciale, iar o parte a comerţului de tranzit se desfăşura pe ruta est-vest, înspre Adriatica, şi nu pe ruta transilvăneană. Se poate face o transformare aproximativă a ducaţilor în aspri (vezi D. Mioc, „Cuantumul birului în Ţara Românească în secolul al XVI-lea", în V, p.160). Cei 10 000 de ducaţi erau echivalentul a o jumătate de milion de aspri. Dacă admitem că Braşovul capta cel mult o treime din comerţul Valahiei cu Occidentul, rezultă că tributul cerut de turci reprezenta doar 2% sau 3% din valoarea acestor schimburi. Nu putem şti ce proporţie din valoarea comerţului exterior revenea vistieriei statului sub formă de profituri sau taxe vamale, dar este cert că cea mai mare parte a tributului putea fi plătit din suma astfel colectată. Aşa cum vom vedea, pe măsură ce comerţul a decăzut, iar tributul a crescut, principii Valahiei nu au mai putut satisface cererile otomanilor din resursele acumulate prin comerţul exterior. Acest fapt a generat imperativele fiscale ce au stat la baza transformărilor sociale şi politice din secolul al XVI-lea.

98 Oţetea, Istoria României, vol. II, pp. 465-524, capitol de B. Câmpina şi Şt. Ştefănescu. Cât despre celebrul Dracula, faima lui s-a răspândit din Transilvania în Ungaria, Germania şi Rusia, unde a devenit eroul unor povestiri şi legende, din secolul al XV-lea până în secolul al XVIII-lea. S-au păstrat câteva variante manuscrise şi tipărite în germană. Una dintre ele, publicată la Hamburg, în 1491, se intitula Ein wunderliche und erschruckenliche hystoryi von einem grossen wut- trich gênant Oracole wayda [O povestire uimitoare şi teribilă despre un mare tiran numit Dracula vodă]. Vezi loan Bogdan, „Vlad Ţepeş şi naraţiunile germane şi ruseşti asupra lui", în Scrieri alese, ed. de G. Mihăilă (Bucureşti, Editura Academiei, 1968), pp. 468-481. Vlad este reţinut de posteritate şi sub altă înfăţişare, ca un luptător pentru libertate naţională şi un apărător al oamenilor simpli împotriva boierilor. Aceasta este viziunea oficială în prezent în România.

de ducaţi. Aceasta a fost suma maximă, iar în timpul revoltei conduse de Mihai Viteazul (o vreme încununată de succes), el avea să scadă la 8.000 de ducaţi pe an[99].

Povara ce apăsa asupra Valahiei poate fi apreciată prin comparaţie cu veniturile generale ale Imperiului Otoman şi ale altor state din zona Mediteranei. La sfârşitul secolului al XVI-lea, bugetul anual al Imperiului Otoman era de 6 milioane de ducaţi, al Franţei de 5 milioane, al Spaniei de 9 milioane. Un tribut de 150.000 de ducaţi plătit de Valahia echivala deci cu 2, 5% din bugetul otoman, unul de 120.000 de ducaţi echivala cu 2% din acelaşi buget, iar unul de 90.000 cu 1, 5%. Dar Imperiul Otoman avea o populaţie totală de circa 16 milioane de locuitori, iar Valahia avea o populaţie de doar 150.000 la sfârşitul secolului. Astfel, Valahia nu avea mai mult de 1% din populaţia Imperiului, dar suma pe care o plătea către buget era de 1, 5 până la 2, 5 ori mai mare decât partea care i-ar fi revenit în funcţie de mărimea populaţiei. Franţa avea cam 16 milioane de locuitori, şi cum bugetul ei era de 5 milioane de ducaţi, înseamnă că populaţia Valahiei plătea către vistieria imperiului, în anii 1590, o sumă pe cap de locuitor de trei ori mai mare decât cea pe care o plăteau francezii către vistieria propriului stat[100].

Celălalt efect al ascensiunii otomane a fost subminarea vechilor drumuri comerciale. Italienii au

---

99 Mioc, „Cuantumul birului", în S.M.I.M., V, p. 160.

100 Fernand Braudel, La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II, ed. Il (Paris, Armand Colin, Ï966), vol. I, pp. 361-362 şi 411. Pentru o estimare a populaţiei Valahiei, vezi Şt. Ştefănescu, „La situation démographique de la Valachie aux XlV-e, XVe, et XVIe siècles d'après les conjonctures socio-politiques", în Nouvelles études d'histoire (Bucarest, Académie Roumaine, 1970), vol. IV, pp. 47-61.

fost eliminaţi din comerţul din Marea Neagră, iar genovezii au trebuit să le cedeze turcilor principalul lor port din zonă, Caffa, în 1475. Valoarea comerţului dintre Valahia şi Braşov a scăzut de la 7 milioane de aspri, în 1503, la o medie anuală de circa 3, 25 milioane de aspri, între 1542 şi 1554, iar de la mijlocul secolului al XVI-lea până la sfârşitul său a rămas la aceeaşi valoare (dacă luăm în considerare devalorizarea asprului) [101]. O schimbare încă şi mai dramatică a avut loc în privinţa conţinutului acestor schimburi comerciale. Între 1503 şi anii 1550, valoarea exporturilor ce constau în mărfuri produse în interiorul Valahiei a crescut cu 40% până la 50%. Valoarea importurilor provenite din Braşov (incluzând aici atât mărfurile occidentale reţinute pentru consumul intern, cât şi pe cele re-exportate de Valahia) a scăzut cu două treimi în decursul primei jumătăţi a secolului. Valoarea mărfurilor orientale intrate în Braşov prin Valahia a scăzut şi ea cu două treimi în aceeaşi perioadă[102]. Astfel încât, în timp ce comerţul de tranzit dintre Orient şi Occident pe teritoriul Valahiei a scăzut foarte mult, exporturile Valahiei au crescut.

Braşovul nu era singurul partener comercial al Valahiei. La mijlocul secolului al XVI-lea, ea mai avea relaţii comerciale cu Germania, Polonia, Veneţia (mai mult pe uscat, pe drumurile ce mergeau spre Adriatica) şi din ce în ce mai mult cu Imperiul Otoman[103]. Stabilirea capitalei la Bucureşti, la

---

101 Oţetea, Istoria României, vol. II, p. 517; R. Manolescu, Comerţul Ţării
Româneşti şi Moldovei cu Braşovul (Secolele XIV-XVI) (Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1965), pp. 180-181.' .

102 Manolescu, „Schimbul", în S.M.I.M., II, pp. 153, 164 şi 176.

103 L. Lehr, „Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei în a doua jumătatea a secolului XVII", în S.M.I.M., IV, p. 243'.

jumătatea distanţei dintre Carpaţi şi Dunăre, s-a datorat şi ea intensificării comerţului cu otomanii. Bucureştiul este singurul oraş a cărui populaţie a crescut în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, atunci când toate celelalte oraşe ale Valahiei au înregistrat o scădere a populaţiei[104]. Acest comerţ cu imperiul se desfăşura însă în condiţii total nefavorabile pentru Valahia. Animalele şi produsele animale, cerealele, sarea şi cuprul care erau exportate de Valahia erau cumpărate la preţuri foarte scăzute, impuse prin lege, de către negustori turci sau levantini (greci, armeni şi evrei), care au ajuns să constituie, în decursul secolului, o parte din ce în ce mai mare a populaţiei urbane a Valahiei[105]. Ei erau protejaţi de sultan – şi mulţi dintre ei acţionau ca agenţi ai imperiului –, pentru că Valahia devenise, împreună cu Moldova, o sursă de produse agricole vitală pentru Constantinopol. Oile valahe constituiau o parte importantă din consumul de carne al capitalei otomane, fapt dovedit de un ordin special al sultanului, din 1560, prin care se cerea ca fluxul acestui produs dinspre Valahia şi Moldova către Constantinopol să fie menţinut cu orice preţ[106]. Comerţul pe ruta est-vest a continuat să străbată teritoriul Valahiei, la cote mai scăzute, dar acum era vorba mai degrabă de caravane ce se formau la Constantinopol şi nu de transporturi venite prin Marea Neagră[107]. Documentele braşovene arată că acest comerţ era oricum mai puţin activ în a doua

---

104 Nicolae Iorga, Istoria comerţului românesc (Bucureşti, Tiparul Românesc, 1925), vol. I, pp. 239-257.

105 Ibid., pp. 181-184; Lehr, „Comerţul Ţării", în S.M.I.M., IV, pp. 231, 243-244.

106 Lehr, „Comerţul Tării", în S.M.I.M., IV, pp. 245.

107 Ibid., pp. 285-288.

jumătate a secolului al XVI-lea prin comparaţie cu secolul al XV-lea şi începutul celui de-al XVI-lea.

Schimbările din domeniul comerţului, pierderile ce au decurs inevitabil din re-direcţionarea exporturilor către parteneri turci şi levantini ce cumpărau la preţuri artificial scăzute şi creşterea tributului au creat probleme foarte serioase pentru principii Valahiei. Deşi nu se cunoaşte volumul total al comerţului şi al taxelor vamale colectate de pe urma lui în secolele al XV-lea şi al XVI-lea şi în ciuda faptului că nu cunoaştem exact care erau sursele de venituri ale statului, este sigur că aceste taxe reprezentau încă o resursă importantă pentru stat în secolul al XVI-lea, la fel ca şi înainte[108]. Datele parţiale pe care ni le oferă registrele braşovene ne dezvăluie amploarea dificultăţilor cu care se confrunta statul valah în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. La sfârşitul secolului al XV-lea, tributul reprezenta 5% până la 10% din valoarea comerţului cu Braşovul (şi bineînţeles, o proporţie mult mai mică din valoarea totală a comerţului exterior). La jumătatea secolului al XVI-lea, tributul a ajuns să fie egal cu valoarea comerţului cu Braşovul. În timpul următoarei jumătăţi de secol, tributul s-a triplat, în timp ce schimburile comerciale au rămas la o valoare constantă[109]. Astfel, dacă statul valah putea să acopere o mare parte a tributului, la începutul secolului al XVI-lea, din sumele provenite din impozitarea comerţului, acest lucru devenise evident imposibil la sfârşitul secolului şi deci trebuia să fie găsită o nouă sursă de venituri pentru ca tributul să poată fi plătit. Acest imperativ a constituit cauza majoră a transformărilor radicale pe care le-a cunoscut societatea Valahiei în secolul al XVI-lea.

---

108 Ibid., pp. 294-296.

109 Manolescu, Comerţul Ţării, p. 180.

O consecinţă importantă a extinderii dominaţiei otomane, care a agravat celelalte efecte ale sale, a fost o scădere accentuată a populaţiei. Invaziile otomane, luptele interne, raidurile de jaf şi staţionarea temporară a trupelor otomane pe drumul spre diferite teatre de operaţiuni militare din Europa Centrală şi de Est au provocat mari pierderi de populaţie. Oamenii au fost fie ucişi, fie înrobiţi sau înfometaţi datorită rechiziţiilor alimentare. La începutul secolului al XV-lea, în timpul domniei lui Mircea cel Bătrân, Valahia avea probabil o populaţie de 500.000 de locuitori. În 1460, în timpul lui Vlad Ţepeş, se ajunsese la 400.000 de locuitori. O sută de ani mai târziu, la 300.000 sau 350.000. Condiţiile economice şi politice vitrege de la sfârşitul secolului al XVI-lea au provocat alte pierderi, emigraţia adăugându-se acum la cauzele scăderii populaţiei. Potrivit unei estimări turceşti din 1591 – 1592, ţara mai avea doar 150.000 – 180.000 de locuitori; deşi aceasta poate fi o exagerare, călătorii occidentali din anii 1590 spun şi ei că mari suprafeţe de pământ erau practic pustii. Se apreciază că, în anii 1600, populaţia ajunsese la 150.000, adică 30% din cea care se înregistrase în perioada de apogeu a statului „comunitar-comercial”, cu 200 de ani mai devreme[110]. În mod firesc, această situaţie ridica mari probleme: era nevoie de sume tot mai mari obţinute prin impozite, dar populaţia ce putea fi impozitată era din ce în ce mai redusă numeric.

Noul sistem de impozitare în mod previzibil, sistemul de impozitare a suferit modificări importante la sfârşitul secolului al XV-lea şi în special în timpul secolului următor. Administraţia fiscală a statului a început să se extindă în ultima parte a secolului al XV-

110 Şt. Ştefănescu, „La situation démographique", în Nouvelles études, vol. IV, pp. 47-61.

lea, astfel încât, la mijlocul secolului al XVI-lea, Valahia a fost divizată în districte fiscale (*judeţe de bir*). A fost abandonată practica tradiţională de a percepe un impozit şi o dijmă în produse de valoare fixă de la fiecare comunitate sătească. Statul impunea necontenit noi feluri de impozite şi preleva chiar taxe suplimentare atunci când avea nevoie. Se făcea un recensământ fiscal la fiecare trei ani, iar impozitele erau stabilite în funcţie de mărimea şi bogăţia fiecărui sat.

Acelaşi sistem se practica şi în interiorul fiecărui sat. Suma plătită de o familie era stabilită în funcţie de avuţia sa – şi ea nu mai reprezenta o sumă fixă, ci suma maximă ce putea fi prelevată. Pătrunderea parţială a economiei monetare în interiorul satului (vezi discuţia anterioară despre rolul pe care îl jucau satele în comerţul cu Braşovul), diferenţierea tot mai accentuată dintre bogaţi şi săraci şi povara tot mai mare a impozitelor au sfârşit prin a submina principiul responsabilităţii colective a satului în faţa colectorilor de impozite. A fost menţinută o anumită responsabilitate colectivă, dar într-o formă diferită. Atunci când o familie nu era capabilă să plătească, rudele şi vecinii ei sau, în cele din urmă, oricine era considerat bun de plată de către autorităţi trebuiau să plătească în locul său; cei ce făceau aceasta primeau în schimb dreptul de a folosi o vreme pământul celor pentru care plătiseră. Iar dacă cei din urmă se dovedeau incapabili să facă faţă cerinţelor pentru o perioadă mai lungă de timp, transferul pământului căpăta titlu permanent. Prin aceasta, satele devălmaşe au fost distruse, căci cei care plăteau impozite mai grele au revendicat dreptul asupra unor loturi mai mari de pământ (alte cauze ale declinului obştilor

săteşti vor fi discutate mai târziu) [111].

O altă schimbare în domeniul impozitării a fost arendarea dreptului de impozitare. În secolul al XV-lea, principii se străduiseră să păstreze sub controlul lor administraţia fiscală, acesta fiind probabil unul dintre motivele de neînţelegeri dintre principi şi boieri; aşa cum vom vedea, boierii au devenit, la sfârşitul secolului al XV-lea şi în decursul secolului al XVI-lea, o categorie socială tot mai independentă faţă de aparatul de stat. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, turcii au înclinat raportul de forţe dintre stat şi boieri în favoarea celor din urmă, iar statul a fost nevoit să delege dreptul de a percepe impozite boierilor mari (la nivelul judeţului) şi mici (la nivelul satului) [112].

În secolul al XVI-lea, ţăranii au încetat să mai plătească întregul datoriilor către stat în produse; deşi este probabil că o mare parte a acestora a continuat să fie plătită astfel, acum cuantumul impozitelor trebuia să fie stabilit în numerar[113]. Această schimbare a beneficiat de faptul că sătenii se implicaseră deja în comerţul mărunt, deţinând anumite cantităţi de monedă. Ea a accentuat apoi tendinţa ţăranilor de a evalua în bani valoarea produselor, a animalelor şi, în final, a pământului, după cum nevoia lor de a procura sume tot mai mari de bani le-a stimulat tendinţa de a practica negoţul.

Luând în considerare variaţiile preţurilor în

---

111 D. Mioc, „Despre modul de impunere şi de percepere a birului in Tara Românească până la 1632", în II, pp. 102-112 şi 114-116.

112 Ibid., pp. 82-96.

113 Henri H. Stahl, Les anciennes communautés villageoises roumaines (Bucarest-Paris: Académie roumaine-C.N.R.S, 1969), p. 211. Vezi şi D. Mioc, H. Chirca şi Şt. Ştefănescu, ‚L'évolution de la rente féodale en Valachie et en Moldavie, du XIVe au XVIIe siècles", în Nouvelles études, vol. IL

decursul secolului al XVI-lea şi mărimea impozitelor pe care trebuia să le plătească o familie ţărănească, putem stabili echivalentul în produse al acestei sarcini fiscale şi aprecia astfel cât de greu apăsa povara fiscului asupra ţăranilor. Între 1521 şi 1557, o familie trebuia să plătească în medie o sumă egală cu valoarea a 5 oi. Între 1 592 şi 1 594, suma se ridicase la valoarea a 21 de oi. Dacă aceeaşi sumă este transpusă acum în valoarea altor produse, atunci constatăm că, în acest interval de timp, creşterea ei însemna o cantitate de grâu de două ori mai mare, un număr de vite de 4, 5 ori mai mare, un număr de cai de 5 ori mai mare şi o suprafaţă de pământ de 18 ori mai mare 19.

Creşterea puterii nobililor

Transformările în domeniul comerţului, populaţiei şi fiscalităţii şi extinderea dominaţiei otomane au avut ca efect o profundă schimbare în structura socială. Nobilii şi mănăstirile şi-au extins influenţa, atât în defavoarea statului, cât şi în cea a oamenilor de rând. Iar puterea pe care ei au căpătat-o asupra ţărănimii în secolul al XVI-lea s-a menţinut în cazul mănăstirilor până la 1864, iar în cazul nobilimii până la Primul Război Mondial. Deşi, cu foarte puţine excepţii, nobilimea din secolul al XIX-lea nu era descendenta pe linie ereditară a celei din secolul al XVI-lea, ea era descendenta sa din punct de vedere

19 D. Mioc, „Cuantumul birului”, în p. 165 şi 172 – 173. Mioc a alcătuit un tabel care arată variaţia impozitelor plătite în medie de o familie, pe baza sumei totale plătite în medie de sate, pentru fiecare perioadă de timp.

Perioada	Impozite în nr.de oi	Impozite în nr.de oi	Valoarea în nr.de oi	Valoarea în nr.de oi	Valoarea în nr.de oi	Valoarea în ha.

	aspri	ducaţi	oi	de bivoli	de cai	de teren
1521–1557	8 6	1, 31	5, 06	0, 48	0, 18	ci rca 1, 5
1558–1566	2 12	3, 32		2, 12	0, 11	ci rca 4, 3
1567–1581	2 65	4, 25		1, 77	0, 31	ci rca 5, 7
1582–1584	3 01	5, 01			0, 37	ci rca 7, 2
1585–1591	5 50	5, 50		2, 11	0, 47	ci rca 9, 6
1592–1594	9 46	7, 37	2 1, 02	2, 36	1, 05	ci rca 27, 2
595–1600	5 77	3, 37		1, 55	0, 30	ci rca 11, O

În ultima perioadă, între 1595 şi 1600, tributul către Imperiu a scăzut datorită victoriei temporare a lui Mihai Viteazul împotriva turcilor. Observăm că tabelul ne arată o scădere accentuată a valorii pământului de-a lungul secolului al XVI-lea, în special către sfârşitul său. Ea a fost provocată de depopularea care a lăsat o parte din teritoriu pustiu.

Instituţional. Transformările provocate de marea criză din secolul al XVI-lea trebuie privite astfel ca fiind dintre cele mai importante din întreaga istorie a Valahiei, ele stând la originea problemelor sociale din

secolul al XIX-lea şi chiar din secolul al XX-lea.

Creşterea puterii nobililor poate fi atestată pe baza a cinci tipuri de documente, ce se întind de la sfârşitul secolului al XIV-lea până la începutul secolului al XVII-lea. Acestea sunt: (1) documente emise de principi prin care anume nobili, mănăstiri sau sate sunt scutite de impozite; (2) documente care menţionează daruri ale boierilor şi mănăstirilor către principi, constând în cai şi alte bunuri sau în sume de bani, în schimbul cărora principii „dăruiesc" un număr de sate; (3) documente care descriu dezvoltarea unei administraţii fiscale a mănăstirilor, însărcinată cu strângerea impozitelor de la ţărani; (4) documente ale principilor prin care boierii sunt împuterniciţi să dispună de sate după cum cred de cuviinţă; (5) acte încheiate între sate şi boieri prin care cei din urmă sunt declaraţi ca „înfrăţiţi" cu sătenii, primind astfel dreptul să se folosească de pământul satului. Şi alte feluri de documente reflectă aceleaşi transformări, de exemplu cele prin care anumiţi ţărani se vând unui boier, în schimbul scutirii de taxe; ne vom referi la ele atunci când vom discuta despre evoluţia satelor devălmaşe.

De la sfârşitul secolului al XIV-lea, dar mai ales din secolul al XV-lea, statul a început să emită acte prin care anumite sate care aparţineau nobililor sau mănăstirilor erau scutite de taxe. Aceasta ne indică faptul că, în secolul al XV-lea, multe sate au trecut de sub controlul statului sub cel al bisericii şi al nobililor. Se mai întâmplase şi anterior ca unele sate să fie „dăruite", dar în acele cazuri era vorba despre acordarea dreptului de a preleva impozite din sate; chiar şi aceste drepturi erau acordate doar parţial, şi în plus doar pentru o perioadă limitată. În secolul al XV-lea astfel de „daruri" capătă caracter irevocabil

(exemplele de acelaşi fel din secolul al XIV-lea se referă la mănăstiri, nu şi la nobili). Practica a încetat după jumătatea secolului al XVI-lea, nu pentru că statul şi-ar fi recăpătat controlul asupra satelor, ci dimpotrivă, pentru că el a pierdut cu totul controlul asupra lor în favoarea nobililor şi a mănăstirilor[114].

Referinţele documentare la „daruri" în cai ale boierilor şi mănăstirilor către principi, în schimbul drepturilor asupra unor sate, încep să apară la jumătatea secolului al XV-lea şi devin foarte numeroase între 1470 şi 1540, pentru a dispărea apoi în jur de 1550. Unii istorici români au explicat aceste „daruri" ca reprezentând „îndatoriri feudale" ale nobililor către principe. Ele reprezentau însă altceva, şi anume plata făcută de boieri şi mănăstiri în schimbul satelor ce le erau încredinţate. O dovadă este faptul că, deşi caii erau forma de plată cea mai frecventă, ei erau înlocuiţi uneori cu alte bunuri sau cu sume de bani, iar în unele cazuri plătitorul se scuza pentru a nu fi dăruit cai, oferind pentru compensaţie o plată suplimentară ce consta în alt fel de bunuri. O altă dovadă este faptul că anumiţi principi pioşi care considerau firesc ca mănăstirile să îşi extindă pământurile le scuteau pe acestea să mai plătească „darurile" în cai. Dacă „darul" în cai ar fi fost o practică feudală obişnuită, atunci nu ar fi existat niciun motiv ca mănăstirile să fie scutite. Cum caii erau animalele cele mai scumpe în Valahia, cei de rasă bună având astfel o valoare considerabilă prin raportare la preţul relativ mic al unui sat în secolul al XV-lea, este evident că „darurile" în cai erau nimic altceva decât o formă de plată[115].

---

114 Stahl, Les anciennes communautés, pp. 176-181, în special tabelele de la pp. 178 şi 181.

115 Ibid., pp. 185-188; o discuţie mult mai detaliată despre „daruri"

Numai în a doua jumătate a secolului al XV-lea s-a ajuns ca statul să acorde mănăstirilor dreptul de a colecta ele însele taxe din satele care le fuseseră încredinţate. Până atunci, impozitele erau colectate de stat, după care erau predate mănăstirilor. Acest fapt reflectă declinul puterii statului şi ridicarea unor centre de putere locale[116], slujind ca o clarificare a afirmaţiei lui D. Mioc după care, în secolul al XV-lea, a fost creat un sistem de arendare a impozitelor prin care boierii erau împuterniciţi să colecteze dările din satele aflate în regiunea lor. Explicaţia lui Mioc este că nobilii primeau acest drept ca o „compensaţie" pentru că le fusese retrasă scutirea de taxe[117]. Dar explicaţia nu este corectă. Este drept că dezvoltarea sistemului de delegare a dreptului de a percepe impozite a coincis cu dispariţia imunităţii fiscale a nobililor, dar înlocuirea imunităţilor cu dreptul acordat boierilor şi mănăstirilor de a percepe chiar ei impozitele ne indică un transfer al puterii de la centru către potentaţii locali. După 1550, nu mai avea sens ca statul să acorde scutiri de taxe, căci el îşi pierduse capacitatea de a mai colecta aceste taxe. Astfel, vechiul sistem al imunităţilor a fost înlocuit cu noua practică a arendării impozitelor, nobilii devenind prin aceasta mai puternici decât înainte.

Aşa cum am spus, „dăruirea" unor sate către boieri nu a avut la început un caracter permanent. Cu timpul, însă, drepturile asupra satelor devin ereditare. Satele reveneau totuşi statului în cazul în care nobilul în chestiune nu avea urmaşi bărbăteşti. Această

în cai la Henri H. Stahl, Controverse de istorie socială românească (Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1969), pp. 124-187.

116 Henri H. Stahl, Contribuţii la studiul satelor devălmaşe româneşti (Bucureşti, Editura Academiei, 1958-1965), voi. III, pp. 77-97.

117 Mioc, „Despre modul de impunere", în S.M.I.M., III, p. 115.

regulă s-a modificat după 1450, când apar acte ce stipulează că satele puteau fi transmise de către un nobil şi fiicelor sale. Apoi au început să fie emise acte prin care nobilii se puteau „înfrăţi" între ei, cu scopul de a-şi putea transmite satele unul altuia. De obicei, un nobil îl declara pe altul ca „frate" în schimbul unei plăţi. Transferul satelor între asemenea „fraţi" nu reprezenta de fapt decât o vânzare vag disimulată. Cu timpul, au început vânzările de sate pe faţă, prin aceasta fiind compromisă pretenţia statului de a fi considerat posesorul de drept al tuturor satelor, mai ales al celor care fuseseră „încredinţate" unor nobili. Documentele care reglementează aceste vânzări sunt foarte numeroase în prima jumătate a secolului al XV-lea; ele devin rare după 1550, dispărând apoi aproape cu totul după 1600. Aceasta a marcat abandonarea completă a vechilor reguli după care nobilii nu aveau dreptul să înstrăineze satele ce le fuseseră „încredinţate" de către principe[118].

O ultimă mărturie ce atestă extinderea puterii nobililor asupra satelor este constituită de practica „înfrăţirii" dintre nobili şi oameni de rând. Ştim că, datorită caracterului devălmaş al satelor, numai membrii comunităţii respective aveau dreptul să se folosească de pământurile ei. Pe măsură ce au acaparat satele de la puterea de stat, nobilii aveau nevoie să găsească o motivaţie prin care să-şi legitimeze amestecul în interiorul lor. Dacă vechii cneji ar fi fost transformaţi direct într-un fel de aristocraţie „feudală", o asemenea legitimare nu ar

118 Stahl, Les anciennes communautés, pp. 182-185. „înfrăţirile" au continuat, devenind chiar mai numeroase, după 1550. Dar acum dispar documentele care le reglementează, datorită faptului că practica era general acceptată ca legitimă. Pentru „înfrăţirea" între nobili care nu erau înrudiţi între ei, vezi G. Cronţ, Instituţii medievale româneşti (Bucureşti, Editura Academiei, 1969), pp. 64-70.

mai fi fost necesară. Dar, până să ajungă să formeze clasa boierilor din epocă, categoria cnejilor trecuse mai întâi prin stadiul de clasă de funcţionari ai statului, încetând astfel să mai facă parte din comunităţile săteşti; de aceea, ei trebuiau să găsească acum o cale de a re-intra în aceste comunităţi.

Începând din secolul al XV-lea, dar mai ales din al XV-lea, nobilii au început să îi plătească pe unii săteni, cei din urmă adoptându-i în schimb ca „fraţi”, şi dându-le astfel dreptul să folosească pământul comunităţii. Devenind astfel cei mai puternici membri ai comunităţii, datorită avuţiei şi influenţei lor politice, ei au avut fireşte tendinţa de a se înstăpâni peste întreaga comunitate. Acest proces nu numai că ne arată modalitatea prin care nobilii s-au infiltrat în viaţa comunităţilor săteşti, dar constituie o dovadă suplimentară pentru însăşi existenţa acestui tip de comunităţi[119].

Documentele atestă deci creşterea puterii nobililor; dar ele nu ne explică *de ce a* avut loc acest proces. Dinamica sa devine explicabilă dacă examinăm, în acelaşi timp, mai multe aspecte: (1) comerţul secolelor al XV-lea şi al XV-lea; (2) creşterea tributului către otomani; (3) implicarea din ce în ce mai accentuată a turcilor în afacerile interne ale Valahiei.

Este posibil ca şi statul valah al perioadei anterioare să fi cunoscut tendinţe centrifuge. Dar, atâta timp cât statul şi elita sa administrativă îşi extrăgeau veniturile în principal din vămuirea drumurilor comerciale care străbăteau Valahia, exista un factor care îi distrăgea pe nobili de la tendinţa de a-şi întinde stăpânirea asupra satelor. De asemenea,

---

119 Stahl, Les anciennes communautés, pp. 184; Cront, Instituţii, pp. 70-73 şi 226-233.

comunităţile săteşti însele reprezentau forţe puternice, atâta timp cât impozitele la care erau supuse rămâneau scăzute. Dar, o dată ce comerţul a decăzut, în acelaşi timp cu impunerea tributului de către otomani şi cu desfăşurarea lungului şir de războaie împotriva acestora, care au solicitat şi ele resursele statului, impozitele au trebuit să crească. O posibilă soluţie a problemei era aceea de a intensifica exporturile de bunuri produse în Valahia. Pentru aceasta trebuia ca ţăranii să fie obligaţi să livreze un surplus mai mare de produse şi, de asemenea, ca elita să îmbrăţişeze un alt rol economic: în loc să mai acţioneze ca un intermediar al comerţului de tranzit, ea trebuia să se implice în producţia bunurilor de export, ceea ce însemna că trebuia să capete control asupra pământurilor.

În măsura în care s-a înregistrat o creştere a exporturilor Valahiei în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, este corectă aprecierea lui Henri Stahl după care acest fapt s-a datorat dezvoltării „capitalismului” în Occident şi răspândirii sale până în oraşele germane din Transilvania[120]. Este parţial îndreptăţită şi afirmaţia că ascensiunea nobililor şi decăderea satelor libere sunt legate de fenomenul general al „celui de-al doilea feudalism”, care a avut loc în Europa la răsărit de Elba[121]. Dar această explicaţie nu este suficientă

120 Stahl, Les anciennes communautés, pp. 13-18.

121 Doreen Warriner, „Some Controversial Issues in the History of Agrarian Europe", în The Slavonic and East European Review, XXXII, no. 78 (dec. 1953), pp. 176-177; Jerome Blum, „The Rise of Serfdom in Eastern Europe", în The American Historical Review, LXII, no. 4, (iulie 1957), pp. 819-830; Maurice Dobb, Studies in the Development of Capitalism, ed. II (New York, International Publishers, 1963), pp. 39-41. Teza lui Stahl (la fel ca şi a lui Dobb) este în esenţă aceeaşi pe care a formulat-o pentru prima oară Engels. Dar, aşa cum a arătat Doreen Warriner, deşi ea este în parte corectă pentru cazul polonez, nu se verifică pentru Balcani. Şi, după cum arată Blum, ea nu se verifică nici

pentru cazul Valahiei, deoarece secolul al XV-lea nu a adus integrarea ei în orbita economiei occidentale. Într-adevăr, în decursul acestui secol meşteşugurile s-au dezvoltat întrucâtva în Valahia, ea devenind astfel chiar mai puţin dependentă decât înainte de importurile din Transilvania[122]. Schimbările ce au avut loc pot fi explicate însă prin impozitarea tot mai accentuată a ţărănimii, datorată presiunilor otomane şi prejudiciului cauzat tezaurului public de declinul comerţului de tranzit (ce a însemnat şi un declin al statului însuşi).

Bascularea structurii sociale şi politice a Valahiei în sfera de influenţă otomană a însemnat o detaşare corespunzătoare de sfera economiei occidentale. Valahia devenea o colonie otomană, iar influenţa Imperiului Otoman – nu cea a Occidentului – era cea care impunea transformări asemănătoare celor ce aveau loc în aceeaşi perioadă în partea de nord a Europei răsăritene. Această afirmaţie nu este deloc contradictorie, aşa cum ar putea părea; căci faptul că Imperiul Otoman avea să decadă în secolele următoare nu înseamnă că el nu era capabil, în perioada în care avea mai mult dinamism, să imprime provinciilor sale nişte transformări la fel de profunde ca şi cele pe care piaţa occidentală le-a produs în

---

pentru Rusia, deşi ţăranii'ruşi au devenit şerbi în secolul al XVI-lea. După toate aparenţele, istoricii români au fost atraşi de această idee pentru că are un caracter ortodox marxist şi, de asemenea, pentru că, în secolul al XIX lea, condiţia ţăranilor români s-a înrăutăţit, într-o perioadă de intensificare a schimburilor comerciale cu Occidentul. Dar nu este corect să facem analogii între secolele al XlX-lea şi al XVI-lea, pe baza unor consideraţii de istorie generală europeană. Deşi Stahl demonstrează în mod foarte clar că nobilii au luat în stăpânire satele din Valahia şi Moldova la sfârşitul secolului al XV-lea şi în secolul al XVI-lea, el nu reuşeşte să integreze acest fapt în mod convingător în teoria sa generală bazată pe argumentele lui Engels.

122 Lehr, „Comerţul Ţării", în S.M.I.M., IV, pp. 241-242 şi 299-300.

teritoriile de la nord de Valahia.

În aparenţă, statul valah a încercat mai întâi să facă faţă provocărilor prin extinderea autorităţii sale asupra satelor. Istoriografia oficială românească numeşte a doua jumătate a secolului al XV-lea „perioada luptei pentru centralizarea statului”[123]. Poate că, în absenţa factorului otoman, această încercare de centralizare ar fi reuşit. Dar, cum turcii au sprijinit tendinţa boierilor de a deveni mai puţin dependenţi de principe, încercarea a eşuat, iar Valahia s-a transformat dintr-un stat comercial într-unul seniorial.

În secolul al XV-lea, la puţină vreme după domnia lui Mircea cel Bătrân (care a murit în 1418), apar documente ce menţionează o adunare a nobililor cu atribuţia de a alege principele. Ea continuă să fie menţionată în secolele al XV-lea şi al XV-lea, dar nu a căpătat niciodată o formă instituţională coerentă, asemeni adunărilor de acelaşi fel din Europa occidentală. Totuşi, ea nu a dispărut cu totul decât în secolul al XVIII-lea[124]. Existau astfel precondiţiile instituţionale pentru ca turcii să poată exploata rivalitatea dintre principe şi boieri şi să impună pe tron persoane favorabile atât lor, cât şi intereselor boiereşti.

Exemplul cel mai notabil de trădare a boierilor, în slujba intereselor otomane, este răsturnarea de pe tron a lui Vlad Ţepeş în 1462, chiar după ce reuşise să respingă o invazie otomană (vezi mai sus). Vlad declanşase o luptă crâncenă atât împotriva nobililor, cât şi împotriva turcilor, iar eşecul său în lupta cu

123 Oţetea, Istoria României, vol. II, capitolele 6 şi 7.

124 P. P. Panaitescu, „Le grande assemblée du pays, institution du régime féodal en Moldavie et en Valachie", în Nouvelles études, vol. Ill, pp. 117-139.

nobilii a însemnat şi înfrângerea în confruntarea cu turcii. Conflictul avea să devină şi mai acut în secolul al XVI-lea. După cum spune un istoric român recent:

Trădarea era o boală incurabilă a boierilor, mai ales în secolul al XVI-lea, aşa cum au subliniat martorii străini. În august 1 534, boierii valahi i-au solicitat un alt principe emisarului trimis de sultanul Soliman Magnificul [...]; dar principele (Vlad Vintilă) a reuşit să îi aresteze şi să îi întemniţeze în castelul de la Poienari, după ce le-a mutilat nasul şi buzele. Boierii nu au renunţat însă la *vendetta* şi, în anul următor, l-au ucis în timpul unei vânători de cerbi. Cronica Valahiei este plină de menţiuni ale conflictului permanent dintre conducătorul ţării şi boierii ce luptau ca să-şi lărgească privilegiile şi imunităţile. Expresia „domnul i-a spintecat pe boieri" este foarte frecventă în cronică. Este menţionat, de asemenea, episodul asasinării principelui Radu de la Afumaţi, erou al luptelor cu turcii, împreună cu fiul său Vlad, de către boieri, care ridicaseră în secret o armată în 1529, la Râmnicu-Vâlcea. Boierii s-au dezis de principe în condiţii tragice pentru ţară, la 1538, 1574 şi 1594. Principele Ioan a fost acuzat de cronicarul Azarie că ar fi fost un „leu" avid să bea sângele boierilor trădători[125].

Toate acestea completează lista cauzelor care au dus la ascensiunea nobililor şi la declinul statului „comunitar-comercial". Statul a pierdut o parte a resurselor ca urmare a transformărilor din sfera comerţului. El nu a mai avut capacitatea de a recompensa nobilimea pentru slujbele sale, iar aceasta a început atunci să acapareze satele, extrăgând de la ele impozite în propriul beneficiu, şi

125 D. Ciurea, „Quelques considérations sur la noblesse féodale chez les Roumains", în Nouvelles études, vol. IV, pp. 87-88.

probabil să se implice de asemenea în activităţi comerciale de mică anvergură, exportând produse ale aceloraşi sate. Tributul perceput de otomani, ca şi interferenţele lor în chestiunile interne au contribuit şi ele la slăbirea statului şi, cum populaţia scădea, satele erau supuse unei poveri fiscale din ce în ce mai mari, astfel că nu au mai fost capabile să îşi apere libertatea. A fost o combinaţie de factori care au servit interesele nobililor. Aşa se face că, pe la 1550, ei deveniseră o clasă dominantă seniorială, în rivalitate continuă cu statul şi cu baze de putere locale în satele pe care le stăpâneau.

Şerbia

Ultima fază în acest proces a avut loc abia între 1593 şi 1601, sub domnia lui Mihai Viteazul. Mihai a fost ultimul voievod care a încercat să refacă statul valah, dar fundamentele economice ale încercării sale au fost destul de originale. Atunci când era un tânăr boier, el a acumulat ceva avere din comerţ, iar soţia i-a adus ca zestre patru sate. Între 1585 şi 1592, el a cumpărat 40 de sate pentru preţul de 1 515 700 aspri, devenind cel mai mare posesor de pământuri din Valahia. El deţinea 36 din cele 40 de sate în întregime, iar pe celelalte doar parţial. Din cele 36 pe care le cumpărase în întregime, 27 fuseseră până atunci sate libere. Probabil că averea a fost considerentul principal pentru alegerea sa ca voievod. În calitate de principe, el s-a folosit de vistieria statului pentru a-şi extinde în continuare posesiunile, cumpărând în timpul domniei 129 de sate cu totul şi alte 20 parţial. Din cele cumpărate în întregime, 103 fuseseră libere (fiind deci cumpărate de la săteni înşişi), la fel cum fuseseră şi 10 din cele 20 cumpărate doar parţial.[126]

126 I. Donat, „Satele lui Mihai Viteazul", în S.M.I.M., IV, pp. 446-477 şi 505-506.

Dacă admitem că la vremea aceea existau în Valahia cel mult 20.000 până la 25.000 de familii şi că un sat număra cam 20 de familii, rezultă că nu puteau exista mai mult de 1.000 de sate în 1600. Mihai deţinea 20% dintre ele[127].

Beneficiind de o asemenea bază de putere, Mihai a ridicat o armată suficient de mare ca să îi înfrângă pe turci şi să cucerească Moldova (şi pentru o perioadă scurtă chiar Transilvania), unind astfel cele trei principate româneşti pentru prima şi ultima oară până la 1918. Încercarea era mult prea ambiţioasă şi i-a ridicat împotriva sa pe nobilii transilvăneni şi moldoveni, pe turci şi pe polonezi. În 1600, construcţia politică a lui Mihai a fost distrusă, iar el a fost ucis[128].

Scurta domnie a lui Mihai a fost însoţită de două schimbări importante. Statul valah a încercat să se reconstituie în jurul domeniilor personale ale principelui său, iar în timpul domniei Mihai a emis o lege prin care locuitorii satelor cumpărate erau legaţi de domeniu, încheind prin aceasta procesul care îi transforma pe o parte a ţăranilor – probabil majoritatea – în şerbi[129].

---

127 Mă bazez pe estimările lui Şt. Ştefănescu, „La situation démographique", în Nouvelles études, vol. IV, pp. 57-60.

128 Oţetea, Istoria României, vol. Il, pp. 95-116 (capitol de E. Stănescu); Nicolae lorga, Istoria lui Mihai Viteazul (Bucureşti, Editura Militară, 1968).

129 Stahl, Les anciennes communautés, pp. 188-189; Constantin Giurescu, „Legătura lui Mihai Viteazul", în Studii de istorie socială (Bucureşti, Editura Universul, 1943), pp. 51-69. Stahl vede această hotărâre de a-i lega pe ţărani de moşie ca o culminare a unui set de transformări ce au avut loc în secolele al XV-lea şi al XVI-lea. Giurescu o vede ca pe începutul sfârşitului şerbiei şi crede că a avut o importanţă mult mai mică decât cea care i se acordă de obicei. Datorită dovezilor prezentate pe parcursul întregii cărţi, cred că Giurescu se înşeală.

Pentru a înţelege antecedentele şi semnificaţia acestui act trebuie să studiem mai în amănunt condiţia ţăranilor în secolul al XVI-lea.

Adoptarea parţială a economiei monetare, creşterea taxelor şi tentativa nobililor de a pune control peste ele, toate acestea s-au combinat, provocând o situaţie de mare criză pentru comunităţile ţărăneşti ale Valahiei. Atunci când anumiţi săteni care ajunseseră mai bogaţi au fost obligaţi să ia pe seama lor o proporţie mai mare din impozitele datorate către stat, ei au ridicat pretenţii la o suprafaţă mai mare a pământului comunei. În acelaşi timp, exista pericolul ca un nobil să-şi facă loc în comunitate plătindu-l pe un ţăran mai sărac sau preluându-i sarcinile fiscale. Atâta timp cât îşi păstra caracterul devălmaş, satul risca să fie luat sub control de un nobil a cărui avere şi influenţă politică îi dădeau posibilitatea de a domina comunitatea până atunci egalitară.

Prin urmare, multe sate au început să îşi împartă pământul în loturi familiale. Această diviziune se putea face după principii egalitare, toate familiile primind loturi egale, sau putea accentua inegalitatea, ţăranii bogaţi primind loturi mai mari. Ea putea cuprinde întregul teritoriu al satului sau se putea face în etape, unele terenuri fiind divizate, în timp ce altele – mai ales pădurile şi păşunile situate la mai mare distanţă de zona locuită – rămâneau în proprietate comună[130]. O dată ce această practică s-a generalizat, în secolul al XVI-lea, a devenit posibil pentru nobili să acapareze părţi ale satelor prin cumpărarea unor astfel de loturi familiale sau prin preluarea pământului ce aparţinea familiilor ce nu puteau face faţă sarcinilor fiscale. Astfel, un sat putea fi deţinut în

130 Stahl, Les anciennes communautés, pp. 77-95.

întregime de un boier, sau putea fi împărţit între mai mulţi boieri, sau putea fi parţial liber şi parţial sub stăpânire boierească. De fapt, deoarece pentru a cumpăra un sat era necesar doar să dispui de bani şi nu să fii posesorul vreunui titlu, chiar ţărani liberi puteau cumpăra părţi ale altor sate decât cele de care aparţineau[131]. Acest fapt s-a numărat cu siguranţă printre cele care au contribuit cel mai mult la a creşte fluiditatea societăţii în Valahia secolului al XVI-lea; un om de rând care acumulase avere putea intra în rândurile nobilimii, în timp ce un boier care îşi pierduse pământurile şi care nu putea ocupa o poziţie în administraţia statului putea deveni un simplu ţăran[132].

Pe de altă parte, un sat putea fi acaparat de nobili înainte de a fi divizat în loturi familiale. Sau – lucru care se întâmpla mai ales în acele părţi ale ţării ce erau frecvent devastate de războaie – putea fi părăsit de locuitorii săi şi apoi preluat de un nobil care încerca să îl repopuleze. Astfel de sate erau nedivizate, pentru că aparţineau în întregime nobililor. Stăpânul îi putea înlocui după plac pe membrii adunării săteşti şi câştiga astfel un control mai mare asupra comunităţii decât era posibil în satele al căror teritoriu fusese divizat între familiile componente. De aceea, multe sate ce aparţineau nobililor arătau în continuare ca vechile sate devălmaşe, fiind lipsite de loturi ţărăneşti individuale şi păstrându-şi vechile tradiţii referitoare la folosirea în comun a pământului.

Pentru că nobilii nu erau interesaţi prea mult în exploatarea pământului, ci mai degrabă în acapararea comunităţilor ţărăneşti de la care să perceapă taxe,

131 Ibid., pp. 200-202 şi 213-222.

132 Ciurea, „Quelques considérations", în Nouvelles études, vol. IV, pp. 84-87.

formele devălmaşe puteau supravieţui mult timp după ce un sat îşi pierduse libertatea. Astfel de sate erau încă foarte numeroase în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, iar dacă teritoriul lor este survolat astăzi cu avionul, ele au un aspect caracteristic satelor din zona Vrancea – nu loturi individuale tăiate în mod raţional şi după un criteriu comun, ci loturi de forme şi mărimi neregulate, care se întrepătrund în mod foarte dezordonat[133].

Puteau exista deci patru feluri de sate: cele libere şi nedivizate în loturi individuale, cele ne-libere şi ne-divizate, cele libere şi divizate şi cele ne-libere şi divizate. Acest amestec face ca istoria pe care o prezentăm să fie foarte greu de interpretat din perspectiva unui observator din secolul al XX-lea[134]. Lucrurile au fost complicate şi mai mult prin faptul că, la sfârşitul secolului al XVI-lea şi mai ales în secolul al XVII-lea, unele sate şi-au recăpătat libertatea, plătind pentru aceasta, şi imediat şi-au divizat terenul în loturi familiale. Acelaşi proces se putea repeta de câteva ori, satele fiind cumpărate de nobili, cumpărându-şi apoi libertatea, pentru a fi din nou cumpărate de nobili, şi aşa mai departe[135].

De-a lungul celei mai mari părţi a secolului al XVI-lea, ţăranii din satele ce aparţineau nobililor sau mănăstirilor erau liberi să plece de acolo, cu condiţia

---

133 Stahl, Les anciennes communautés, pp. 153-156. Vezi şi Daniel Chirot, „The Romanian Communal Village: An Alternative to the Zadruga", în Robert F. Byrnes, ed., The Zadruga: The Extended Family of the Balkans. Essays by Philip E. Mosely and Essys in His Honor (South Bend, Ind., Notre Dame University Press, 1975), pp. 139-159.

134 Henri H. Stahl, „Paysages et peuplement rural en Roumanie", în Nouvelles études, vol. Ill, pp. 72-73.

135 Acesta era, de exemplu, cazul satului Runcu din Gorj. Informaţie personală a lui Henri H. Stahl către autor, în 1970 şi din nou în 1975.

să-şi fi achitat toate taxele la zi[136]. Însă, în timpul marii crize agrare de la sfârşitul secolului, depopularea satelor a devenit o problemă serioasă pentru posesorii lor, căci evident satele pustii nu puteau aduce venituri din taxe. Acest fapt explică gestul lui Mihai de a-i lega de pământ pe ţăranii din satele deţinute de nobili şi mănăstiri[137].

El explică, de asemenea, importantele schimbări terminologice care apar în aceeaşi perioadă. Până atunci, existau cuvinte diferite pentru a desemna oamenii de rând şi nobilii (în documentele redactate în slavonă termenii erau *vlah* şi, respectiv, *boier*, dar în română omul de rând erau numit simplu *român*, sau *rumân*). La sfârşitul secolului al XVI-lea, termenul *rumân* a ajuns să desemneze un şerb legat de moşia stăpânului său[138]. Aşa cum am explicat mai înainte, tot în acest moment se ajunge ca termenul criez să însemne „om liber". Noua terminologie avea să rămână în uz până la începutul secolului al XVIII-lea,

---

136 Chiar şi cei care susţin că au existat forme de organizare „feudală" încă de la începuturile principatului acceptă acest fapt. Vezi P. P. Panaitescu, „Dreptul de strămutare a ţăranilor în Ţările Române (până la mijlocul secolului al XVII-lea), în S.M.I.M., I, pp. 74-76 şi 121-122.

137 Stahl, Les anciennes communautés, p. 205.

138 Şt. Ştefănescu, „Consideraţiuni asupra termenilor «Vlah» şi «Rumân» pe baza documentelor interne ale Ţării Româneşti din veacurile XIV-XVH", în S.M.I.M., IV, pp. 66-70, 75. De fapt, lucrurile erau mai complicate. încă de la sfârşitul secolului al XV-lea apare termenul vecin, care se referă la ţăranii ne-liberi. Aşa cum putem presupune, trecerea de la libertate la şerbie a fost un proces treptat, ea nu s-a îndeplinit printr-un unic act juridic. Era în mod clar spre interesul nobililor ca ţăranii să fie legaţi de pământ, şi nobilii au încercat să obţină aceasta de când au început să acapareze satele. Dar, aşa cum arată schimbarea terminologică din secolul al XVI-lea, de la „vecin" la „rumîn" (sau rumân), actul lui Mihai reprezintă legitimarea deplină a acestei tendinţe şi, totodată, culminarea ei. Proporţia populaţiei cu statut de şerb devine atât de mare, încât se justifică folosirea cuvântului „român" pentru a-i desemna pe ţăranii şerbi.

când noi schimbări în relaţiile dintre nobili şi şerbii lor au dus la transformarea ei.

Ar fi greşit să credem că toţi sătenii au devenit şerbi în această epocă; de fapt, documentele de după 1600 ne arată că unele sate şi-au păstrat libertatea până în secolul al XIX-lea. Chiar şi la recensământul din 1912 se mai putea reconstitui o hartă a satelor libere, întrebându-i pe ţărani dacă proveneau din şerbi sau din oameni liberi[139]. Chiar şi după câţiva ani de la încheierea celui de Al Doilea Război Mondial, distincţia dintre şerbi şi ţărani liberi era foarte vie în minţile oamenilor, astfel încât ţăranii unui sat colectivizat se puteau referi cu superioritate la cei dintr-un alt sat colectivizat ca la nişte „şerbi”.

Distribuţia satelor din cele două categorii în secolul al XIX-lea ne poate indica lucruri semnificative despre felul în care a avut loc procesul de acaparare a satelor de către boieri în secolele anterioare. Satele libere se aflau mai ales la deal şi la munte, în timp ce la câmpie majoritatea lor aparţineau nobililor[140]. O hartă reprezentând cumpărările de sate de către Mihai Viteazul ne arată că această observaţie este corectă şi pentru secolul al XVI-lea. Doar 11 dintre cele 193 de sate pe care le-a cumpărat Mihai (iar cumpărările sale reprezintă majoritatea celor care au avut loc în epoca respectivă) se aflau în zona de deal şi de munte[141], în ciuda faptului că această zonă era

---

139 Stahl, Les anciennes communautés, harta de la paginile 24 şi 25.

140 Ibid., pp. 24-25.

141 Deşi cei mai mulţi istorici români consideră că majoritatea ţăranilor au devenit şerbi înjur de 1600, eu nu cred că s-a întâmplat aşa. Constatarea că satele libere se aflau într-o zonă în care locuia probabil majoritatea populaţiei Valahiei ne indică faptul că, deşi probabil majoritatea oamenilor de la câmpie deveniseră şerbi, ei nu constituiau, după toate probabilităţile, majoritatea populaţiei totale a Valahiei. Un alt indiciu în acest sens este oferit de statisticile

mult mai dens populată decât cea de câmpie[142]. Motivul era acela că era mai uşor să pui stăpânire pe sate parţial depopulate decât pe cele puternice şi mai puţin devastate de războaie aflate în zona de munte.

Faptul că mai ales satele de câmpie, şi de multe ori cele ce fuseseră abandonate parţial sau în întregime de locuitori, au căzut în mâinile nobililor la sfârşitul secolului al XVI-lea a avut două consecinţe importante. Prima dintre ele a fost aceea că şerbia a început să decadă ca instituţie practic imediat ce a

---

achiziţiilor de sate ale lui Mihai. Dintre cele 40 de achiziţii de acest fe, făcute între 1585 şi 1592, 36, adică 90%, i-au aparţinut lui Mihai. în timpul domniei sale, Mihai a cumpărat de două ori mai multe sate decât toţi predecesorii săi din secolul al XVI-lea împreună (vezi Donat, „Satele lui Mihai Viteazul", în S.M.I.M., IV, pp. 70-74). Se pare că îi putem atribui lui Mihai două treimi dintre achiziţiile ce au avut loc între 1512 şi 1627 (vezi Stahl, Les anciennes communautés, harta de la p. 220, prin comparaţie cu hărţile lui Donat). Dar cele 200 de sate ale lui Mihai nu puteau reprezenta mai mult de 20% din totalul satelor valahe, de unde rezultă că proporţia satelor compuse din şerbi se putea cifra la doar 30% începutul secolului al XVII-lea. Este aproape sigur că ea era totuşi mai mare, căci putem presupune că actele care certificau cumpărările făcute de principe erau mult mai atent conservate decât cele care se refereau la operaţiunile de acelaşi fel ale altor persoane. De asemenea, sunt semnificative datele referitoare la achiziţiile parţiale de sate. între 1582 şi 1592, au avut loc 40 de cumpărări de sate în totalitate şi 551 de cumpărări parţiale. Inovaţia lui Mihai a fost să se concentreze asupra celor din primul tip, doar 10% din achiziţiile sale fiind din cel de-al doilea tip. Dar dintre achiziţiile făcute de ceilalţi nobili, 4 erau din primul fel şi 227 din celălalt. Iar cele 316 achiziţii făcute de oameni a căror condiţie nu este specificată în documente (este probabil că erau oameni de rând) sunt toate achiziţii parţiale. La fel, cele 4 cumpărări de sate făcute de mânăstiri în această perioadă au fost parţiale. Astfel, deşi mai puţin de două treimi din sate erau compuse în întregime din şerbi la începutul secolului al XVII-lea, este probabil că numărul şerbilor din satele cumpărate doar parţial era suficient de mare pentru ca totalul populaţiei cu statut servil să depăşească 50%. Totuşi, nu este un lucru sigur. în orice caz, este probabil că, pe la 1600, în jur de jumătate din ţărani erau şerbi, şi este foarte puţin probabil ca această proporţie să fi depăşit cu mult 50%.

142 Observaţie valabilă pentru cea mai mare parte a istoriei Valahiei.

fost reglementată prin lege. Pentru a-i atrage pe ţărani pe teritoriile pustii, nobilii trebuiau să le ofere condiţii favorabile – adică să uşureze dările. Pentru că unii nobili ofereau condiţii mai bune decât alţii şi pentru că ei toţi aveau interesul să atragă o forţă de muncă pe domeniile lor, deplasările ţăranilor de pe o moşie pe alta au continuat, în ciuda faptului că erau ilegale[143]. Având în vedere şi faptul că fuga ţăranilor, atunci când condiţiile deveneau prea vitrege, nu putea fi oprită, nobilii nu îi puteau exploata pe ţărani atât de mult cât şi-ar fi dorit-o, iar mulţi dintre ei au preferat chiar să vândă satele înapoi locuitorilor lor, ca să nu se mai confrunte cu problema de a obţine nişte venituri de pe urma lor[144]. În secolul al XVII-lea, această practică a devenit obişnuită. De exemplu, multe dintre satele lui Mihai au fost vândute de descendenţii săi, iar 85% din aceste vânzări au fost făcute către săteni şi nu către nobili sau mănăstiri[145]. Aceasta nu înseamnă că nu au mai avut loc noi acaparări de sate, ci doar că acest proces nu era ireversibil[146].

A doua consecinţă a acestor practici a fost mai nefericită pentru săteni. La început, atunci când era cumpărat sau acaparat în alt fel de către un nobil, acesta căpăta doar dreptul de a colecta dările, dar nu şi pe cel de a-i goni pe ţărani de pe pământul asupra căruia ei aveau drepturi inalienabile. Acelaşi lucru era valabil şi pentru cumpărările parţiale de sate; se subînţelegea că familia al cărei lot fusese cumpărat

143 Stahl, Les anciennes communautés, pp. 233-235.

144 Ibid., pp 222-238; Giurescu, Studii de istorie socială, pp. 68-69.

145 Donat, „Satele lui Mihai Viteazul", în S.M.I.M., IV, p. 478.

146 între 1601 şi 1627, au fost cumpărate 64 de sate, dar alte 84 dintre ele au fost vândute înapoi locuitorilor lor. Vezi Stahl, Les anciennes communautés, p. 220.

avea dreptul să îl folosească în continuare[147]. Pământul singur nu avea mare valoare, iar la sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul celui de al XVII-lea se făcea o distincţie între satele cumpărate cu tot cu şerbi şi satele cumpărate fără ei. Nobilii au început apoi să cumpere şerbi pentru a-şi popula satele; deşi această practică era împotriva obiceiurilor, nobilii erau destul de puternici pentru a şi-o putea permite. Acest fapt creştea tentaţia ţăranilor de a fugi de pe moşii, căci un ţăran cu drepturi inalienabile asupra unui lot de pământ era mai puţin predispus să fugă decât unul care nu mai avea asemenea drepturi şi fusese redus practic la condiţia de sclav[148]. Dar, în circumstanţe diferite, lucrurile puteau lua un curs total opus. O dată ce drepturile inalienabile ale şerbilor de folosire a loturilor lor de pământ au căzut în desuetudine, un nobil putea să îi vândă unui ţăran libertatea, reţinându-i însă pământul. Aceasta se întâmpla mai ales în cazul ţăranilor turbulenţi. Au existat chiar cazuri în care nobilul a gonit întreaga populaţie a unui sat, pentru a o înlocui cu un grup de oameni mai convenabili pentru el[149].

Aşa se face că la începutul secolului al XVII-lea îşi făcuseră apariţia câteva noi categorii sociale a căror existenţă ar fi fost imposibilă în societatea tradiţională: ţărani liberi care nu posedau pământ, ţărani care erau vânduţi ca nişte sclavi ţigani, nobili care nu deţineau nicio funcţie de stat, dar a căror poziţie înaltă în societate era asigurată de numărul de sate pe care le deţineau, ţărani cu statut de şerbi care aparţineau unor sate ce erau încă bazate pe proprietatea comună asupra pământului, ţărani liberi

147 Ibid., pp. 201-202.
148 Ibid., pp. 203-205.
149 Ibid., pp. 228-229.

care deţineau propriul lot de pământ şi, în fine –, chiar şerbi care cumpăraseră alţi şerbi. În acelaşi timp, mai existau în continuare sate libere şi devălmaşe, precum şi o parte importantă a nobilimii care deţinea funcţii de stat.

Această listă de categorii sociale ne arată că introducerea „şerbiei" nu distrusese cu totul vechea ordine socială, deşi îi adusese modificări importante. Unele rămăşiţe alş comunităţilor săteşti tradiţionale mai supravieţuiau. Iar noul sistem nu era foarte stabil. În ciuda numeroaselor schimbări politice şi sociale, ţăranii Valahiei practicau în continuare o agricultură predominant pastorală. Acest fapt împiedica dezvoltarea unei ordini feudale, de tipul celei care existase mai devreme în Occident, căci aceasta ar fi presupus un alt fel de agricultură. El împiedica de asemenea înrăutăţirea condiţiei de şerb şi transformarea sa într-un sistem social inflexibil de felul celui care se dezvolta în secolul al XVII-lea în Rusia, ţară cu care România a fost atât de des comparată[150].

150 Pentru transformarea ţăranilor ruşi în şerbi în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea vezi Jerome Blum, Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century (New York, Atheneum, 1964), pp. 247-269. Anumiţi istorici români, şi în special P. P. Panaitescu, au dedus multe concluzii referitoare la istoria socială a României în Evul Mediu pe baza comparaţiei cu Rusia. Paralela este tentantă, căci au existat în aparenţă multe aspecte similare: obştile săteşti, cucerirea mongolă, statele timpurii ce se bazau pe comerţul prin Marea Neagră şi Marea Baltică, feudalizarea târzie şi, în se- colul al XlX-lea, apariţia unei probleme agrare care a sfârşit prin a distruge regimul monarhic. Dar analogiile facile ne pot induce în eroare. în primul rând, deşi satele devălmaşe au existat într-adevăr în vechea Rusie, ele au fost distruse în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, iar m/r-ul din secolul al XlX-lea a reprezentat o instituţie de tip nou, pentru care nu există analogii româneşti {Ibid., pp. 504-534). Satele devălmaşe ce mai supravieţuiau în Valahia şi Moldova în secolele al XlX-lea şi al XX-lea nu erau instituţii nou create. în al doilea rând, nu există indicii că teritoriul Rusiei propriu-zise ar fi fost vreodată dominat de forme de agricultură

Prăbuşirea sistemelor politico-economice de tip „comunitar-comercial”.

Sistemele politico-economice de tip „comunitar-comercial” sunt deopotrivă foarte rezistente şi foarte vulnerabile. Ele supravieţuiesc atâta timp cât drumurile comerciale îşi îndeplinesc funcţia. O cucerire din partea unei puteri care nu adoptă o politică diferită faţă de comunităţile rurale nu aduce schimbări importante; de fapt, în aceeaşi regiune se pot succeda mai multe entităţi politice – aşa cum s-a întâmplat în Valahia de-a lungul celei mai mari părţi a Evului Mediu –, fără ca prin aceasta sistemul politico-economic să sufere modificări. Dar, dacă rutele comerciale sunt întrerupte sau dacă un nou tip de surplus economic este prelevat de la populaţia rurală, sistemul se prăbuşeşte. Urmează, în mod inevitabil, o confruntare care opune statul, fosta sa elită administrativă şi populaţia rurală. Lipsit de vechile sale surse de venituri, statul se află în căutarea unora noi. El se luptă cu nobilii pentru a-şi păstra controlul asupra surplusului economic. În acelaşi timp, populaţia rurală se va împotrivi atât statului, cât şi nobililor care încearcă să obţină de la ea noi forme de surplus economic. În funcţie de rezultatul acestei confruntări în trei, se conturează un nou tip de sistem

---

preponderent pastorală, deşi acest lucru este valabil pentru teritoriile cucerite mai târziu. în al treilea rând, în Rusia kieveană au existat mari domenii nobiliare şi mănăstireşti cu mult timp înainte ca domenii de acest tip să îşi facă apariţia în România (Ibid., pp. 33-43). în al patrulea rând, asolamentul trienal şi-a făcut apariţia în Rusia cel mai târziu la sfârşitul secolului al XV-lea (Ibid., p. 23). Dar, deşi răspândit în cele mai multe regiuni ale Europei feudale (inclusiv în Transilvania), asolamentul trienal nu a fost niciodată introdus în Valahia şi Moldova. Mai pot fi observate şi alte deosebiri, dar cele de mai sus sunt suficiente pentru a concluziona că societatea rurală a Valahiei în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea era foarte diferită de cea a Rusiei şi deci că multe paralele istorice sunt mai degrabă aparente decât reale.

politico-economic.

Este posibil ca lupta să fie câştigată de populaţia rurală. Aceasta s-a întâmplat în Imperiul Songhay după distrugerea rutelor comerciale sahariene şi după ce valoarea aurului din

Sudan a scăzut pe pieţele mediteraneene datorită importării unor mari cantităţi de metal preţios din America. Cuceritorii marocani nu au reuşit să îşi impună stăpânirea asupra populaţiei locale. Aceasta a însemnat sfârşitul statului şi întoarcerea la o economie de subzistenţă, după dispariţia centrelor comerciale şi politice. După sfârşitul secolului al XVI-lea, structurile imperiale au fost distruse în Songhay, iar odată cu ele şi formele de cultură înaltă şi de viaţă urbană[151].

Este, de asemenea, posibil ca lupta să fie câştigată de către stat. El îşi poate construi o nouă bază de putere, începând să extragă noi forme de surplus economic de la populaţia rurală. Controlul strict al satelor de către stat poate fi însoţit de un control strict al nobilimii. Aceasta s-a întâmplat în Rusia în timpul lungului şir de războaie împotriva mongolilor. Ţărănimea a fost în cele din urmă supusă, şi tot astfel şi nobilii. Surplusul extras de la nobilime a fost folosit pentru a extinde puterea militară a statului, iar aceasta a constituit baza expansiunii teritoriale ruseşti care a urmat. În acelaşi timp, loviturile date nobilimii de către Ivan cel Groaznic au împiedicat orice dezvoltare în sensul unui feudalism economic şi politic care ar fi avut ca efect acapararea

151 Daniel Chirot, „Urban and Rural Economies in the Western Sudan: Birni N'Konni and Its Hinterland", în Cahiers d'études africaines, 4 (1968), pp. 547-565; E. W. Bovill, Caravans of the Old Sahara (Londra, Oxford University Press, 1933).

surplusului agricol de către nobili[152].

Un alt exemplu de acest fel este oferit de formarea imperiilor aztec şi incas, în perioada anterioară cuceririi spaniole. Cu siguranţă, au existat în regiune unele forme de obşti săteşti, dar este sigur că cele două imperii au pus capăt libertăţilor locale şi au început să extragă un surplus considerabil mai mare de la populaţie. Primejdia principală era reprezentată, în ambele cazuri, de o posibilă revoltă a nobililor, pe de o parte, şi a unor întregi regiuni rurale, pe de altă parte[153]. Oricare dintre ei şi-ar fi putut impune supremaţia în stat în urma unei revolte încununate de succes.

Cel de-al treilea rezultat posibil este victoria nobilimii. Populaţia rurală este supusă de posesorii domeniilor şi este forţată să producă un surplus în folosul aristocraţiei. Statul este considerabil slăbit şi poate chiar dispărea (aşa cum s-a întâmplat în Europa feudală). Acelaşi lucru s-a petrecut, în linii mari, în Valahia, dar cu o deosebire esenţială. Procesul s-a desfăşurat în paralel cu cucerirea otomană şi, în bună măsură, ca o consecinţă a acesteia. Nevoia otomanilor de a percepe un tribut este cea care a făcut ca statul să nu dispară cu totul şi a împiedicat formarea unui sistem politico-economic de tip feudal. Imperiul a menţinut autoritatea centrală şi i-a obligat pe nobili să exporte o bună parte a surplusului obţinut de la ţărani. Astfel, deşi Valahia a căpătat în aparenţă

---

152 Blum, Lord and Peasant, pp. 135-151.

153 Sergio de Santis, „Les communautés de village chez les Incas, les Aztèques et les Mayas: contribution à l'étude du mode de production asiatique", în La Pensée, 122 (1965), pp. 79.95 ; John H. Rowe, „Aspects of Inca Socio-Political Organization and Religion at the Spanish Conquest", în The Indian Background of Latin American History, ed. de Robert Wauchope (New York, Knopf, 1970), pp. 147-177.

trăsăturile unei societăţi feudale, ea a devenit de fapt ceva foarte diferit.

Funcţionarea societăţii valahe în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea poate fi înţeleasă cel mai bine prin raportare la modelul – întrucâtva modificat – al societăţilor coloniale. Valahia a devenit în multe privinţe foarte asemănătoare cu coloniile statelor europene din secolele XV-XX. Societatea valahă de după 1600 era caracterizată printr-o nobilime puternică, o ţărănime slabă economic şi supusă, precum şi o structură de stat fragilă. Întreaga societatea era organizată în funcţie de interesele unei puteri imperiale străine, care menţinea structurile de stat interne, dar preleva cea mai mare parte a surplusului economic. Dacă turcii nu ar fi fost nimic altceva decât încă o aristocraţie războinică ce cucereşte o societate de tip „comunitar-comercial" şi dacă vechile drumuri comerciale ar fi supravieţuit, atunci nu ar fi avut loc schimbări sociale semnificative în Valahia. Dar Imperiul Otoman nu era o nouă întruchipare a statelor cuman sau mongol, astfel că efectele stăpânirii sale aveau să fie mult mai profunde.

5

SISTEMUL POLITICO-ECONOMIC DE TIP PROTO-COLONIAL (1600 – 1821)

Schimbările care au început în secolul al XVI-lea şi s-au conturat mai precis în următorul au însemnat trecerea de la un mod de producţie la altul. Este evident că nicio schimbare tehnologică nu a avut loc în acest răstimp. Într-adevăr, aşa cum vom arăta, populaţia agro-pastorală a Valahiei a continuat să folosească aceleaşi tehnici agricole cunoscute din epoca prestatală. Ceea ce s-a schimbat a fost ordinea politică şi, încă mai important, modul de colectare a surplusului necesar pentru a susţine noua structură

politică. Statul a devenit mai slab, nobilii mai puternici, iar ţăranii şi-au pierdut libertatea, având de suportat sarcini fiscale tot mai grele.

După cum statul de tip „comunitar-comercial" depindea de o anume configuraţie internaţională (în primul rând existenţa drumurilor comerciale care străbăteau teritoriul Valahiei), tot astfel transformările din secolul al XVI-lea au decurs dintr-o schimbare a situaţiei internaţionale. Iar aceasta a fost doar o parte a schimbărilor care au avut loc în bazinul Mediteranei, deopotrivă în zona de influenţă otomană şi în cea spaniolă. Noul sistem economico-politic care a luat naştere poate fi caracterizat ca fiind proto-colonial. El a fost, în multe privinţe, similar sistemului colonial creat de statele Europei nordice şi extins asupra întregului glob în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea. Dar, spre deosebire de cel din urmă, sistemele coloniale mediteraneene nu au dus la crearea de state-naţiuni sau la industrializarea societăţilor din centrul lor. De aceea, efectele pe care le-au avut asupra coloniilor lor au fost diferite de efectele colonizării în societăţi dominate de state industriale. Cu toate acestea, există asemănări semnificative între societăţile proto-coloniale şi cele coloniale. Aşa se explică faptul că, devenind în secolul al XIX-lea o colonie a Europei occidentale, Valahia a păstrat multe dintre caracteristicile căpătate în perioada dominaţiei otomane.

Structurile imperiale sunt caracterizate de existenţa unei zone centrale şi a uneia periferice. Centrul domină şi exploatează coloniile pentru a-şi dezvolta propria economie. Zonele periferice devin tributare şi producătoare de materii prime; ele devin totodată societăţi-enclavă. În interiorul lor se dezvoltă o enclavă – de obicei principalul port sau oraş

comercial şi, de asemenea, principalul centru administrativ – care se comportă ca o extensiune a centrului, sub aspect economic, politic şi cultural. Minele şi plantaţiile sunt ramificaţiile acestei enclave. Majoritatea populaţiei rămâne însă în afara ei. Băştinaşii pot presta munci în beneficiul celor care fac parte din enclavă, dar îi rămân străini din punct de vedere cultural. Ei formează o „rasă inferioară”, care trudeşte în beneficiul societăţii metropolitane. Nu iau parte la procesul politic, care se desfăşoară în funcţie de interesele centrului. În loc să fie canalizat spre investiţii interne, surplusul este orientat spre metropolă.

Există, de asemenea, o clasă intermediară, legată de societatea-enclavă, şi care beneficiază de pe urma colaborării cu metropola. Ea este compusă din două grupuri care se întrepătrund: marii proprietari de pământuri, care extrag un surplus de la populaţia locală în mod direct, şi negustorii şi administratorii de la oraşe, care îşi promovează propriile interese, servindu-le în acelaşi timp pe cele ale metropolei. Această clasă intermediară îşi însuşeşte cultura şi obiceiurile populaţiei metropolitane, adoptând chiar maniera de a se îmbrăca şi de a vorbi şi religia celei din urmă (ea poate să cuprindă şi oameni veniţi din metropolă, dar nu este obligatoriu). Procesul de aculturaţie diferenţiază clasa intermediară de masa băştinaşilor, care rămân legaţi de cultura lor tradiţională. Se instaurează astfel o falie între beneficiarii societăţii-enclavă şi restul populaţiei. Elitele locale devin o categorie de străini în propria ţară, în timp ce restul localnicilor devin o clasă „inferioară”[154].

---

154 Andre Gunder Frank, „The Development of Underdevelopment", în Imperialism and Underdevelopment, ed. de Robert I. Rhodes (New

Într-un asemenea sistem colonial, dezvoltarea politică a zonei coloniale este blocată pentru că un stat centralizat şi puternic este împiedicat să apară (cu excepţia cazului în care are loc o revoltă anti-colonială). Dezvoltarea economică este şi ea blocată, economia fiind modelată în funcţie de interesele metropolei. În plus, în interiorul societăţii coloniale, elitele locale se opun schimbărilor datorită faptului că poziţia lor dominantă este legată de sistemul existent. Ele se opun tendinţelor de a crea un stat puternic, care ar slăbi legăturile cu metropola şi ar afecta controlul exercitat de elite asupra zonelor rurale (principala sursă de venituri pentru elite). Un stat puternic şi centralizat şi-ar însuşi în propriul folos cea mai mare parte a surplusului agricol[155].

Balandier a enumerat principalele caracteristici ale economiilor de tip „enclavă" din secolele al XIX-lea şi al XX-lea, ele fiind parţial valabile şi pentru imperiile mediteraneene din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea[156].

(1) Economia este structurată în funcţie de obiectivul de a obţine materii prime şi produse agricole în folosul metropolei.

(2) Comerţul exterior se află ori în mâinile străinilor, veniţi din metropolă, ori în cele ale unor agenţi ai metropolei. Afacerile indigene sunt dispersate şi împărţite între „metropolitani" şi

---

York, Monthly Review Press, 1970), pp. 4-47; Immanuel Wallerstein, The Modern World-System (New York, Academic Press, 1974), pp. 67-129; Barrington Moore, Jr, Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World (Boston, Beacon, 1967), capitolul referitor la China, pp. 162-227, în special p. 176 despre compradores.

155 Vezi Wallerstein, Modern World-System, pentru Europa de Est.

156 Georges Balandier, „The Colonial Situation: A Theoretical Approach", în Social Change: The Colonial Situation, ed. de Immanuel Wallerstein (New York, Wiley, 1966), pp. 41-42.

„capitalişti paria” – negustori străini care se interpun între indigeni şi metropolitani, dar care sunt legaţi de interesele economiei enclavă ce le garantează supravieţuirea în mijlocul unei culturi străine şi ostile.

(3) Ţăranii sunt deposedaţi de pământuri în beneficiul moşierilor locali sau al celor străini, care depun toate eforturile pentru a pune capăt autarhiei satului şi a obţine un surplus de producţie agricolă pentru export.

(4) Economia indigenă stagnează pe măsură ce subordonarea sa faţă de interesele metropolitane, şi în general dominaţia străină, se accentuează.

(5) între agenţii metropolei şi indigeni se instalează o „distanţă” socială considerabilă, cei din urmă fiind reduşi la o condiţie servilă.

(6) Se formează o elită latifundiară locală, capabilă să exploateze situaţia creată prin practicarea agriculturii extensive pentru export.

Astfel de structuri s-au format în secolul al XVI-lea cam peste tot în lumea europeană şi în regiunile pe care ea le controla. Zonele lor centrale erau reprezentate de Spania şi Portugalia, Europa nord-vestică, Rusia şi Imperiul Otoman.

Zonele periferice erau Americile, Europa de Est şi regiunile încorporate de statele rus şi otoman în Europa, Asia şi Africa. Dar, deşi în această perioadă se contura deja un „sistem mondial” general european, Rusia şi Imperiul Otoman îşi dezvoltau încă propriile lor „sisteme mondiale”. Ele nu erau subordonate Occidentului, deşi sufereau transformări interne similare celor care aveau loc în lumea occidentală şi în coloniile ei[157].

Zonele periferice ale tuturor acestor structuri imperiale au evoluat în mod asemănător. Asemănările

157 Wallerstein, Modern World-System, pp. 321-326.

au fost observate de numeroşi cercetători, în special de Genovese, care a descris dezvoltarea şerbiei în Europa de Est ca pe un fenomen analog dezvoltării plantaţiilor cu sclavi din America, în special cele din Brazilia şi Caraïbe. Cauza schimbărilor a fost aceeaşi în ambele cazuri: nevoia de a obţine o forţă de muncă pentru producţia bunurilor agricole de export. Stratificarea socială era de asemenea similară – deasupra latifundiari conectaţi la piaţa occidentală, iar la bază o populaţie de sclavi sau şerbi[158]. În ambele situaţii, orientarea spre piaţa occidentală era identică, şi tot astfel natura conflictului social şi falia culturală dintre cele două clase[159]. Ambele regiuni fiind prea slab populate pentru a oferi o forţă de muncă pe măsura necesităţilor, a trebuit ca ţărănimea să fie înrobită; aceasta a luat forma sclaviei în America şi a şerbiei în Europa de Est[160]. Un proces similar a avut loc în Rusia, cu diferenţa că aici surplusul a fost utilizat pentru consolidarea statului şi nu pentru comerţ cu Occidentul[161].

În Polonia şi Ungaria, cererea de grâne şi produse animaliere pentru piaţa occidentală a avut mai multe efecte: (1) consolidarea nobilimii; (2) slăbirea statului; (3) declinul burgheziei indigene; (4) şerbia. Exploatând oportunitatea creată de creşterea preţurilor pentru produse agricole, nobilii şi-au folosit puterea politică pentru a mări obligaţiile ţărănimii şi a

158 Eugene Genovese, The World the Slaveholders Made (New York, Vintage Books, 1971), pp. 22-23.

159 Wallerstein, Modern World-System, p. 90.

160 Daniel Chirot, „The Growth of the Market and Servile Labor Systems in Agriculture", în The Journal of Social Histoy, VIII (1875), pp. 67-80; Evsey Domar, „The Causes of Slavery or Serfdom: A Hypothesis", în The Journal of Economic History, 30 (1970), pp. 18-32.

161 Jerome Blum, Lord and Peasant in Rusia from the Ninth to the Nineteenth Century (New York, Atheneum, 1964), pp. 135-151, 235.

reduce atribuţiile statului[162]. Astfel, extinderea pieţei occidentale în aceste regiuni a avut efecte opuse celor pe care ea le-a provocat în Europa occidentală[163].

În ciuda diferenţelor faţă de Europa de Est, în America au avut loc în secolul al XVI-lea evoluţii de acelaşi fel, în zonele unde predomina agricultura pentru export. Spania a avut tendinţa de a-şi folosi coloniile în principal ca furnizoare de metale, dar Portugalia a început din secolul al XVI-lea să transforme Brazilia într-o mare producătoare de zahăr[164]. Au fost aduşi sclavi din afară, pentru a rezolva problema forţei de muncă. Ulterior, asemenea practici s-au extins în Indiile Occidentale şi mai departe într-o parte a Americii de Nord[165].

Acelaşi model s-a conturat în bazinul mediteranean. După cum a arătat Braudel, o transformare socială esenţială şi dramatică a avut loc aici în secolul al XVI-lea: ridicarea unei noi categorii nobiliare, care devenea tot mai avută pe măsură ce restul populaţiei se adâncea în sărăcie. Sărăcia rurală a dus la creşterea dramatică a banditismului în Spania, Italia şi Balcani. Burghezia incipientă a

---

162 S. P. Pach, „Sixteenth-century Hungary: Commercial Activity and Market Production by the Nobles", în Economy and Society in Early Modern Europe: Essays from Annales, ed. de Peter Burke (New York, Harper Torchbooks, 1972), pp. 113-133.

163 Ibid.; Witold Kula, Théorie économique du système féodal: pour un modèle de l'économie polonaise, 16e-18® siècles (Paris şi Haga, Mouton, 1970); Maurice Dobb, Studies in the Development of Capitalism (New York, International Publishers, 1963), pp. 39 şi 51.

164 Celso Furtado, The Economic Growth of Brasil (Berkeley şi Los Angeles, University of California Press, 1963), pp. 1-23.

165 C. L. R. James, „The West Indies in the History of European Capitalism", în The Slave Economies: Historical and Theoretical Perspectives, ed. de Eugene Genovese (New York, Wiley, 1973), vol. I, pp. 195-209.

acestor regiuni a fost ruinată[166]. În Imperiul Otoman s-a dezvoltat sistemul *Çiftlik* – latifundii întinse şi eficiente economic, lucrate cu forţă de muncă servilă. Braudel le-a asemuit cu domeniile agricole producătoare de grâu din Polonia şi Germania răsăriteană şi cu plantaţiile coloniale[167]. În Egipt, cucerirea otomană a lăsat neatinse domeniile mamelucilor, ţara devenind unul dintre principalele grânare ale Constantinopolului[168].

Spania nu a cunoscut o „a doua feudalizare", datorită faptului că atât regele, cât şi nobilimea erau mai interesaţi de creşterea animalelor decât de cultivarea grânelor. În consecinţă, taxele mai mari impuse aici ţărănimii au avut ca efect fuga acesteia la oraş şi, prin urmare, descreşterea treptată a forţei de muncă rurale, deci şi a bazei fiscale a statului. Lucru care s-a întâmplat mai ales în ultima parte a secolului al XV-lea, când s-a înregistrat un declin al agriculturii care a anticipat colapsul economic ce avea să urmeze în secolul al XVII-lea[169]. Excepţia nu face însă decât să confirme regula. Agricultura spaniolă era caracterizată de efortul de a produce mărfuri pentru piaţă. Faptul că ţărănimea a putut evita o „a doua iobăgie" nu a influenţat în mod semnificativ transformările ulterioare şi nu a fost suficient pentru a preveni ruina Spaniei.

Lucrul cel mai demn de atenţie în legătură cu modelul mediteranean este faptul că aceleaşi procese au avut loc atât în zonele centrale, cât şi în cele

166 Fernand Braudel, La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II, ed. Il (Paris, Armand Colin, 1966), vol. Il, pp. 75-94.

167 Ibid., pp. 67-68.

168 Ibid., pp. 17-18.

169 J. H. Eliot, Impérial Spain 1496-1716 (New York, St. Martin's Press, 1964), pp. 287-290.

periferice ale imperiilor spaniol şi otoman. Dacă Polonia poate fi văzută ca o periferie a sistemului economic occidental în formare, coloniile americane ca o periferie a imperiilor spaniol şi portughez, iar Balcanii ca o periferie a statului otoman, atunci ne-am fi putut aştepta ca Spania şi Turcia să se dezvolte în acelaşi fel ca Anglia şi Olanda, adică să devină regiuni cu comerţ dezvoltat şi mari centre urbane, cu state puternice şi o burghezie prosperă. S-a întâmplat exact opusul, şi aceasta în bună măsură pentru că Spania şi Imperiul Otoman au evoluat mai degrabă ca nişte „imperii mondiale" tradiţionale decât ca nişte „sisteme capitaliste" de tip nou[170]. În esenţă, nici Spania, nici Imperiul Otoman nu au posedat adevărate zone centrale; întregul lor teritoriu era exploatat ca o regiune colonială, periferică. Prin aceasta se explică marea criză din secolul al XVII-lea care a devastat zona Mediteranei, dând posibilitatea zonei de nord a continentului să o devanseze ca nivel economic şi de bunăstare[171].

Astfel, atât în cazul spaniol, cât şi în cel otoman, coloniile au fost exploatate ca surse de venituri pentru viaţa luxoasă, pentru efortul militar şi pentru întreţinerea unor structuri imperiale mult prea extinse geografic, şi nu pentru a dezvolta economiile metropolitane. Ambiţiile mai reduse ale Angliei şi Olandei le-au dat posibilitatea să folosească surplusul extras de la periferie pentru a stimula dezvoltarea economică internă[172].

---

170 Pentru eşecul Spaniei şi al aliaţilor săi, vezi Wallerstein, The Modern World-System, pp. 165-221. Pentru Imperiul Otoman, vezi Braudel, La Méditerranée, vol. II, pp. 131-135 şi 471-485.

171 Eric Hobsbawm, „The Crisis of the Seventeenth Century", în Crisis in Europe 1560-1660, ed. de Trevor Aston (Garden City, N.Y., Doubleday- Anchor, 1967), pp. 6-29.

172 O temă recurentă în Wallerstein, Modern World-System, în

Acest tip de exploatare a adus poate Spaniei şi Imperiului Otoman foloase pe termen scurt, dar le-a împins, pe termen lung, către prăbuşire. Spania a devenit un importator de produse deopotrivă agricole, cât şi industriale, pe măsură ce manufacturile şi agricultura sa au decăzut şi economia a ajuns să fie orientată spre producerea unei singure mărfi pentru export: lâna. Metalele preţioase aduse din America au slujit pentru a redresa întrucâtva balanţa comercială negativă[173]. Imperiul Otoman a avut aceeaşi soartă. Şi aici iniţiativa economică internă era foarte redusă, iar dependenţa de importurile tehnologice din Occident din ce în ce mai mare. Comerţul a ajuns să fie controlat de minorităţile creştine din imperiu, chiar de către englezi şi olandezi – la fel ca şi comerţul la mare distanţă al Spaniei[174]. Cu alte cuvinte, către sfârşitul secolului al XVII-lea, Spania şi Imperiul Otoman, până atunci zone centrale ale unor sisteme imperiale, deveneau ele însele periferii ale imperiului economic occidental în expansiune. Aceasta înseamnă că periferiile acestor imperii nu au fost afectate în aceeaşi măsură de condiţia colonială ca periferiile ataşate direct dinamicului sistem capitalist ce se constituia în nord-vestul Europei. Acelaşi proces ne oferă o explicaţie pentru faptul că Spania şi Imperiul Otoman au devenit simple periferii ale Occidentului în

special pp. 224-297.

173 Eliot, Imperial Spain, pp. 290 şi 367.

174 Braudel, La Méditerranée, vol. II, pp. 133-134, şi vol. I, pp. 560-578. O perspectivă interesantă asupra expansiunii engleze în zona maritimă otomană este oferită de documentele de arhivă britanice referitoare la România dintre 1427 şi 1601. Ele devin foarte numeroase în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Cercetările lui E. D. Tappe asupra acelei perioade au scos la lumină 25 de documente pentru perioada 1427-1550, 30 pentru perioada 1551-1580 şi 163 pentru 1581-1601. Vezi E. D. Tappe, Documents Concerning Romanian History (1427-1601) (Haga, Mouton, 1964), pp. 147-159.

secolul al XIX-lea.

Felul în care utilizăm termenul de „imperiu” poate părea confuz pentru cei care consideră că structurile imperiale trebuie caracterizate prin factori exclusiv politici. În realitate, o zonă periferică a unui imperiu poate suferi trei tipuri de dominaţie, în toate cazurile consecinţa fiind în mod esenţial acelaşi tip de relaţie dintre centru şi periferie. În primul rând, poate exista stăpânirea directă, caz în care elita politică a coloniei este constituită din agenţi ai metropolei şi personal provenit de acolo.

În al doilea rând, poate exista stăpânirea indirectă, colonia fiind condusă de o elită locală, care serveşte interesele metropolei, sau de o elită de provenienţă străină, nici indigenă, dar nici de origine metropolitană[175]. În fine, zona periferică poate fi dominată prin mecanismele a ceea ce astăzi numim, „neocolonialism” (termen care desemnează o noutate doar raportat la realităţile Asiei şi Africii din secolul al XX –, ea) [176]. Aceasta se traduce prin independenţă politică formală pentru colonie, însoţită de subordonare economică prin intermediul unei clase de mari proprietari de pământ indigeni. În acest ultim caz, metropola exercită, desigur, şi suficientă influenţă politică, de care nu se foloseşte însă atâta timp cât autoritatea agenţilor săi indirecţi, latifundiarii locali, nu este ameninţată. Ultima formă de control este probabil mai insidioasă decât celelalte, datorită

175 Pentru un exemplu de stăpânire indirectă şi efectele sale asupra elitei „locale" vezi Lloyd Paliers,. „The Predicament of the Modern African Chief: An Instance from Uganda", în Social Change: The Colonial Situation, ed. de Immanuel Wallerstein (New York, Wiley, 1966), pp. 232-248.

176 Pentru o perspectivă amplă, dar foarte ideologică, asupra neocolonial- ismului în secolul al XX-lea, vezi diferitele eseuri din Rhodes, ed., Imperialism and Underdevelopment.

faptului că există *aparenţa* independenţei, iar adevăratul stăpân, puterea colonială, nu este atât de uşor de identificat. Cât timp s-a aflat sub dominaţie otomană, Valahia. a fost condusă indirect. Mai târziu, în secolul al XIX-lea, a căpătat independenţa formală, devenind o „neo-colonie”. Spre deosebire de Bulgaria şi de o parte a Iugoslaviei de astăzi, ea nu a fost niciodată condusă de un paşă otoman; o asemenea situaţie a avut importante consecinţe, pentru că lupta de eliberare împotriva turcilor din secolul al XIX-lea nu a fost însoţită de o revoltă împotriva nobililor, care erau români, şi nu turci.

Evoluţia societăţii valahe devine inteligibilă prin raportare la întreg acest cadru general. Fără el, evenimentele şi transformările sociale nu ar prezenta o prea mare coerenţă, apărând în schimb ca o serie de accidente tragice care s-au abătut asupra unei ţări cu o soartă neobişnuit de vitregă.

Impozitele şi tributul către turci

După ce independenţa câştigată temporar de Mihai Viteazul a fost suprimată, tributul anual a fost ridicat de la 8.000 la 32.000 de ducaţi de aur. Sumă care se situa mult sub cea de 155.000 de ducaţi care trebuia plătită înainte de revolta lui Mihai; dar, către 1620, cuantumul tributului a fost ridicat din nou, până la 40.000 de ducaţi (sau 60.000 de taleri) anual. El a crescut în continuare în timpul domniei lui Matei Basarab, astfel încât la moartea acestuia, în T654, ajunsese la 130.000 de taleri (ceea ce echivala acum cu doar 65.000 ducaţi datorită inflaţiei) [177]. De atunci, suma a rămas aceeaşi, cu variaţii foarte mici, până în

177 Vezi Bernard Lewis, „Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire", în The Economic Decline of Empires, ed. de Carlo Cipolla (Londra, Methuen, 1970), pp. 222-225, despre originile şi consecinţele inflaţiei în Imperiul Otoman.

1703. Datorită inflaţiei constante, tributul se ridica în acel an la doar 54.000 de ducaţi de aur. Această sumă a fost aproape dublată în 1703, ridicându-se acum la 230.000 de taleri. A rămas apoi neschimbată, dar în jur de 1800 reprezenta echivalentul a doar 20.000 de ducaţi[178].

Aceste cifre ne pot induce în eroare, căci ele trec sub tăcere celelalte tipuri de exploatare care se adăugau tributului. Existau, de asemenea, numeroasele cazuri de mită, precum şi expediţiile periodice de jaf întreprinse de armatele turceşti sau ale vasalilor tătari[179].

Unul dintre cele mai importante tributuri de tip nou care şi-au făcut apariţia la începutul secolului al XV-lea a fost tributul în grâne. El însemna rechiziţia, de către guvernul de la Constantinopol, a unor cantităţi variabile de grâu, secară, orz şi mei, contra unei sume foarte mici stabilite prin lege. Preţul era atât de scăzut, încât în practică acest tribut nu însemna nimic altceva decât ridicarea cantităţilor de grâne din sate. În acelaşi timp, era interzisă vânzarea cerealelor către alţi cumpărători decât agenţii oficiali ai imperiului (aceasta pentru a preveni vânzările către armatele austriece şi ruseşti staţi-o.nate la graniţă). Valahia şi Moldova au căpătat o importanţă încă mai mare ca surse de aprovizionare pentru imperiu după ce acesta a pierdut controlul asupra celorlalte grânare ale sale, Crimeea şi Egiptul, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. De fapt, cu toate aceste livrări de grâne din cele două principate române, imperiul nu

178 M. Berza, „Haraciul Moldovei si Tării Româneşti în secolele XV-XIX", în S.M.I.M., II, pp. 37-44.

179 V. Mihordea, „La crise du régime fiscal des principautés roumaines au XVIIIe siècle", în Nouvelles études d'histoire (Bucarest, Académie Roumaine, 1970), vol. IV, p. 121.

a reuşit niciodată să rezolve problema cu care se confruntase şi predecesorul său, Bizanţul, în ultima perioadă a existenţei sale: anume, cea de a hrăni populaţia Constantinopolelui, care a avut de suferit de pe urma foametei în repetate rânduri[180].

În plus, principii erau obligaţi să trimită numeroase daruri către capitală şi, de asemenea să îi mituiască pe funcţionarii otomani, pentru a-şi putea păstra tronul (şi de multe ori chiar viaţa). Astfel, în 1709, dintr-ùn total de 649.000 de taleri colectaţi prin impozite de statul valah, 514.000 luau drumul Constantinopolelui, într-un fel sau altul. În 1710, dintr-un total de 547.000 de taleri, 430.000 erau plătiţi turcilor. Transpuse în ducaţi de aur, aceste sume însemnau 180.000 până la 220.000. Ceea ce însemna de două ori mai mult decât tributul oficial sau o treime până la o jumătate din tributul plătit în anii 1590[181].

Numărul acestor modalităţi de extorcare a crescut către sfârşitul secolului al XVIII-lea. A devenit o practică pentru guvernul otoman să scoată la licitaţie tronul Valahiei (şi pe cel al Moldovei), iar câştigătorul, cel care era dispus să plătească cel mai mult dintre reprezentanţii nobilimii greceşti, trebuia apoi ca în timpul domniei să reuşească să strângă din impozite o sumă suficient de mare pentru a-şi plăti datoriile. Pe lângă impozitele obişnuite, principele mai contracta împrumuturi mari către nobili şi mănăstiri. Iar cum domniile erau foarte scurte, iar principele

---

180 M. M. Alexandrescu-Dersca, „Contribution à l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople au XVII le siècle", în Studia et Acta Orientalia I, 1957, pp. 18-22. Vezi restul articolului, în special pp. 26-37, pentru ineficienţa transporturilor şi corupţia birocraţiei constantinopolitane.

181 Mihordea, „Crise du régime fiscal", în Nouvelles études, vol IV, p. 122.

care urma în tron refuza de obicei să preia datoriile celui pe care îl înlocuise, astfel de tranzacţii erau foarte riscante. Aceste practici au generat competiţia pentru favoruri, corupţia pe scară mare şi amestecul dintre speculaţiile financiare şi viaţa politică ce au caracterizat atât relaţiile dintre principe şi Constantinopol, cât şi pe cele dintre principe, nobili şi mănăstiri[182].

În plus, noile tipuri de impozite se dovedeau din ce în ce mai ineficiente, atât datorită corupţiei aparatului administrativ, cât şi datorită practicilor de evaziune fiscală. Ca o compensaţie pentru deficitul creat astfel, erau înfiinţate alte şi alte impozite. Turcii impuneau noi forme de tribut, ceea ce se repercuta asupra populaţiei prin noi dări către stat. Situaţia era înrăutăţită în continuare de necesitatea de a extinde aparatul administrativ însărcinat cu colectarea impozitelor[183].

Către sfârşitul secolului al XVIII-lea, ţăranul trebuia să plătească următoarele dări: mai întâi, un impozit pe cap de locuitor, care trebuia plătit în mod obişnuit de 4 ori pe an, dar putea fi colectat şi de 12 ori pe an, dacă vistieria statului avea nevoie; un alt impozit pe vatră de locuinţă, colectat de două ori pe an; un altul pe număr de hornuri; un altul pe vânzarea vitelor; unul pe păşunea pentru vite; o „dare de steag", la înscăunarea unui nou principe, şi încă una după trei ani, dacă acelaşi principe se mai afla pe tron (probabil pentru a plăti sumele pe care el fusese obligat să le dea ca mită pentru a se menţine în funcţie un timp atât de îndelungat); un impozit pa săpun şi pe alte bunuri achiziţionate pe piaţă; o taxă pe sare şi una pentru cârciumi. Mai existau şi altele

182 Ibid., pp. 127-128.

183 Ibid., pp. 129-132.

pe care nu le cunoaştem exact, pentru că exista practica de a arenda drept tul de a percepe dările, iar cei care le luau în arendă nu ţineau registre regulate. Comunitatea sătească era încă răspunzătoare, ca şi în trecut, pentru plata unei taxe pe cap de om, dar era la latitudinea sătenilor să decidă cine şi cât trebuia să plătească în interiorul comunităţii. Nu se făceau recensăminte regulate, iar registrele erau de multe ori falsificate de către funcţionarii colectori de impozite pentru a putea pretinde taxe mai mari decât cele pe care le datora co adevărat un sat. Una peste alta, circa 90% din veniturile fiscale ale statului proveneau de la ţăranii de rând[184].

Datorită marii varietăţi de impozite existente, este greu de stabilit care era suma pe care statul o obţinea anual de la ţărani. Dar un lucru este sigur: masa populaţiei rurale era strivită de povara unor impozite stabilite de multe ori în mod arbitrar. Fuga şi retragerea în ascunzători erau de multe ori pentru ţărani singurele mijloace de a rezista, cu excepţia răscoalelor periodice, care erau repede înăbuşite. În acelaşi timp, turcii continuau să facă presiuni asupra principelui şi boierilor pentru a limita cât mai mult posibilitatea ţăranilor de a părăsi moşiile, fiind interesaţi ca impozitele să poată fi colectate în mod regulat.

Comerţul

Am văzut, în capitolul precedent, cum comerţul Valahiei 5-a reorientat simţitor în secolul al XVI-lea. Pe lângă declinul comerţului de tranzit pe ruta est-vest, s-a înregistrat o creştere a exporturilor directe. Datele colectate de Manolescu arată că, în ceea ce priveşte

184 Marcel Emerit, Les paysans roumains depuis le traité d'Adrianople jusqu'à la libération des terres (1829-1864) (Paris, Recueil Sirey, 1937), PP- 15-17.

Transilvania, această creştere trebuie apreciată ca mai degrabă relativă (prin comparaţie cu declinul Comerţului de tranzit) decât absolută. Dar a existat, de asemenea, o creştere a comerţului direct cu Imperiul Otoman. Străinii, în special greci, dar şi turci, albanezi şi armeni, au devenit un factor din ce în ce mai important în acest tip de comerţ, mai ales în a doua jumătate a secolului. Lor li se alăturau negustori italieni, proveniţi în special din Ragusa. Principalul articol de export erau oile, alte mărfuri fiind sarea, peştele, vinul, mierea şi ceara[185].

Războaiele declanşate de Mihai Viteazul au afectat profund comerţul dintre Valahia şi Imperiu. La începutul secolului al XVII-lea, el decăzuse atât de mult încât, cu excepţia Bucureştiului (principalul centru politic, dar şi comercial), celelalte oraşe fuseseră abandonate de negustorii străini şi redeveniseră practic nişte sate[186].

Situaţia s-a redresat în anii de pace care au urmat. A continuat – deşi la o scară redusă – comerţul cu Occidentul, cu Transilvania şi cu Veneţia. Erau exportate produse agricole, animaliere şi apicole, în schimbul veşmintelor fine, bijuteriilor şi pieselor de artizanat scumpe, pentru curtea princiară şi pentru boieri. Exista, de asemenea, un comerţ sporadic cu Germania, Austria şi Polonia. Valahia era în continuare străbătută de un mic comerţ de tranzit (între Imperiul Otoman şi Europa occidentală), dar de proporţii mai reduse decât în secolu al XVI-lea. Ca şi mai înainte, principele se implica directân aceste activităţi comerciale; dar un număr tot mai mare de străini, majoritatea supuşi creştini ai Imperiului Otoman, dar

185 Nicolae lorga, Istoria comerţului românesc (Bucureşti, Tiparul Românesc, 1925), vol. I, pp. 181-184,'204-211.
186 Ibid,, pp. 240-257.

şi ne număr de italieni, erau folosiţi ca intermediari[187].

Deşi interdicţia oficială de a face comerţ în afara imperiulimpusă de otomani era departe de a fi respectată (aceastij interdicţie a existat formal pentru aproape întreaga durată e dominaţiei otomane, dar nu s-au făcut încercări de a o impune cu adevărat decât în secolul al XVIII-lea), cea mai mare parte exporturilor erau îndreptate spre Imperiu. Principalele articole de export erau în continuare aceleaşi ca şi în secolul al XVI-le –, cele de import fiind mirodeniile, mătăsurile şi alte ţesături d «provenienţă orientală[188]. Revigorarea acestui comerţ a adus înapoi în ţară un mare număr de levantini care erau specialişti în a obţine credite de la Constantinopol, fiind în plus protejaţi de conexiunile pe care le aveau în lumea capitalei otomane. Spre sfârşitul secolului al XVII-lea, grecii, armenii, turcii şi evreii de origine spaniolă au devenit tot mai numeroşi în oraşe, în special în Bucureşti, aducând cu ei un mod de viaţă mai oriental, iar clasele superioare ale societăţii valahe au început să imite tot mai mult obiceiurile lor (în îmbrăcăminte sau în stilul de viaţă) [189].

La sfârşitul secolului al XVII-lea, exporturile de animale au adus o mare prosperitate Bucureştiului, căci Valahia era într-adevăr o provincie bogată, iată ce scrie florentinul Anton Maria del Chiaro, secretar al principelui Constantin Brâncoveanu:

Pământul ţării e tot ce poate fi mai fertil şi mai desfătător. De la Dunăre până la Bucureşti (care se

187 Ibid,, p. 267; Lehr, „Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei în a doua jumătate a secolului XVI şi prima jumătate a secoluluiXVII", în S.M.I.M., IV, pp. 246-247.

188 Lehr, „Comerţul Ţării", în S.M.I.M., IV, pp. 246-247.

189 lorga. Istoria comerţului, vol. I, pp. 300-304. Evreii vorbitori de dialect spaniol sau ladino ajunseseră în imperiu după ce fuseseră expulzaţi din Spania în anii 1490.

află în mijlocul Valahiei) şi de la Bucureşti până la Târgovişte, care se află la o depărtare de 14 ore de drum, nu se vede decât o vastă şi delicioasă câmpie, în care nu se găseşte nici cea mai mică piatră. Se văd multe şi foarte frumoase păduri, mai ales de stejari aşezaţi cu atâta simetrie, şi păstrate atât de curate, că de la un capăt la celălalt al pădurii se pot uşor descoperi persoane ascunse. De aici, precum şi din oricare altă ramură de activitate se poate deduce geniul incomparabil al principelui Brâncoveanu. De cât belşug e în ţară, ajunge constatarea că din Transilvania se trimit la păşunat în Valahia turme de cai, de porci şi de oi. Din Valahia se îndestulează Veneţia cu ceară, vite, precum „şi" depozitele sultanului cu unt şi miere, cu prisosinţă. [...] în sfârşit, cea mai mare parte a Transilvaniei se îndestulează din Valahia cu cele mai bune vinuri albe şi roşii, cu gust delicat şi sănătos pentru stomac. Caii de aici sunt iarăşi foarte căutaţi, nu numai de ofiţeri din Transilvania, ci şi de negustori din Polonia37.

Dar comerţul – în special datorită faptului că era concentrat în mâinile principelui, ale câtorva boieri şi ale agenţilor străini din Bucureşti – aducea beneficii doar capitalei, în timp *be* celelalte oraşe valahe rămâneau mai mult nişte sate. Totuşi, rtâăcar în Bucureşti, sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul celui de-al XVIII-lea a reprezentat o epocă de bunăstare. Au fost construite noi biserici şi palate, în special de către

În 37 *Istoria delle moderne revoluzioni della Valachia* (Veneţia, 1718), citată în Doreen Warriner, ed., *Contrasts* în *Emerging Societies* (Bloomington, Ind., Indiana University Press, 1965), pp. 137 – 138. [Nota traducătorului: Am preluat citatul, cu unele actualizări ale limbii, din Anton Maria del Chiaro,

Revoluţiile Valahiei, trad. de S. Cris-Cristian (laşi, Viaţa Românească, 1929), PP. 3 – 5]

principele Brâncoveanu, al cărui nume avea să fie dat unuia dintre puţinele stiluri arhitectonice originale create de români (amestec de elemente bizantine, turceşti, italiene şi româneşti, acest stil avea să domine arhitectura românească până în anii 1930) [190].

Rolul pe care îl jucau principele şi boierii în activităţile comerciale era asemănător celui care îi revenise statului în trecut, cu deosebirea că acum produsele interne erau mult mai importante decât mărfurile aflate în tranzit. În jurul lui 1650, tatăl viitorului principe Brâncoveanu, el însuşi un boier important, deţinea 12.000 de măgăriţe, 30.000 de oi, 4.000 de boi, 1.000 de tauri, 4.000 de porci, 300 de stupi de albine şi câte o herghelie de cai în fiecare din cele 200 de sate ale sale[191]. Fiul său, care a domnit între 1688 şi 1714, era încă şi mai bogat. Principalul agent comercial al principelui Brâncoveanu era un grec ce locuia la Bucureşti[192].

Prima jumătate a secolului al XVIII-lea a adus o a doua intruziune a Occidentului în comerţul Valahiei. Expansiunea austriecilor în Oltenia a plasat această parte a ţării sub controlul Vienei de la 1718 la 1739. S-a intensificat comerţul cu Transilvania, Austria şi Germania de sud, în timp ce comerţul cu Imperiul Otoman a decăzut. Dar prin aceasta nu s-a schimbat nici tipul de comerţ ce dominase în secolul al XVII-lea (în principal exporturi de animale şi produse animaliere), nici rolul pe care îl jucau negustorii străini care se bucurau acum tot maţ mult de

190 lorga, Istoria comerţului, vol. I, pp.310-312.
191 Ibid., pp. 258-259.'
192 Ibid., pp. 299-300.

protecţia principelui. O noutate a fost apariţia negustorilor germani (în româneşte *lipscani*, adică „din Leipzigji care li s-au adăugat acum celor levantini[193]. Dar turcii airăspuns prin înăsprirea interdicţiilor împotriva comerţului cu Occidentul, astfel încât, cel puţin până la începutul secolului al

XIX-lea, Imperiul Otoman a rămas principalul partener comer-l dai, chiar dacă Occidentul ocupa şi el un loc din ce în ce mai semnificativ[194].

p în 1714, Constantin Brâncoveanu a fost executat la t Constantinopol, iar doi ani mai târziu succesorul său a fost şi el ucis de către tuci. Pretextul a fost încercarea lor de a se alia cu ruşii împotriva otomanilor, dar în cazul lui Brâncoveanu adevăratul motiv a fost dorinţa celor din urmă de a-şi însuşi averile sale. Cu puţin timp în urmă, în 1711, principele Moldovei, Dimitrie Cantemir, a încheiat o alianţă cu Rusia, dar a fost nevoit să se exileze în această ţară după ce Petru cel Mare a fost înfrânt de turci în acelaşi an. Turcii au impus atunci un grec pe tronul Moldovei, iar în 1716 au făcut acelaşi lucru pentru Valahia[195]. Principii de origine greacă, ce aveau să domnească până la 1821, erau numiţi *fanarioţi*, după numele cartierului *Fanar* din Constantinopol. Ei proveneau din familii de mari comercianţi activi atât în principatele româneşti, cât şi la Constantinopol. Din acest moment, lupta pentru tron a căpătat un caracter ne-disimulat de speculaţie financiară[196].

Rolul negustorilor levantini, în special greci şi

---

193 lorga, Istoria comerţului, vol. II, pp. 16-17, 43-45.

194 Ibid., pp. 101-104 şi 116-117.

1951 1 43 Andrei Oţetea et al., Istoria României (Bucureşti, Editura Academiei 1964), voi. III, pp. 218-219 şi 433.

196 W. G. East, The Union of Moldavia and Walachia, 1859 (Cambridge, Cambridge University Press, 1929), pp. 4-5.

armeni, a continuat să crească pe parcursul secolului al XVIII-lea. Pe măsură ce comerţul se orienta tot mai mult către Occident, ei şi-au extins activităţile în Imperiul Habsburgic[197]. Aceasta nu înseamnă că negustorii valahi au dispărut; ei au continuat să existe, mai ales în zona Carpaţilor, la graniţa cu Transilvania[198]. Dar, aşa cum a arătat Iorga, în epoca fanariotă privilegiile fiscale acordate negustorilor străini de către stat, împreună cu intervenţiile din exterior în favoarea lor, au dus la decăderea accentuată a comercianţilor indigeni, sfârşind prin a plasa comerţul sub controlul străinilor[199]. A fost un proces de durată, ce începuse de fapt în secolul al XVI-lea. Totuşi, la începutul secolului al XVII-lea, rolul negustorilor străini nu era foarte mare datorită (1) succeselor temporare ale lui Mihai; (2) declinului temporar al otomanilor; (3) scăderii temporare a tributului plătit de Valahia. Poziţia străinilor s-a întărit în decursul secolu, lui al XVII-lea, proces care s-a accelerat în secolul următor (el a continuat şi în secolul al XIX-lea, ceea ce nu schimbă faptul că se afla deja într-un stadiu foarte avansat la 1800).

Caracterul comerţului din timpul dominaţiei otomane şi tributul către Imperiu au fost cei mai importanţi factori care au determinat evoluţia societăţii rurale în Valahia şi a relaţiilor de putere dintre principe, nobili şi mănăstiri, pe de o parte, şi ţărani, de cealaltă parte.o

— I

Şerbii şi satele libere

Şerbia, introdusă de Mihai în anul 1590, nu era o

197 lorga, Istoria comerţului, vol. Il, pp. 10-11, 23, 28, 37-38, 93-95. Armenii şi-au concentrat însă activităţile în Moldova şi Valahia.

198 Ibid., pp. 42 şi 82.

199 lorga, Istoria comerţului, vol. I, p. 316.

instituţie viabilă într-o societate pastorală. Am arătat în capitolul anterr or că, la scurtă vreme după domnia lui Mihai, şerbii au început să îşi cumpere eliberarea. A fost creată astfel o categorie de ţărani liberi, dar fără pământ, în acelaşi timp cu constituirea unei alte categorii, cea a şerbilor lipsiţi de pământ – practic, nişte sclavi ce puteau fi mutaţi din satele lor sau vânduţi de stăpâni, după cum găseau aceştia de cuviinţă.

Deoarece animalele au rămas principala sursă de venituri pentru principe şi nobili, clasa conducătoare era mai interesată să obţină drepturi asupra folosirii păşunilor în diferite sate decât să deţină pământ agricol. Din acelaşi motiv, îndatoririle în muncă ale ţăranilor ce îngrijeau animalele erau mai mici decât ale celor ce lucrau pământul. Aşa se explică faptul că, deşi boierii deveneau tot mai puternici, iar bunăstarea satelor era subminată de forţele economice, multe dintre practicile specifice satului devălmaş pastoral (de exemplu, folosirea în comun a păşunilor şi a unor terenuri agricole, libertatea de a tăia lemne din pădure pentru cherestea sau pentru a defrişa un nou teren agricol, transhumanţa păstorilor cu turmele lor) au fost menţinute, chiar şi în satele compuse în întregime din şerbi[200]. De asemenea, pentru că loturile agricole erau cultivate o vreme şi apoi transformate din nou în păşuni, atunci când pământul nu mai era roditor, exista un stimulent prea mic pentru ţărani de a rămâne în acelaşi sat, dacă un alt stăpân de moşie le promitea condiţii mai bune. Astfel, în cazul Valahiei, combinaţia dintre densitatea mică a populaţiei şi producţia de tip agro-pastoral au făcut ca şerbia să fie

200 Henri H. Stahl, Les anciennes communautés villageoises roumaines (Bucarest-Paris: Académie Roumaine-C.N.R.S, 1969), pp. 139-153.

o instituţie nefuncţională, cel puţin pe termen lung.

Tot predominarea agriculturii pastorale explică şi faptul că, deşi a început în secolul al XVI-lea, divizarea pământului în loturi familiale nu a fost încheiată până în secolul al XIX-lea (iar în regiunea Vrancei până în secolul al XX-lea). Se pare că terenurile au fost împărţite în câteva etape succesive: mai întâi cele învecinate cu satul, apoi păşunile şi pădurile, aflate la mai mare depărtare (aşa cum am arătat mai devreme, nobilii ce deţineau sate aveau şi ei interesul să păstreze vechile forme de proprietate comună în interiorul lor) [201].

În secolul al XVII-lea, relaţiile dintre stăpânii de moşii şi ţărani au variat în funcţie de categoria de care aparţineau ţăranii. Aceştia puteau fi şerbi care trăiau pe pământuri asupra cărora aveau drept de folosinţă, şerbi fără pământ, oameni liberi fără pământ şi oameni liberi cu pământ. Va trebui să examinăm fiecare caz în parte.

Practic, toţi ţăranii trebuiau să plătească o dijmă în pror duse, fie către un nobil sau o mănăstire, fie către stat, fie cătrş toţi la un loc, într-o anume combinaţie. Deosebirile dintre ca; tegoriile menţionate mai sus decurgeau din volumul de munça pe care trebuiau să o presteze[202]. Şerbii erau obligaţi să muncească pentru stăpânul lor atât cât le pretindea el. În cazuri extreme, aceasta însemna că nu mai lucrau deloc pen? tru ei înşişi (şi deci nu mai trebuiau

---

201 Două cazuri caracteristice pentru care avem documente relevante sunt satele Orodei şi Negoieşti. Vezi C. Stanică, „Hotarul satului Orodei-Dolj", în Sociologie Românească, II, no. 1 (1937), pp. 28-29; Gh. Serafim, „împărţirea pe moşii şi pe tipuri de moşie a satului Negoieşti-Mehedinţi", în Sociologie Românească, III, no. 1-3 (1938), pp. 32-35.

202 Constantin Giurescu, Studii de istorie socială (Bucureşti, Editura Universul, 1943), p. 199.

să plătească dijma), fiind doar servitorii stăpânului[203]. E de presupus că aceşti şerbi nu dispuneau de pământ, ei îndeplinind (alături de sclavii ţigani, care erau folosiţi ca servitori şi meşteşugari ai gospodăriei maj degrabă decât ca agricultori sau păstori) orice fel de muncă, de la transportul diferitelor bunuri până la construcţii[204]. Mulţi dintre şerbi aveau însă mai puţine obligaţii. Cel mai bun trata; ment era rezervat celor care trăiau în sate compuse parţial din oameni liberi şi celor care rămăseseră în satele lor şi avead drept de folosinţă asupra pământului satului. Într-adevărmulte documente ne arată că presiunile ce puteau fi făcutè. împotriva acestei categorii de şerbi erau limitate de rezistenţă pe care o putea opune comunitatea, lucru adevărat mai ales i în cazul şerbilor ce aparţineau mănăstirilor, acestea din urmă având, se pare, o mai mică putere de constrângere decât ţ stăpânii de moşii laici[205]. Unii şerbi prestau 3 zile de muncă pe an în beneficiul stăpânului; alţii prestau 6, 12, 24 sau chiar 36 de zile. Dar pentru că numărul nu era fixat prin lege, ci prin cutuma locală, el era variabil şi depindea de puterea şi nevoile nobilului în cauză[206].

Deşi istoricii români au insistat asupra poverii foarte mari pe care o reprezentau cererile otomanilor pentru ţărani şi deşi impozitele erau într-adevăr foarte ridicate, este interesant de observat că numărul zilelor de clacă datorate de şerbi era relativ redus.

---

203 Ibid., pp. 187-195; Şerban Papacostea, „Contribuţie la problema relaţiilor agrare în Ţara Românească în prima jumătate a veacului al XVIII-lea", în S.M.I.M., III, p. 317.

204 Pentru sclavii ţigani, vezi Marcel Emerit, „De la condition des esclaves dans l'ancienne Roumanie", în Revue d'histoire du sud-est européen (oct.-dec. 1930).

205 Mihordea, „Crise du régime fiscal", în Nouvelles études, vol. IV, pp. 154-157.

206 Ibid., pp. 158-159.

Aceasta nu înseamnă că totalul sarcinilor fiscale era scăzut, dar ne arată că, într-o economie predominant pastorală, nu o formă clasică de şerbie reprezenta modalitatea cea mai eficientă de a extrage surplusul. Pentru comparaţie, în Rusia secolului al XVIII-lea, claca sau *barşcina* se ridica la 2 sau 3 zile pe săptămână[207]. Îndatoririle în muncă aveau să devină la fel de aspre în Valahia abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Existau şi alte feluri de şerbi. Cei din satele de pescari trebuiau să pescuiască un număr de zile pe an pentru stăpân şi, de asemenea, să plătească o dijmă în produse specifice. Numărul zilelor de lucru în beneficiul stăpânului a crescut între secolele al XVI-lea şi al XIX-lea[208]. Şerbii din vecinătatea minelor de sare trebuiau să muncească acolo pentru cei ce le deţineau[209].

Şerbii trebuiau să plătească şi taxe către stat. Anumite proţ duse erau date ca dijmă stăpânului, iar altele statului. Uneori dările către stat erau plătite în bani şi nu în produse[210]. Unit şerbi plăteau o taxă stabilită pe cap de om, dar mărimea ei ere2 în funcţie de capacitatea lor de a plăti, adică de producţia pe care o obţineau pe pământul propriu[211]. Desigur, raţiunea Perú tru care oamenii se vindeau ca şerbi era tocmai aceea de a scăpa de impozite, lucru care se făcea printr-o înţelegere cu stăpânul, ce se interpunea

---

207 Blum, Lord and Peasant, p. 445.

208 Constantin C. Giurescu, Istoria pescuitului şi a pisciculturii în România (Bucureşti, Editura Academiei, 1964), pp. 70 şi 278-279.

209 A. Ilieş, „Ştiri în legătură cu exploatarea sării în Ţara Românească până în veacul al XVII-lea", în S.M.I.M., I, pp. 196-197. Dar în mine lucrau, de asemenea, oameni liberi şi sclavi ţigani.

210 Giurescu, Studii de istorie socială, p. 180.

211 D. Mioc, „Despre modul de impunere şi percepere a birului în Ţara Românească până la 1632", în S.M.I.M., II, p. 105.

între şerbul său şi stat, anulând salt reducând astfel sarcinile fiscale ale şerbului. Dacă aceasta mi se putea, atunci stăpânul prelua sarcina fiscală a şerbului[212] Era o situaţie foarte neclară şi schimbătoare. Se întâmpla une – ori ca sate întregi sau ţărani individuali să se vândă ca şerbi pentru a scăpa de taxe, apoi să plătească pentru eliberarea lor, *” asumându-şi din nou obligaţia de a plăti.

Şerbii care lucrau doar pământurile stăpânilor nu trebuiau să plătească taxe; impozitarea tot mai accentuată a nobililor în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea pare să fi reprezentat un mijloc prirf care statul căuta o compensaţie pentru ţăranii plătitori de taxe ce ieşiseră de sub controlul său. Prin aceasta, tabloul societăţi? 1 devenea şi mai complicat, pentru că existau boieri care deveneau ei înşişi incapabili să se mai achite de obligaţiile fiscale şi care, înglodaţi în datorii, sfârşeau prin a decădea la condiţia de ţărani. Aşa se explică primenirea continuă a rândurilor nobilimii; Nobilii care nu deţineau funcţii de stat (şi nu aveau astfel posibilitatea să se folosească de influenţa politică pentru a obţine privilegii fiscale) ajungeau să decadă din drepturi şi să fie întocuiţi de nobili funcţionari ai statului. Pentru că principele îşi putea numi slujbaşii dintre oamenii de rând, conferindu-le statuţul de nobili, statutul de boier era destul de precar[213], b Oamenii liberi care moşteneau drepturi de

212 Ibid., pp. 80-81 şi 110. Aşa cum vom vedea, din acest motiv era esenţial pentru nobili să obţină scutiri fiscale de la stat Căci, dacă nu puteau să obţină anularea sarcinilor fiscale ale şerbilor, trebuiau să le plătească ei înşişi sau să îi forţeze pe ţărani să le plătească. In acest ultim caz, ţăranii puteau recurge la fugă, iar nobilul putea fi ruinat prin obligaţia de a plăti taxele ce le reveneau fugarilor.

213 D. Ciurea, „Quelques considérations sur la noblesse féodale chez les Roumains", în Nouvelles études, vol. IV, pp. 86-87. Acest fapt l-a făcut pe istoricul Radu Rosetti — vezi cartea sa Pământul, sătenii şi stăpânii în Moldova (Bucureşti, Socec, 1907) — să susţină că toţi

folosinţă asupra prior loturi de pământ nu trebuiau să muncească pentru nobili, dar trebuiau să plătească dări grele şi o dijmă în produse către stat. Pentru că impozitele erau foarte ridicate, mulţi ţărani erau obligaţi să îşi vândă libertatea pentru a scăpa de ele (în timp ce numeroşi şerbi plăteau, cum am spus, pentru a-şi recăpăta libertatea). Astfel încât exista un grad ridicat de înnobilitate socială şi la acest nivel al societăţii[214].

O categorie importantă, inexistentă înainte de secolul al XVII-lea, dar devenită ulterior foarte numeroasă, era cea a oamenilor liberi fără pământ. Am discutat deja în capitolul anterior despre unele procese sociale care au dus la apariţia acestei clase. Pe lângă cazurile în care un nobil le acorda şerbilor săi libertatea în schimbul pământului pe care ei îl deţineau în folosinţă, existau şi alte modalităţi prin care cineva putea intra în rândurile acestei categorii. De exemplu, un om liber putea să fugă din satul său, pierzându-şi astfel drepturile asupra pământului. Cel mai frecvent, un şerb putea să fugă şi să capete libertatea *de facto*[215]. Lucru care se întâmpla mai ales atunci când densitatea populaţiei era foarte mică, ceea ce ducea la o competiţie între nobili pentru a atrage pe moşiile lor cât mai mulţi ţărani care să le muncească pământurile şi să le plătească dijmă[216].

Cum oamenii liberi fără pământ nu aveau altă opţiune decâj să găsească un sat care să îi accepte şi cum posesorii de moşi erau în căutarea braţelor de muncă, cei din urmă erau dispus să îi accepte pe noii veniţi fără să le pună întrebări despre te «cutul lor,

---

ţăranii liberi proveneau din familii de nobili (vezi mai sus, cap. 3).

214 Emerit, Les paysans roumains, p. 37.

215 Giurescu, Studii de istorie socială, p. 202.

216 Stahl, Les anciennes communautés, pp. 229-230.

cerându-le doar să accepte obligaţia de a le munci pământul şi de a plăti o dijmă. Ţăranii puteau plăti în muncăfr produse sau bani. La început, îndatoririle în muncă impuse ţăranilor de acest fel nu erau prea mari, dar au crescut cu un &, pul, pe măsură ce oamenii din această categorie deveneau œi mai numeroşi, şerbii devenind în schimb din ce în ce mai puţind la începutul secolului al XVIII-lea, existau diferenţe foarte mici între obligaţiile de care trebuiau să se achite oamenii liberi şt), respectiv, şerbii ce trăiau pe domeniile nobililor; singura diferenţă reală era aceea că oamenii din primul grup erau teoretic liberi, iar ceilalţi teoretic legaţi de moşie[217].

Creşterea masivă a numărului de oameni liberi care trebuiau să plătească dijmă şi să presteze clacă se datora probabil sporirii continue, şi de o manieră arbitrară, a impozitelor. Ţăranii care fugeau de pe moşii pentru a scăpa de povara lor erau tot mai numeroşi. Dar, odată stabiliţi pe o nouă moşie, lucrurile se repetau, căci stăpânii ce fuseseră o vreme toleranţi şi oferiseră condiţii mai bune celor veniţi în urmă îşi ridicau pretenţiile asupra mai vechilor locuitori ai moşiei. Unii fugari se ascundeau în munţi şi păduri. Alţii deveneau bandiţi (*haiduci*). Iar alţii plecau în Bulgaria otomană, în Transilvania sau în Rusia.

Ei nu aveau nicio garanţie că vor găsi condiţii mai bune, şi se ajungea să se constituie populaţii întregi în continuă mişcare, ca de exemplu în regiunea de graniţă dintre Valahia şi Moldova, de ambele părţi ale Milcovului. Aici, oamenii treceau dintr-o parte în alta, după cum se schimbau condiţiile fiscului – uneori mai grele de o parte, alteori de cealaltă. Este posibil ca unii să fi învăţat cum să înşele autorităţile trecând

217 Giurescu, Studii, pp. .203-205.

încontinuu dintr-o ţară în alta[218]. La rândul lor, stăpânii de moşii Căutau să atragă oameni din Bulgaria, Serbia, Transilvania, (Rusia şi Moldova pentru a-şi repopula pământurile[219]. Apoi, lucrurile se înrăutăţeau din nou, datorită altor cerinţe ale fiscului. Noii veniţi erau clasaţi în categoria „oamenilor liberi fără pământ" nu pentru că nu aveau pământ pe care să-l muncească, ci pentru că nu se bucurau de drepturile tradiţionale ale ţăranilor liberi valahi, fiind dependenţi de nobilii ce îi găzduiseră.

I A.M. Del Chiaro, a cărui descriere entuziastă a Valahiei la începutul secolului al XVIII-lea a fost citată mai sus, mai scria şi următoarele în a sa *Istoria delle moderne rivoluziono della Valachia*;

[...] locuitorii ţării [sunt] doritori de trai liniştit, nu însă până într-atât ca valahii să fie lipsiţi de curajul şi vrednicia i ca să ţie piept oricărei naţiuni războinice, dar asupririle şi dările necontenite ce plătesc de câteva ori pe an într-atât i-au deprimat, că din vechea faimă romană nu le-a rămas decât numele.

Din cauza asupririi continue, au devenit atât de deprimaţi şi nepăsători, că o bună parte din locuitorii ţării, disperaţi, şi-au părăsit căminele, găsindu-şi adăpost în Turcia de dincolo de Dunăre, sau în Transilvania, unde numărul lor e chiar mai mare decât în Ţara Românească. Trecerea în Transilvania prin trecători munţilor nu e prea grea, dar căderea unui refugiat fără paşaport în mâinile păzitorilor, care în Valahia se numesc *plăieşi*, ar însemna inevitabila

---

218 Papacostea, „Contribuţie la problema relaţiilor", în S.M.I.M., III, pp. 247-248; Mihordea, „Crise du régime fiscal", în Nouvelles études, vol. IV, p. 131.

219 Matei D. Vlad, „Mişcări demografice în cadrul colonizării rurale din Tara Românească şi Moldova (secolele XVII-XVIII)", în Studii şi articole de istorie, XIV (1969),' pp. 73-82.

pierdere a vieţii[220].

În primele decenii ale secolului al XVIII-lea, sporirea continuă a taxelor, trecerea continuă a unor armate rivale pe teritoriul Valahiei şi tendinţa tot mai accentuată a ţăranilor de a fugi de pe moşii făcuseră ca şerbii să dispară practic ca o categorie socială distinctă. Stăpânii de moşii se slujeau din ce în ce mai mult de oameni liberi pe care îi găzduiau în satele lor. În consecinţă, volumul de muncă pe care îl pretindeau de la aceşti oameni (numiţi, începând din această perioadă *clăcaşi*) era din ce în ce mai mare. Între 1700 şi 1718, ei datorau 3 până la 4 zile de lucru pe an. Între 1718 şi 1739, îndatoririle s-au ridicat la 3 până la 9 zile pe an (cu excepţia Olteniei, ocupată în această perioadă de Austrieci, şi unde situaţia era diferită). Între 1740 şi 1744, claca a fost fixată oficial la 6 zile pe an, iar din 1744 – 1746, când a fost adoptată o importantă reformă, ea a rămas la 12 zile pe an[221].

Oltenia în anii 1718 – 1739:
un experiment prematur de colonialism modern

De la 1718 la 1739, Oltenia a avut o evoluţie întrucâtva diferită de restul Valahiei, datorită ocupaţiei austriece. Acest episod istoric prezintă o mare importanţă, căci el ne arată diferenţa dintre politica colonială otomană şi cea a unui stat european mai avansat. Practic, austriecii au încercat să instaureze în Oltenia un regim colonial care îl prefigurează pe cel ce se va instaura în întreaga Valahie în secolul al XIX-lea.

---

220 Warriner, Contrasts in Emerging Societies, p. 138. [Nota traducătorului: Textul este preluat, cu câteva actualizări ale limbii, din del Chiaro, Revoluţiile Valahiei, pp. 5-6]

221 Papacostea, „Contribuţii la problema relaţiilor" în S.M.I.M., III, p. 317.

Preocuparea principală a curţii austriece era cea de a-şi asigura controlul politic asupra provinciei, iar nobilimea locală reprezenta singura categorie pe care se puteau baza în acest scop. Austriecii nu puteau institui un sistem de control direct, lipsindu-le atât resursele de personal, cât şi o bună cunoaştere a condiţiilor locale[222]. În acelaşi timp, ei aveau nevoie de o sursă de hrană pentru armată. A fost ridicat monopolul otoman asupra comerţului cu cereale şi a fost creată o piaţă internă pentru aceste produse, principalul cumpărător fiind chiar trupele de ocupaţie[223]. Este posibil să fi început chiar şi un anumit export către Imperiul Habsburgic[224].

În scopul de a îmbunătăţi sistemul administrativ, a fost făcut un recensământ în 1722, care a arătat că 47% dintre satele oltene erau libere şi stăpâne asupra propriului pământ. Celelalte erau deţinute în parte sau în întregime de nobili şi mănăstiri. Procentul de sate libere era de 60% în judeţele de deal şi munte şi de 33% în cele de câmpie (cu variaţii foarte mari în funcţie de judeţ) [225]. Austriecii au încercat, de asemenea, să reglementeze relaţiile dintre clăcaşi (oameni liberi fără pământ) şi stăpânii de moşii. În 1721, s-a hotărât ca unele categorii de clăcaşi (cei care aveau animale de povară şi puteau astfel să lucreze mai eficient) să presteze 18 zile de muncă pe

---

222 Ibid., p. 227.

223 Ibid., pp. 243-246.

224 Andrei Oţetea, „Consideraţii asupra trecerii de la feudalism la capitalism în Moldova şi Ţara Românească", în IV, pp. 335-336.

225 Stahl, Les anciennes communautés, p. 23. Să ne amintim că dintot- deauna câmpia munteană a avut cel mai mic procent de sate libere, mult mai mic decât cea olteană. De aceea nu trebuie să facem generalizări referitoare la întreaga Valahie pe baza recensământului austriac din 1722, Oltenia reprezentând doar o treime din suprafaţa Valahiei. Vezi hărţile lui Stahl, pp. 24, 28 şi 32.

an în beneficiul stăpânilor. Pentru ceilalţi, cota era de 32 de zile. În 1722; s-a adoptat o nouă lege prin care s-a stabilit o cotă de 52 de zile pentru toţi clăcaşii[226]. Au fost făcute deci toate eforturile pentru a dezvolta o economie capabilă să dea un surplus mai mare, orientată către producerea de cereale pentru export.

A existat chiar un plan de a stimula producerea firului de in pentru manufacturile germane din Transilvania (devenită o parte a Imperiului Habsburgic în 1688) [227], iar la Viena a fost înfiinţată o companie destinată comerţului cu „Orientul" – adică acele părţi ale Imperiului Otoman pe care Austria plănuia să le anexeze, inclusiv Banatul, Oltenia, Serbia şi restul Valahiei împreună cu Moldova (ce fuseseră declarate vechi posesiuni ale habsburgilor) [228]. Rezultatul tuturor acestor planuri a fost impunerea unui număr mai mare de zile de clacă pentru ţăranii olteni. De fapt, în această perioadă, clăcaşii din Oltenia datorau cu 48 de zile de muncă pe an mai mult decât cei din restul Valahiei! Cei din urmă nu se vor confrunta cu îndatoriri atât de mari decât în secolul al XIX-lea. Nu putem şti însă dacă austriecii ar fi reuşit în cele din urmă să îi transforme pe clăcaşi în şerbi. În 1739, turcii au recăpătat controlul asupra provinciei, iar legile austriece au fost abolite[229].

Reforma de la 1746 şi societatea rurală până la 1821

---

226 Papacostea, „Contribuţii la problema relaţiilor", în S.M.I.M., III, p. 317.

227 lorga, Istoria comerţului, vol. II, p. 8; L. Boicu, „Considérations sur la politique des Habsbourg à l'égard des principautés roumaines (depuis le XV,Ile siècle jusqu'en 1848)", în Nouvelles études, vol. IV, p. 159.

228 Boicu, „Considérations", în Nouvelles études, vol. IV, p. 159.

229 Papacostea, „Contribuţii la problema relaţiilor", în S.M.I.M., III, p. 317.

În restul Valahiei, criza crescândă prin care treceau relaţiile dintre ţărani şi stăpânii de moşii, creată la rândul său de dispariţia practică a şerbiei şi de deplasările constante ale populaţiei în încercarea de a se sustrage de la plătirea impozitelor, a continuat să acţioneze negativ asupra vistieriei statului şi chiar să afecteze interesele otomanilor, care se confruntau cu dificultăţi în strângerea tributului. În plus, războiul ce s-a soldat cu recucerirea Olteniei de către turci a lăsat multe sate pustii; exista deci problema presantă de a repopula aceste sate şi de a le transforma din nou în surse de venituri[230]. Otomanii i-au încredinţat principelui Constantin Mavrocordat sarcina de a uşura sarcinile ţărănimii, pentru a o determina să repopuleze satele pustii[231].

De aici au decurs o serie de reforme între 1739 şi 1746, ele culminând cu eliberarea oficială a şerbilor în 1746. (Mavrocordat a fost apoi trimis în Moldova pentru a întreprinde şi acolo o reformă similară[232].) Dar prevederile actelor reformatoare nu erau foarte clare şi au rămas subiect de dezbatere până în anii 1860, căci ele nu specificau cui îi aparţinea de drept pământul – ţăranilor sau foştilor lor stăpâni. Textele sună atât de contradictoriu tocmai pentru că problema nu era deloc acută în acea perioadă. În esenţă, documentul spunea că şerbii erau eliberaţi, iar fugarii se puteau întoarce acasă ca oameni liberi, fără a se teme de pedeapsă. Odată cu eliberarea şerbilor, impozitele erau şi ele micşorate. Ţăranii erau datori cu o dijmă către nobili, în beneficiul cărora trebuiau şi

---

230 Oţetea, „Consideraţii", în S.M.I.M., IV, p. 336.

231 Papacostea, „Contribuţii la problema relaţiilor", în III, p. 304, în special nota 4, care se referă la dovezile documentare în sprijinul ideii că iniţiativa a pornit de la Constantinopol.

232 Oţetea, „Consideraţii", în S.M.I.M., IV, p. 339.

să muncească 6 zile pe an (în curând 12) [233].

lor, 1 martie 1746: Vrându măria sa prea luminatul şi prea înălţatul nostru domnu' Io Constantin Nicolae voievod ca să tragă şi să adune pe toţi fii patriei cei risipiţi din pământul lor, după cum iaste datoria stăpânească, şi după hatişăriful prea puternicii împărăţii, ce cu multă milă au arătat şi au poruncit, că-i iaste voia, pohta, şi porunca să se adune cei înstreinaţi, sfat de obşte cu noi făcându măria sa cu toată boierimea, s-au aflat cu cale ca nartul dăjdii cel obicinuit ce iaste asupra ţăranilor, la aceşti înstreinaţi să se micşoreze, şi întâi după ce vor veni în ţară, pentru ca să-şi poată face sălaşu, şi cele pentru chiverniseala vieţii, să aibă odihnă şi să fie fără de dajde şase luni, iar după aceasta nartul dăjdiilor să se ştie pe an de om câte talere cinci la patru ciferturi, iar mai mult nu.

Şi ori pă ce moşie se vor aşeza, să fie neopriţi; numai stăpânului celui cu moşiia să-i lucreze pe an câte şase zile, şi dijmă den toate semănăturile lor să dea, după cum pe largu dovedeşte în cărţile cele dintâi ce s-au tipărit. Iar după aceasta socotindu mărita sa prea înălţatul nostru domnu' pentru vreunii den pământenii ţărani aceşti înstreinaţi care vor fi rumâni au la mănăstiri, au la boiari, ca nu cumva jugul robiei aceştia să-i zăticnească a nu veni la patria lor, şi despre altă parte încredinţându-se ei chemării mării sale, şi viindu, în loc de a-şi câştiga răpaos şi odihnă,

233 Textele actelor reformatoare sunt luate din Warriner, Contrasts in Emerging Societies, pp. 130-132. [Nota traducătorului: Am preluat textele reproduse în continuare de autor din Documente privind relaţiile agrare în veacul al XVIII-lea, vol. I: Ţara Românească, ed. de V. Mihordea, S. Papacostea şi F. Constantiniu (Bucureşti, Editura Academiei: 1961) pp. 453-454, 463-464.]
(a) „Domnul şi boierii Ţării Româneşti dau hrisov pentru eliberarea rumânilor care s-au înstrăinat din cauza asupririlor, dacă s-ar înapoia în satele

să cază păcatul acela asupra mării sale, de vreme ce pentru aceasta la cărţile cele dentâi nimic nu s-au pomenit, de izvoană sfat au făcut măria sa cu noi cu toţi, fiindu de faţă la divan şi preasfinţitul mitropolitul ţării noastre chir Neofit şi sfinţia sa părintele episcopul Râmneculuii, chir Climentul, ne-au întrebat măria sa: care din doua A ni s-a pare a fi mai cu cale: a să zăticni unii ca aceştia să nu vie la patria lor, au viindu să fie suptu jugul rumâniei ca şi mai înainte, căci că măria sa va să dea aceasta întru înştiinţare acelora, să nu rămâie măria sa suptu păcatul acela. Pentru care au răspunsu' sfinţia sa părintele mitropolitul, cum că viind prin chemarea măriei sale, şi de vor rămânea să fie iarăşi rumâni, va avea măria sa mare păcat şi încă păcat de moarte şi în cealaltă viaţă se va osândi sufletul măriei sale, fiindu că măria sa să face pricină robiei lor. Ci dar pentru ca să nu rămâie aceştia înstreinaţi de patria lor, şi ca nici măria sa prea înălţatul nostru domnu' să nu câştige acel păcat şi osândă, de vor rămânea iarăşi suptu rumânie, întâi sfinţia sa părintele mitropolitul au răspunsu' cu mare glas, că cu cale iaste acei rumâni care vor fi înstreinaţi de pământul acesta, ori ai cui ar fi, vrându să vie la pământul lor, să fie slobozi de rumânie, şi să nu să mai numească rumâni. Aşijderea şi sfinţia sa părintele episcopul Râmneculuii şi noi toată obştea boiarilor, iarăşi asemenea fieştecare deosebi, am zis părerea noastră şi am dat sfat: ca veri care den rumâni ori mănăstireşti ori boiereşti vor fi fost înstreinaţi den pământul acesta, aceia vrând să se întoarcă la pământul patriei lor să se aşeze unde le va fi voia, şi de rumânie să fie slobozi şi ertaţi, nemaiavându nicio supărare de către stăpânii lor, şi încă să aibă a veni cine va vrea la divan, ca să-şi ia den divan carte osebită de slobozenia sa pe acest

aşezământu. Care hotărâre fiindu-ne tuturor de obşte bine plăcută, s-au dat înscris printr-acesân acelaşi timp, toţi ţăranii, cu excepţia moşnenilor (sătenii cu drepturi străvechi asupra pământului lor, numiţi mai înainte „cneji”), erau asimilaţi categoriei foştilor şerbi, datori să tu hrisov ce s-au iscălit de către sfinţia sa părintele mitropolitul şi sfinţia sa părintele episcopul Râmnicului şi egumenii şi de către toţi boiarii ţărăi rugându-ne mării sale prea înălţatului nostru domnu’ de l-au întărit şi măria sa cu a măriei sale domnească iscălitură şi pecete ca să fie nestrămutat. Şi s-au scos după acesta izvoade asemenea tipărite cu pecetea domnească de s-au trimis în toată ţara”.

(b) „Domnul şi boierii Ţării Româneşti dau hrisov pentru eliberarea tuturor rumânilor, prin răscumpărarea cu zece taleri fiecare sau prin bunăvoinţa stăpânilor: în pământul ţării noastre vedem că multe den cele vechi obicinuri care s-au cunoscut că sântu bune şi de folos, şi de cei în urmă stăpânitori s-au întemeiat desăvârşit şi sântu păzite nestrămutate; dar şi unele dentr-aceste vechi legături vedem că nu numai că nu au fost de niciun folos, ci şi de mare pagubă sufletului creştinescu, după cum au fostu acestui vechi şi rău obicei al rumâniei carele de la moşii şi strămoşii noştri până astăzi au rămas asupra capului nostru. Pentru că a fi fraţii noştri cei întru Hristos suptu jugul robiei noastre nu iaste altu’ păcat mai greu şi mai mare, pentru că şi domnul nostru Iisus Hristos în sfânta evanghelie ne învaţă zicându: «Iubeşte pe aproapele tău ca însuţi pretine». Ci de vreme că să cade să fim supuşi aceştii porunci şi învăţături, nu trebuie să punem pre fraţii noştri cei întru Hristos suptu jugul robiei.

Deci dar cunoscând şi noi cu toţii de obşte că acest lucru, a avea supuşi robiei pe pravoslavnicii

creştini, care sântu întru credinţă cu noi, nu iaste lucru creştinescu, ci de mare pagubă sufletelor noastre, socotit-am cu toţii pentru rumânii ce i-am avut până acum la stăpânirea noastră, fiind vânduţi cu moşiile lor den vremile cele vechi la strămoşii noştri, aşa am găsit cu cale mai mult pentru uşurarea sufletelor noastre şi a părinţilor, a moşilor şi a strămoşilor, ca ori la cine den neamul boierescu, sau la mănăstiri vor fi rumâni cu moşiile lor, moşiile să rămâie la stăpânirea noastră, să le stăpânim cum şi până acum, iar cât pentru capetele rumânilor, fără de moşie, care dintre noi va vrea den bună voinţa lui ca să-i iarte pentru a sa pomenire, bine va face; iar de nu va vrea să facă această facere de bine sufletului său, să aibă a face acei rumâni cum vor putea, şi să dea bani de fireşte cap câte taleri zece, şi să se răscumpere, şi cu voie de va fi stăpânului său, şi fără de voie, ei să facă bani şi să-i dea la stăpânul său, şi nevrându să-i primească, va veni de va face jalbă la divan, pentru că acest lucru, bun şi sufletescu noi cu toţii l-am găsit şi l-am legat să fie la mijlocul nostru păzit şi întărit şi de către noi şi de către tot neamul nostru carii în urma noastră vor rămânea noauă moştenitori. […]”.

plătească dijma şi să presteze 12 zile de clacă[234]. Acest fapt explică schimbarea terminologiei. Până atunci, ţăranii depen, denţi fuseseră numiţi „rumâni” (şerbi). După reformă, toţi ţăranii, cu excepţia moşnenilor, au fost obligaţi să muncească în clacă, fiind numiţi de aceea „clăcaşi”. Aşa cum vom vedea în capitolele următoare, ţăranii au fost eliberaţi *de jure*, damd *de facto*, şi astfel, la sfârşitul secolului al XVII-lea şi început secolului al XIX-lea, „clăcaş” a ajuns să

234 Stahl, Les anciennes communautés, p. 238.

aibă sensul de „şerb”[235].

Este evident că reforma de la 1746 nu a fost, aşa cum se pretinde uneori, doar actul unui despot luminat ce imita prad-lticile occidentale. Ea a fost mai degrabă o încercare de a recţi –, fiica o problemă socială gravă ce afecta sistemul fiscal al Valahiei[236]. În aparenţă, avem aici un caz clar de „difuziune cüP turală”, ceea ce i-a derutat pe mulţi istorici. Am putea spune că, în ciuda limbajului său mărinimos, reforma a avut prea puţine în comun cu şerbia. Aşa cum spune C. Giurescu: „Când în 1746 obştească adunare acorda rumânilor dreptul să se răscumpereea nu făcea decât să desăvârşească o evoluţie care era aproape terminată. Şi ca dovadă că rumânia aproape nu mai exista, este faptul că ea dispare imediat fără ca să cunoaştem până acum măcar un singur caz de răscumpărare.”[237]

Dar libertatea singură nu avea prea multă valoare. Cu excepţia moşnenilor, ţăranii nu au căpătat drepturi asupra pământului decât cu condiţia de a-şi plăti dările către stăpâni, Cărora le datorau de

---

235 Să ne amintim schimbările terminologice despre care am discutat în capitolul 3. La început, cuvântul „cnez" însemna „şef al satului" sau chiar „nobil", în secolul al XVI-lea, o dată cu înrobirea majorităţii populaţiei, el a ajuns să însemne „om liber cu drepturi străvechi asupra pământului său". Termenul 4 dispărut în secolul al XVIII-lea, fiind înlocuit cu „moşnean" (în Moldova „răzăş"). La origine, termenul „rumân" (sau „rumîn"), ce apare uneori în documentele slavone ca „vlah", însemna simplu „valah". în secolul al XVI-lea el a fost echivalat cu „şerb". El a dispărut în secolul al XVIII-lea pentru a fi înlocuit cu „clăcaş" (în Moldova, termenul iniţial pentru „şerb" era „vecin").

236 Oţetea et al, Istoria României, voi. III, p. 436. Vezi, de asemenea, Pompiliu Eliade, De l'influence franşaise sur l'esprit public en Roumanie (Paris, Leroux, 1898), pp. 5-6. Ce, din urmă susţine că influenţa ideilor occidentale i-a determinat pe fanarioţi să adopte reforme luminate. Ce, dintâi accentuează presiunea factorilor economici şi are dreptate.

237 Giurescu, Studii de istorie socială, p. 205.

asemenea supunere[238]. Deşi în principiu ei aveau dreptul să plece, această opţiune era limitată de atâtea restricţii (fiind posibilă, de exemplu, doar în anumite perioade ale anului, după plata în prealabil a taxelor datorate), încât în fapt clăcaşii erau în continuare legaţi de pământ[239] (desigur, aceste prevederi nu aveau mai mult succes în a împiedica fuga decât vechile legi).

După reforma din 1746, legile au fost interpretate în mai multe feluri şi modificate în câteva rânduri. Uneori „libertatea" era interpretată în sensul că ţăranii aveau dreptul să se stabilească unde doreau; alteori, ca de exemplu în '1755, i se dădea o asemenea interpretare încât ţăranii erau la fel de legaţi de pământ ca şi sub regimul vechilor legi ale lui Mihai din anii 1590[240]. Pe de altă parte, reforma le acorda ţăranilor drepturi de folosinţă inalienabile asupra pământului în schimbul căruia plăteau dările, prin aceasta punându-se capăt practicii prin care şerbii erau vânduţi după ce fuseseră lăsaţi fără pământ[241].

6 Reforma le-a permis nobililor să păstreze un număr de slujitori care erau scutiţi de taxe – parţial sau total, în funcţie de slujba pe care o îndeplineau – precum şi sclavi ţigani[242]. Ea le-a asigurat, de asemenea, monopolul asupra morilor şi distiler iilor,

---

238 Valentin Georgescu, „Reflexions sur le statut juridique des paysans corvéeables et la politique agraire de la classe dominante en Valachie dans la seconde moitié du XVIIIe siècle", în Nouvelles études, vol. IV, pp. 143-144.

239 Oţetea, „Consideraţii", în S.M.I.M., IV, p. 340.

240 Georgescu, „Reflexions sur le statut", în Nouvelles études, vol. IV, p. 147.

241 Ibid., pp. 151-152; Oţetea, „Consideraţii", în IV, p. 340.

242 Georgescu, „Reflexions sur le statut", în Nouvelles études, vol. IV, p. 140; Emerit, „Condition des esclaves", în Revue d'histoire (1930).

precum şi asupra vânzării de alcool în satele lor. Aceste drepturi au fost reafirmate şi lărgite în a doua jumătate a; secolului[243]. Ţăranii au păstrat la rândul lor dreptul de a se folosi de păşuni şi păduri, dar, în jur de 1774, acest drept a început să fie restrâns, nobilii căpătând dreptul de a percepe taxe pentru lemnul tăiat din pădurile de pe moşiile lor[244]. „u a

Dar deşi poziţia nobililor faţă de ţăranii dependenţi a fost în mod clar întărită în urma reformelor şi apoi a modificărilor pe care acestea le-au suferit, ei au continuat să fie numiţi „stăpâni de moşie" sau „stăpâni de sate" şi nu „proprietariai moşiei. Într-adevăr, cine era proprietarul pământului? Pe de o parte, săteanul care îşi plătea dările nu putea fi izgonit. Pe de altă parte, stăpânul îşi păstra şi chiar întărea drepturile ce a percepe dările[245][246]. Dacă stăpânul moşiei nu era şi proprietarul său, el extrăgea venituri din dreptul de-a percepe dări-La sfârşitul secolului al XVIII-lea, nobilii au cerut în repetate ronduri ca dările în muncă să fie ridicate la 24 de zile pe ary4. Explicaţia cea mai frecventă care se dă este că după 1746, dar mai ales după ce Tratatul de la Kuciuk-Kainargi a făcut Marea Neagră accesibilă şi pentru alte nave decât cele otomane, creând

---

243 Otetea, „Consideraţii", în IV, pp. 349-350.

244 Ibid., p. 348.

245 Georgescu, „Reflexions sur le statut", în Nouvelles études, vol. IV, pp. 143-144. Valentin Georgesu şi Emanuela Popescu, La législation agraire de la Valachie (1775-1782) (Bucarest, Académie Roumaine, 1970), arată că una dintre probleme provenea din faptul că legile erau scrise în greacă, de către greci îndatoraţi tradiţiei juridice bizantine. De aceea, multe dintre coduri încercau să echivaleze categoriile de ţărani valahi cu cele ale lumii rurale bizantine, fapt ce făcea foarte dificilă interpretarea lor, căci nu exista nici o corespondenţă între societatea bizantină târzie şi cea românească. Dar faptul că nobilii nu erau „proprietarii" pământului pe care îl deţineau este un lucru cert.

246 Oţetea, „Consideraţii", în S.M.I.M., IV, p. 353.

posibilitatea de a face comerţ cu Occidentul, nobilii, au început să îşi extindă partea de moşie aflată sub administrarea lor proprie – rezerva seniorială –, pe care să cultive cereale pentru export. Iar pentru aceasta ei aveau nevoie de mai multe zile de clacă[247].

Ilie Corfus ne arată că lucrurile nu au stat aşa. Încă la începutul secolului al XIX-lea, nobilii nu aveau practic o parte de moşie pe care să o cultive ei înşişi. Legile de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului următor spun clar că dările nu trebuiau să fie plătite obligatoriu în muncă, ele putând fi achitate integral în bani sau produse. Numărul de zile de clacă a rămas constant la 12 (cu câteva creşteri temporare repede abolite), în timp ce preţul perceput ca echivalent pentru o zi de clacă a crescut enorm în aceeaşi perioadă; aceasta ne arată că boierii îşi puteau satisface nevoile de numerar şi de produse prin perceperea unor plăţi directe[248].

Transformarea economiei valahe dintr-una predominant pastorală într-una producătoare de cereale a fost un proces lent, care nu s-a încheiat până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Dar, deşi întotdeauna a existat un amestec de agricultură şi pastoralism, balanţa a început să se încline către cea dintâi în secolul al XVIII-lea.

Una dintre schimbările cele mai importante care au făcut posibilă o asemenea transformare a fost introducerea culturii porumbului la începutul secolului[249]. În anii 1740, el înlocuise meiul ca

247 Ibid., p. 353; Stahl, Les anciennes communautés, pp. 238-239. Ambii sunt de acord asupra acestei interpretări.

248 Ilie Corfus, Agricultura Ţării Româneşti în prima jumătate a secolului al XlX-lea (Bucureşti, Editura Academiei, 1969), p. 25.

249 A. M. del Chiaro menţionează culturile de porumb în cartea sa scrisă în 1718. Vezi Warriner, Contrasts in Emerging Societies, p. 138. Vezi, de asemenea, Traian Stoianovich, „Le maïs dans les Balkans", în

principală cereală cultivată pentru alimentaţie. Porumbul prezenta câteva avantaje. Mai întâi, turcii nu consumau alimente din porumb şi de aceea nu îl rechiziţionau[250].

În al doilea rând, el dădea randament mai mare decât meiul" şi astfel îmbogăţea mult rezervele disponibile de hrană, ceea ce acţiona ca un stimulent pentru extinderea culturilor de cereale.

La sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul celui următor, cerealele se răspândiseră suficient de mult pentru a deveni o parte importantă a vieţii economice în judeţele de câmpie, în special cele situate de-a lungul Dunării sau împrejurul Bucureştiului. În anii cu recolte obişnuite, în jurul lui 1800, judeţele de câmpie produceau un surplus de cereale. Principalele plante cultivate erau, în ordinea importanţei, porumbul, grâul, meiul, ovăzul, secara. Pe de altă parte, judeţele de deal şi de munte nu aveau un sol propice pentru culturile de cereale (deşi se cultiva totuşi ceva porumb), ele rămânând de aceea predominant pastorale (cu excepţia acelor zone de deal în care existau vii) [251][252].

Totuşi, populaţia de la deal şi munte era mai numeroasă decât cea de la câmpie. Ca şi în trecut, un motiv important era faptul că zona de câmpie trebuia să suporte periodic raidurile de jaf otomane. Această problemă a devenit foarte acută în secolul al XVIII-lea datorită faptului că imperiul avea o autoritate din ce în ce mai scăzută în provinciile sale balcanice. Cele mai multe raiduri de jaf erau purtate de paşi

---

Annales E.S.C., XXI, no. 5 (1966), pp. 1028-1040.

250 I. Claudian, Alimentaţia poporului român (Bucureşti, Fundaţia Regele Carol II, 1939), p. 97.

251 Emerit, Les paysans roumains, p.21.

252 Corf us, Agricultura Ţării Româneşti, pp. 60-65.

insubordonaţi faţă de superiori din Bulgaria[253]. Chiar în zonele de câmpie, populaţia era concentrată în păduri, către nord şi vest[254]. O reconstituire a datelor oferite de un recensământ rudimentar de la 1810 ne arată că judeţele de deal şi munte aveau 60%

din populaţie[255]. Dar o evaluare geografică ne arată că aceleaşi judeţe ocupau numai 42% din suprafaţă[256] (mai mult sau mai puţin, în funcţie de cum este definită zona „deluroasă”). Aceasta ne indică o densitate a populaţiei de două ori mai mare în zona de deal şi munte faţă de câmpie (mai puţin decât dublu dacă Bucureştiul, care concentra 5% din populaţie, este inclus în categoria câmpiei, puţin mai mult decât dublu dacă Bucureştiul nu este luat în calcul).

Diferenţa dintre câmpie şi deal-munte a stat la originea unui interesant sistem de schimburi între cele două regiuni. Cerealele erau date în schimbul animalelor sau produselor animaliere. Acelaşi dezechilibru demografic a dus la o migraţie sezonieră a populaţiei de la deal şi munte la câmpie, pentru a cultiva acolo cereale şi a se întoarce după strângerea recoltei[257]. În luna noiembrie, turmele de oi erau duse la câmpie, fiind aduse înapoi în aprilie. În lunile fierbinţi de vară, turmele păşteau pe platourile înalte

---

253 Lewis, „Decline of the Ottoman Empire", în The Economic Decline of Empires, pp. 232-233, discută despre apariţia armatelor private şi declinul puterii centrale pe întreg teritoriul statului otoman în secolul al XVIII-lea; vezi Emerit, Les paysans roumains, p. 49, pentru raidurile paşilor din Bulgaria.

254 Corfus, Agricultura Ţării Româneşti, p. 61.

255 Ştefan Ciobanu, „Populaţia în Ţările Româneşti la 1810", în Arhiva pentru ştiinţă şi reformă socială, II (1920), p. 90.

256 Pe baza datelor din Enciclopedia României (Bucureşti, Imprimeria Naţională), vol. II.

257 Corfus, Agricultura Ţării Româneşti, pp. 65-66.

ale Carpaţilor[258]. Migraţia sezonieră a oamenilor şi animalelor este de fapt un fenomen mult mai vechi decât secolul al XVIII-lea[259], iar supravieţuirea sa în secolul al XIX-lea ne arată cât de greşit ar fi să caracterizăm populaţia rurală a Valahiei ca „ţărani" ataşaţi de pământurile lor.

Tehnicile agricole erau rudimentare, chiar şi în primul deceniu al secolului al XIX-lea. Plugurile erau confecţionate în întregime din lemn, cele cu brazdă de metal fiind foarte puţine. Nu existau suficiente animale de tracţiune pentru pluguri (era nevoie de 8 – 10 boi). Rotaţia culturilor era inexistentă, deşi în zonele de deal cele mai dens populate, unde întreg pământul arabil era cultivat fără încetare, se practica sporadic îngrăşarea solului cu bălegar. Chiar şi acolo, însă, cantitatea de îngrăşământ disponibilă era foarte mică, astfel încât randamentul era tot scăzut. La câmpie nu se aplicau îngrăşăminte deloc, din cauza supraabundenţei de pământ arabil; după 3 până la 5 ani de cultivare, terenurile erau lăsate în pârloagă pentru alţi 3 până la 6 ani, perioadă lungită uneori până la 10 ani. În unele zone de câmpie, porumbul şi grâul erau cultivate alternativ pe acelaşi teren, ceea ce ridica oarecum productivitatea. În stepă se practica

258 Obiceiul transhumanţei este descris într-o carte a unui călător raguzan, S. Raicevich, Osservazioni storiche naturali e politiche intorno la Valachia e Moldavia (Neapole, 1978), fragment reprodus în Warriner, Contrasts in Emerging Societies, pp. 139-140.

259 Nicolae Dunăre, „Păstoritul de pendulare dublă pe teritoriul României", în Anuarul muzeului etnografic a, Transilvaniei pe anii 1965-1967 (Cluj, 1969), pp. 115-138. Omogenitatea remarcabilă a culturii şi limbii româneşti pe teritoriul Transilvaniei, Moldovei şi Valahiei ar fi greu de explicat fără a ţine cont de persistenţa acestor practici de transhumanţă de-a lungul întregii istorii a românilor. Traian Herseni, în Probleme de sociologie pastorală (Bucureşti, Institutul de ştiinţe sociale, 1941), merge atât de departe încât sugerează că întreaga cultură română este bazată în esenţă pe vechile tradiţii pastorale uniform răspândite. Deşi această viziune asupra

o agricultură itinerantă foarte primitivă, terenurile fiind desţelenite şi lucrate o vreme, apoi părăsite108. Putem face o comparaţie între aceste tehnici agricole şi cele din Europa occidentală. În Franţa, de exemplu, la începutul secolului al XVIII-lea, doar în câteva regiuni – considerate „barbare" şi – „anarhice" din punct de vedere economic – se mai practica o asemenea agricultură (şi acolo, de asemenea, datorită predominării păstoritului) 109.

culturii române este cu siguranţă prea romantică, ea a jucat un rol important în secolul al XIX-lea. Întreaga cercetare a lui Stahl asupra comunităţilor săteşti devălmaşe a pornit de la observaţia că obiceiurile pastorale au persistat până în secolul al XIX-lea. Pentru o discuţie generală despre practicile de transhumanţă în bazinul mediteranean, vezi Braudel, *La Méditeranée,* vol. I, pp. 78 – 93. Harta de la pp. 88 – 89 arată rutele transhumanţei între Carpaţi şi câmpiile din Moldova, Valahia şi Transilvania.

108 Corfus, *Agricultura Ţării Româneşti*, pp. 66 – 68.

109 Marc Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale fransaise* (Oslo, H. Aschehoug, 1931), pp. 27 – 28.

Într-adevăr, în cea mai mare a Franţei se practicau încă din Evul Mediu rotaţia bienală sau chiar trienală, tehnici mult mai complicate şi care duceau la productivităţi mult mai mari decât agricultura dezordonată practicată în Valahia secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea[260].

La câmpie, cei mai mulţi ţărani erau clăcaşi care aveau obligaţii în muncă şi produse faţă de stăpânii de moşii (aşa cum am spus, mult mai puternici aici decât

2601 ,0 Ibid., pp. 30-57.

în zona de deal şi munte). Imigranţii sezonieri care cultivau pământul aici în lunile de vară plăteau şi ei o dijmă sau închiriau părţi de moşii de la stăpânii lor[261]. Cum suprafeţele de pământ erau atât de mari, nu era o problemă să îşi găsească de lucru. Aceeaşi abundenţă a terenului arabil constituia şi motivul pentru care se perpetuau vechile forme de organizare a satelor, pentru care posesiunea asupra solului era atât de vag definită.

Ţăranii mai aveau şi alte îndeletniciri pe lângă agricultură – mai ales cei de la deal şi munte, care dispuneau de mai puţin pământ agricol. Dealurile aveau numeroase vii şi livezi de pomi fructiferi. Fructa cea mai importantă era pruna, din care se făcea băutura tradiţională, *ţuica*. Unii oameni din aceste regiuni se ocupau cu transportul sării şi al altor bunuri comercializate cu regiunile de câmpie sau cu Transilvania. De asemenea, unii se angajau ca lucrători salariaţi la câmpie, pe moşiile mănăstireşti (mănăstirile dispuneau de suprafeţe reduse de teren păstrate ca rezervă seniorială, pentru satisfacerea necesităţilor de hrană) sau pentru transportul mărfurilor. Iar alţii se angajau ca păstori ai turmelor boierilor sau ale ţăranilor mai avuţi care posedau mai multe animale.

Meşteşugurile erau şi ele mai dezvoltate în zona de deal şi munte. Existau aici olari, dulgheri, cioplitori în piatră şi mineri. O altă regiune specializată în munci ne-agricole era reprezentată de malurile Dunării, unde se aflau multe sate de pescari112. Cu alte cuvinte, în ciuda tehnicilor agricole rudimentare, societatea ţărănească era destul de diferenţiată şi cunoştea o economie de schimb complicată, în care moneda juca un rol important. Aşa cum am arătat în

---

261 1, Corfus, Agricultura Ţării Româneşti, p. 64.

capitolele anterioare, acest lucru era valabil deja în secolul al XV-lea, iar documentele ne arată că meşteşugurile ţărăneşti reprezentau încă de atunci o componentă semnificativă a economiei rurale113. Aşa se explică şi faptul că obligaţiile în muncă ale ţăranilor puteau fi plătite în bani şi, de asemenea, faptul că, deşi rezerva seniorială era aproape inexistentă, seniorii puteau să procure de la ţăranii lor cantităţi însemnate de numerar, ori în mod direct, ori prin vânzarea produselor percepute ca dijmă sau ca un substitut al clăcii.

Extinderea treptată a agriculturii a dus la o creştere a populaţiei în secolul al XVIII-lea şi în primele decenii ale secolului al XIX-lea. Potrivit unei estimări, Valahia avea, în 1810, 700.000 de locuitori114, iar alte estimări ne dau, pentru 1820, înjur de un milion de locuitori115 (ceea ce înseamnă dublu faţă de anul 1400 şi de şase ori mai mult faţă de 1600). Sporul natural nu reprezenta totuşi singura cauză a fenomenului; oricât de dură şi arbitrară era stăpânirea otomană, este tot atât de adevărat că nobilii unguri din Transilvania îşi tratau şerbii (cei mai mulţi dintre ei români) mai rău decât erau trataţi ţăranii din Valahia116. În ultima parte a secolului al XVIII-lea a existat

112 Ibid., pp. 68 – 72.

113 Vezi Ş. Columbeanu şi C. Şerban, *Meşteşugurile din Ţara Românească şi Moldova în Evul Mediu* (Bucureşti, Editura Academiei, 1969), pp 52 – 63 şi 111 – 112.

114 Ciobanu, „Populaţia”, în *Arhiva* II, p. 90.

115 Corfus, *Agricultura Ţării Româneşti*, p. 12.

116 Răscoalele ţărăneşti au constituit un fenomen mult mai frecvent şi mai grav în Transilvania prin comparaţie cu Valahia. Bibliografia în legătură cu

aceste răscoale este foarte amplă. Vezi, mai ales, Miron Constantinescu, *Cauzele sociale ale răscoalei lui Horia* (teză de doctorat, Bucureşti, 1938), despre răscoala de la 1784.

O imigrare semnificativă din Transilvania în Valahia. Ea a fost însoţită, de asemenea, de un curent de imigraţie dinspre Bulgaria[262].

Statul, nobilimea şi mănăstirile

După căderea lui Mihai Viteazul, se părea că statul valah, sfâşiat de confruntarea dintre nobilimea tot mai puternică şi puterea princiară din ce în ce mai slabă, evolua către o formă de organizare „feudală" în care puterea centrală ar fi devenit o simplă ficţiune legală. O astfel de evoluţie nu a avut loc totuşi, două motive explicând această situaţie. Mai întâi, caracterul „seniorial" al societăţii valahe era inseparabil de hegemonia străină; cu alte cuvinte, Valahia a devenit o proto-colonie, iar otomanii erau interesaţi să menţină în funcţiune o structură de stat responsabilă pentru colectarea tributului. În al doilea rând, otomanii erau satisfăcuţi de sistemul dominaţiei indirecte şi de aceea doreau să păstreze o structură de stat pentru a nu fi nevoiţi să preia administrarea directă a provinciei.

Nu este cu totul clar de ce turcii au menţinut acest sistem de control indirect în Valahia şi Moldova, spre deosebire de Serbia şi Bulgaria, unde au procedat diferit. P.P. Panaitescu sugerează că, până la 1600, principatele româneşti erau prea puternice militar, astfel că ar fi opus o rezistenţă serioasă faţă de încercarea otomanilor de a impune un control politic direct. Iar după 1600, Moldova şi Valahia ocupau o poziţie marginală faţă de direcţia principală de expansiune otomană, fiind de aceea neglijate de

262 Vlad, „Mişcări geografice", în Studii şi articole, XIV, pp. 84-85.

imperiul absorbit de obiective mai stringente. În fine, în secolul al XVIII-lea, atunci când principatele au căpătat din nou o importanţă vitală pentru imperiu ca furnizoare de tribut şi de hrană, structura de stat otomană începuse să se dezintegreze şi de aceea Constantinopolul a evitat să încredinţeze cele două provincii unor paşi potenţial insubordonaţi. El a preferat să îşi întărească autoritatea aici prin impunerea principilor greci fanarioţi, dar fără să modifice sistemul stăpânirii indirecte118.

Declinul puterii centrale este reflectat de schimbările pe care le-a suferit armata aflată sub comanda principelui. Aşa cum am menţionat mai sus, iniţial armata era alcătuită din reprezentanţi ai nobilimii cu funcţii administrative. Situaţia se schimbase la începutul secolului al XVII-lea, când principele se folosea în primul rând de mercenari, iar categoria *curtenilor* (fie ei cu funcţii civile sau militare) era în declin. Cei din urmă deveniseră nişte nobili cu o largă autonomie faţă de principe, care nu se mai putea baza pe ei pentru a-şi alcătui armata. Soldaţii profesionişti – *dorobanţi* sau *călăraşi* – constituiau acum trupele cele mai importante. Declinul armatei se reflecta şi în forţa ei numerică. În secolul al XVI-lea, un principe putea aduna mai mult de 10.000 de oameni. Constantin Brâncoveanu nu mai avea la dispoziţie, în schimb, decât 2000 de soldaţi. Ceea ce înseamnă că, la 1700, principele nu mai dispunea de forţe militare capabile să poarte un război; el mai avea la dispoziţie cel mult nişte gărzi personale însărcinate cu paza propriilor domenii şi cu menţinerea ordinii119. Dacă statul nu se dizolvase cu totul în anarhie şi feudalism politic, aceasta se datora deci puterii otomane.

Principalul mecanism care menţinea o relaţie de

dependenţă a nobilimii faţă de principe era necesitatea de a colecta impozitele. Dar felul în care se făcea aceasta era de natură să perpetueze o stare de echilibru instabil între stat şi nobilime, în care niciuna dintre părţi nu putea să încline balanţa în

1.8 P.P. Panaitescu, *Interpretări Româneşti* (Bucureşti: Editura Universul), pp. 145 – 159. Vezi, de asemenea, Radu Florescu, „The Fanariot Regime in the Danubian Principalities", în *Balkan Studies*, IX, no. 2 (1968), pp. 301 – 318.

1.9 N. Stoicescu, „Contribution à l'histoire de larmée roumaine au moyen-age", în *Revue roumaine d'histoire*, VI, no. 5 (1967), pp. 742 – 763.

favoarea ei. Deşi statul supravieţuia, el nu era capabil să înlocuiască nobilimea turbulentă cu o birocraţie mai loială faţă de principe şi mai demnă de încredere. Aceste realităţi sunt bine ilustrate într-o descriere a Moldovei din 1787, oferită de trimisul francez din acea ţară, contele d'Hauterive, şi exprimată sub forma unor sfaturi acordate principelui Alexandru Ipsilanti. Deşi se referă la Moldova, ea este cu siguranţă valabilă şi pentru Valahia:

Trebuie să ne închipuim momentul când un principe primeşte investitura. Vom vedea grămădindu-se în jurul lui mulţimea celor care vor să capete slujba de a strânge dările, a ambiţioşilor care solicită slujba de judecător, a celor care, mândri de numele pe care îl poartă şi de favorurile primite anterior, cer avantaje fără muncă şi binefaceri fără niciun drept. […] Vor fi folosite toate mijloacele unei administraţii complicate pentru a mări impozitele, care nu vor ajunge întotdeauna în vistieria statului, ori nu vor rămâne acolo vreme îndelungată. Întreţinerea curţii, datoriile statului, ale principelui, economia sa şi cea a subordonaţilor săi, tributul către Poartă, disimulate

sub diferite nume şi comportând sume ne-determinate, astfel încât nu se va şti niciodată dacă sunt suficiente, vor fi întotdeauna epuizante pentru ţară; şi toate aceste forme de risipă, bazate pe resursele unei ţări răvăşite de şase secole de războaie, cuceriri, barbarie, tiranie, vor face ca sarcina de a domni să fie atât de grea, încât un principe, confruntat cu atâtea obligaţii de a practica opresiunea pentru a răspunde unor sarcini excesive, nu se va putea amăgi multă vreme că poate guverna cu dreptate[263].

D'Hauterive îşi exprima convingerea că principele Ipsilanti se va dovedi capabil să facă faţă acestor probleme, aşa cum le făcuse faţă pe vremea când domnise în Valahia (turcii aveau obiceiul să rotească pe principi pe tronurile celor două state). D'Hauterive spune, în legătură cu nobilimea moldoveană:

Aş vrea să pot ascunde faptul că aceste excelente obiceiuri [se referă la înclinaţia nobililor moldoveni pentru viaţa rustică de pe moşiile lor, care nu este împărtăşită de către nobilii valahi] au început să se schimbe, iar consecinţele se pot observa deja. Nobilii îşi părăsesc locuinţele de la ţară, atraşi de avantajele pe care le pot obţine la curte, pe care le preferă câştigurilor mai mici, dar mai sigure ale vieţii rurale. Ei caută cu încăpăţânare poziţii pe care nu reuşesc întotdeauna să le obţină şi pe care nu le pot păstra pentru mult timp, poziţii de pe urma cărora nu pot câştiga îndeajuns ca să-şi plătească datoriile pe care le-au făcut şi care nu le aduc decât plăcerea

263 le Comte d'Hauterive, Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie, présenté à S.A.S. Le Prince Alexandre Ypsilanti, Hospodar regnant en 1787 (Bucarest, Carol Gobi, 1902), pp. 168-170. [Nota traducătorului: Nu am putut urma traducerea românească ce însoţeşte ediţia citată de autor, datorită impreciziei sale şi caracterului mult prea arhaic al limbii.]

momentană de a-şi stâlci numele şi de a-şi mai lungi puţin semnătura[264].

El adaugă că aceste noi practici (care nu erau probabil atât de noi, dar lui D'Hauterive îi place să compare prezentul cu „vremurile bune de altă dată") îi fac pe nobili să îi trateze rău pe vasalii lor (ţăranii clăcaşi), astfel că îi determină pe aceştia să fugă în alte ţări sau să caute stăpâni mai înţelegători. Mai spune şi că nobilii din Valahia sunt încă şi mai vinovaţi de asemenea apucături „păcătoase" decât cei din Moldova[265].

Am vorbit deja despre arendarea impozitelor în secolul al XVI-lea. În secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, tendinţa principilor de a numi oameni de rând în funcţii administrative a sfârşit prin a crea o nouă nobilime, care a început să submineze poziţiile celei vechi şi în lumea rurală. Într-un stat care percepea impozite din ce în ce mai grele, poziţia unui nobil era determinată de capacitatea sa de a obţine privilegii fiscale sau de a-şi suplimenta veniturile prin acapararea unor funcţii administrative[266]. Tradiţia de corupţie ce s-a creat astfel avea să devină un factor permanent de mare importanţă pentru istoria românească ulterioară, care îşi arată în continuare efectele negative în România de astăzi.

După instaurarea regimului fanariot, capacitatea turcilor de a impune principi pe tron, domniile de foarte scurtă durată şi conexiunile dintre familiile domnitoare şi companiile comerciale greceşti şi levantine au contribuit, toate, la a transforma actul preluării tronului într-o investiţie financiară. Principii

---

264 Ibid., pp. 182-184. [Nota traducătorului: Vezi mai sus, nota 120.]

265 Ibid., pp. 168, 176, 186.

266 Ibid., şi Ciurea, „Quelques considérations", în Nouvelles études, vol. IV, pp. 86-87.

erau nevoiţi să mituiască un număr atât de mare de funcţionari otomani, încât trebuiau să îşi petreacă apoi tot restul vieţii în căutarea mijloacelor de a-şi recupera pierderile, după cum ne arată D'Hauterive. În plus, ei aveau tendinţa de a numi tot mai mulţi greci în rândurile nobilimii; aceşti oameni, ce duceau o viaţă de huzur într-o ţară pe care o priveau ca străină, concepeau şi ei funcţia pe care o deţineau ca pe o activitate lucrativă. Din nou, aşa cum arată D'Hauterive, acest lucru era valabil pentru Valahia încă şi mai mult decât pentru Moldova.

În secolul al XVIII-lea, nobilii trăiau mai mult în oraşe, şi mai ales la Bucureşti, decât pe domeniile lor. Ei au căpătat chiar obiceiul de a-şi „arenda" moşiile, lăsându-i pe arendaşi să îşi recupereze investiţiile prin a-i exploata la maximum pe clăcaşi. Dar nu numai „înclinaţia spre viciu" îi făcea pe nobili să prefere Bucureştiul ca reşedinţă. Lumea rurală era terorizată de ţărani fugari care, amestecaţi cu dezertori turci, ca şi cu albanezi, sârbi, bulgari şi ţigani, îşi câştigau existenţa din jaf (erau numiţi *haiduci*). Nimeni nu era în siguranţă în afara capitalei.

Arendaşii grăbiţi să scoată rapid profituri erau nemiloşi şi arbitrari, încălcând deseori drepturile tradiţionale ale sătenilor. În timp ce ţăranii aveau o viaţă chinuită, fiind presaţi în acelaşi timp de bandiţi, de arendaşi, de nobili şi de stat, marii boieri trăiau în Bucureşti într-o atmosferă de lux oriental[267].

În decursul secolului al XVIII-lea au fost făcute încercări repetate de a raţionaliza sistemul fiscal, pentru a limita corupţia şi evaziunea[268]. Dar problema

---

267 Emerit, Les paysans roumains, pp. 31 şi 51 ; Corfus, Agricultura Ţării Româneşti, pp. 36-37.

268 Mihordea, „Crise du régime fiscal", în Nouvelles études, vol. IV, p. 132.

era de ordin structural, şi nu putea fi rezolvată astfel. Nu existau suficiente resurse pentru a plăti la un nivel suficient o funcţionărime cinstită, şi astfel întregul aparat de stat, începând cu principele, era nevoit să extragă venituri cât mai mari în termen cât mai scurt, înainte ca un nou prinţ să ajungă pe tron şi o nouă garnitură de funcţionari să fie pusă în drepturi.

Probabil că, dacă principele s-ar fi bucurat de mai multă autonomie şi de o bază de putere mai largă, ar fi putut fi construită o birocraţie mai solidă. Dar, datorită intervenţiei permanente a turcilor, era menţinut un echilibru vicios al puterilor între principe şi nobilimea sa administrativă.

O consecinţă importantă a felului în care au evoluat relaţiile dintre stat şi boieri în secolul al XVIII-lea a fost distincţia rigidă ce s-a impus între marii boieri, cu funcţii înalte la curte, şi micii boieri, care deţineau slujbe mărunte sau chiar nu îndeplineau nicio slujbă. Distincţia era de fapt mai veche, dar, în 1739, Mavrocordat a creat două categorii legale de nobili, acordând privilegii fiscale doar celor din categoria superioară[269]. Prin aceasta, conflictul dintre mica şi marea nobilime, existent deja în legătură cu competiţia lor pentru a atrage ţărani cu care să-şi populeze moşiile, s-a agravat[270]. Prin poziţia lor privilegiată, marii boieri au putut să îşi extindă controlul asupra unui număr tot mai mare de sate, astfel încât, la începutul secolului al XIX-lea, câteva familii importante deţineau un număr imens de sate, în timp ce nenumăraţii nobili mărunţi deţineau fiecare doar un singur sat sau chiar doar o parte dintr-un sat[271].

---

269 Emerit, Les paysans roumains, p. 30.

270 Stahl, Les anciennes communautés, pp. 233-234.

271 Oţetea, „Consideraţii", în IV, p. 351.

Pentru a completa imaginea relaţiilor agrare în jurul lui 1800, e nevoie să luăm în considerare şi mănăstirile. Ele au fost menţionate foarte puţin până acum, căci, (1) în general, biserica ortodoxă nu a jucat un rol politic important; (2) mănăstirile care deţineau sate aveau interese similare celor ale boierilor. Totuşi, datorită faptului că deţineau pământuri cu titlu inalienabil, mănăstirile acumulaseră în acea vreme suprafeţe impresionante. Mai mult, în timpul dominaţiei otomane, multe mănăstiri au fost „închinate" unor mănăstiri greceşti din alte părţi ale Imperiului (de la Muntele Athos, Sinai, Alexandria, Antiohia etc.), pentru a fi ferite astfel de jafurile otomane. Aceste mănăstiri erau conduse de greci, ele trimiţând în fiecare an sume mari instituţiilor ce le patronau din afara ţării. Călugării lor erau mai interesaţi să obţină venituri pentru biserica grecească decât să îşi îndeplinească îndatoririle faţă de credincioşii din Valahia, iar spitalele, şcolile şi capelele pe care trebuiau să le întreţină se aflau adesea în ruină.

Pe lână sprijinul pe care îl obţineau de la greci, aceste mănăstiri se bucurau tot mai mult în secolul al XVIII-lea de ajutorul ruşilor, care le priveau ca pe nişte aliaţi potenţiali. În jurul lui 1800, mănăstirile controlau cam jumătate din pământuri în Valahia şi Moldova şi cam o jumătate din această suprafaţă le revenea celor „închinate" (este posibil ca proporţia să fi fost chiar mai mare) [272]. În 1810, 120 din cele 204 mănăstiri existente în Valahia erau „închinate"[273].

Astfel era structurată, deci, societatea valahă la începutul secolului al XIX-lea. Administraţia coruptă era condusă de greci, cu concursul unei nobilimi

272 Emerit, Les paysans roumains, pp. 25-27.

273 Ciobanu, „Populaţia", în Arhiva II, p. 92.

greco-române; mănăstirile conduse de străini deţineau suprafeţe întinse de pământ; impozitele erau ridicate; cea mai mare parte a ţăranilor aveau în practică statut de şerbi; banditismul părea de nestăvilit. Dar, în spatele acestor realităţi, vechile forme de organizare sătească, bazate pe tradiţia unei agriculturi agro-pastorale, erau încă solide. Perioada colonialismului otoman a stimulat dezvoltarea unei economii de export; deşi principalii săi beneficiari erau nobilimea parţial grecizată şi negustorii levantini de la oraşe, viaţa rurală a început şi ea să se schimbe. Ea a devenit mai dependentă de agricultura cerealieră decât până atunci. Dar aceste schimbări se aflau încă doar la început. În secolul al XIX-lea, cele mai multe dintre caracteristicile societăţii coloniale valahe aveau să devină mai accentuate, pentru că o dată ce Valahia a fost scoasă de sub dominaţia otomană şi îmbrăţişată de aripile eliberatoare ale economiei capitaliste occidentale, ea putea fi „modernizată” – ceea ce înseamnă, colonizată – fără limite.

Transformările ce au urmat îndepărtării controlului otoman au fost determinate în mare parte de schimbările situaţiei internaţionale. De aceea, pentru a înţelege trecerea de la sistemul politico-economic proto-colonial la cel colonial modern, va trebui să examinăm sumar scena internaţională. Numai după aceea vor putea fi clarificate efectele acestor transformări asupra societăţii valahe, în special a celei rurale.

6

TRANZIŢIA LA COLONIALISMUL MODERN (1821 – 1864)

Termenul de „colonialism” pe care îl folosim atât de insistent necesită câteva precizări. Cu excepţia câtorva ani în care a fost administrată direct de

armata rusească, adevăraţii stăpâni coloniali ai ţării, după 1821, nu au deţinut controlul direct asupra ei şi nici nu au fost foarte interesaţi de realităţile ei interne. De fapt, Valahia a căpătat în această epocă nişte caracteristici care ne apar ca foarte moderne: ea a devenit o „neo-colonie”, un stat controlat pe căi indirecte, care nu avea o singură metropolă, ci mai degrabă un „consorţiu” de metropole. Mai mult, cele mai apropiate geografic dintre marile puteri – Austria, Rusia şi Turcia – nu erau şi puterile industriale cele mai dezvoltate din Europa epocii. Ele nu aveau mare nevoie să îşi adauge încă o provincie agrară, care să le servească drept furnizor de materii prime şi piaţă de desfacere pentru produsele lor industriale. Europa occidentală era indicată logic să devină metropola Valahiei, ceea ce s-a şi întâmplat, Valahia devenind în secolul al X, X-lea un avanpost colonial al economiilor occidentale. Pentru a înţelege cum s-a întâmplat aceasta, este nevoie să plasăm Valahia în contextul internaţional al vremii. Va trebui să repetăm un mare număr de fapte binecunoscute de istorie diplomatică. Această examinare a scenei internaţionale poate părea o întrerupere forţată a cercetării de istorie socială pe care o întreprindem, dar istoria diplomatică a perioadei constituie fundalul prin raportare la care pot fi înţelese transformările sociale interne ce au urmat.

Principalii actori ai acestei scene internaţionale au fost Rusia, Austria (mai târziu Austro-Ungaria), Imperiul Otoman în declin, Marea Britanie – situată la mai mare distanţă, dar de o importanţă crucială – şi Franţa, cea din urmă mai puţin influentă, dar jucând un rol important în anumite momente. împreună cu Germania, care li s-a adăugat în ultima treime a secolului, aceste mari puteri – în diferite combinaţii –

au jucat un rol determinant în toate evenimentele majore care au hotărât cursul de evoluţie al Valahiei şi Moldovei. Ceilalţi actori internaţionali – Bulgaria, Serbia, Sardinia şi Grecia – au fost mai puţin importanţi, aflându-se la rândul lor în sfera de influenţă a marilor puteri. Stabilirea unui echilibru al puterilor în Balcani a dat Valahiei posibilitatea să obţină independenţa, cel puţin din punct de vedere formal. Dar influenţa economică străină a lăsat o urmă mai profundă în regiune decât maşinaţiile marilor puteri. În timp ce evenimentele politice internaţionale sunt relativ confuze şi greu de urmărit, transformările sociale şi economice sunt mult mai uni-direcţionale.

Înainte de a începe prezentarea contextului internaţional la sfârşitul războaielor napoleoniene, ne vom întoarce la modelul societăţilor coloniale propus de Balandier, care a fost prezentat deja în capitolul 5. Căci acest model este cel care dă coerenţă reconstituirii istorice. Într-o societate colonială se pot distinge următoarele caracteristici:

(1) Economia este axată pe obţinerea materiilor prime şi a produselor agricole, care să fie folosite de economia industrială *a* metropolei.

(2) Comerţul exterior se află în mâinile reprezentanţilor metropolei, care pot însă acţiona prin intermediul unor agenţi locali; cei din urmă sunt deseori „capitalişti paria”, adică străini care s-au adaptat atât la cultura stăpânilor coloniali, cât şi la cea a coloniei.

(3) Ţăranii sunt deposedaţi de pământuri în beneficiul marilor proprietari indigeni sau străini; acest fapt este necesar pentru a extrage un surplus de produse agricole în cantităţi suficiente; tipul de culturi practicate se poate modifica în funcţie de cerinţele metropolei.

(4) Economia indigenă stagnează, meşteşugurile tradiţionale decăzând şi fiind înlocuite prin importuri de produse manufacturate.

(5) Agenţii metropolei şi indigenii sunt separaţi de o falie socială largă, cei din urmă fiind reduşi la o condiţie servilă.

(6) Baza societăţii coloniale sau a „enclavei" coloniale este situată în capitală sau în principalul oraş comercial; elita locală se concentrează aici şi cultivă un stil de viaţă diferit de tradiţiile locale; „enclava" devine un accesoriu cultural şi economic al metropolei.

(7) Sistemul politic este controlat de elita indigenă, dar, pentru a-şi proteja interesele economice, puterea sau puterile coloniale menţin un drept de veto asupra deciziilor importante.

Câteva dintre caracteristicile prezentate în capitolul 5 au fost aici accentuate, deoarece acum ne ocupăm de o societate colonială propriu-zisă şi nu de una proto-colonială. Metropola sau metropolele sunt interesate de colonie exclusiv în scopul de a o exploata pentru a-şi stimula propria dezvoltare industrială. Ele nu mai sunt interesate să păstreze un control militar sau să extragă un tribut. Atâta timp cât interesele economice ale metropolei pot fi satisfăcute fără stăpânire directă, ea preferă să îşi estompeze prezenţa ca factor politic. Acesta a fost şi cazul Valahiei după 1860. De asemenea, stimulentele de natură economică pentru a obţine un surplus destinat exportului sunt tot mai mari şi, prin urmare, tendinţa de a deposeda ţărănimea de pământuri este mai accentuată. Condiţiile de muncă se deteriorează, piaţa capitalistă mondială afectându-le mult mai profund decât decretele unui imperiu de tip tradiţional. În consecinţă, coloniile moderne suferă transformări

mult mai rapide decât proto-coloniile, chiar dacă aceasta se petrece sub faţada independenţei politice.

După ce vom discuta evenimentele de politică internaţională, vom arăta că economia Valahiei a urmat foarte îndeaproape modelul prezentat mai sus.

Contextul internaţional

Prima mare putere (alta decât Imperiul Otoman) care s-a implicat în afacerile interne ale Valahiei şi Moldovei, în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, a fost Austria. Aşa cum am explicat în capitolul precedent, interesele austriece erau deopotrivă de ordin politic şi de ordin comercial. Dar, la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi în special la începutul următorului secol, politica austriacă a abandonat planul anexării principatelor, concentrându-se în schimb asupra obiectivului de a-şi menţine aici privilegii comerciale. În bună măsură, această schimbare a fost consecinţa a doi factori. Mai întâi, Austria se confrunta acum cu problema „naţională", ea nefiind capabilă să rezolve în mod eficient dificultăţile cauzate de mişcările naţionale ale slavilor, ungurilor şi românilor care se aflau deja în interiorul graniţelor sale. În al doilea rând, războaiele napoleoniene au mutat centrul de greutate al politicii austriece spre vest, unde a întâlnit o nouă problemă naţională, după anexarea unei părţi a Italiei. Din aceste motive, după 1815, politica legitimistă a lui Metternich s-a concentrat asupra păstrării *statu-quo*-ului teritorial şi nu asupra modificării graniţelor în Balcani. Mai mult, pentru că Rusia era un aliat important în această politică, austriecii au preferat să-i dea mână liberă în principate, în schimbul sprijinului rusesc în alte părţi ale continentului. Dar, o dată ce stăpânirea otomană s-a încheiat *de facto* în anii 1820, Austria a devenit principalul partener comercial al Valahiei. La fel ca şi în trecut, articolele de export ale

Valahiei erau în primul rând animalele şi produsele animaliere, ea importând în schimb produse manufacturate. Fără să mai interfereze în politica internă a ţării, austriecii au păstrat această poziţie privilegiată ca partener comercial până în anii 1870[274].

Interesele şi influenţa rusească erau mai mari şi cu un caracter mai direct. În secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, Rusia a purtat o serie de războaie împotriva Imperiului Otoman, al căror obiectiv final era controlul asupra Mării Negre şi asupra strâmtorilor. Principatele erau situate pe ruta spre Constantinopol, astfel că au fost ocupate de armate ruseşti în 1711, 1736 – 1739, 1969 – 1774, 1787 – 1792, 1806 – 1812, 1828 – 1834, 1849 – 1852 şi 1853. Prima mare victorie rusească în această serie de lupte s-a înregistrat în 1774, fiind urmată de pacea de la Kuciuk-Kainargi. Acest tratat dintre imperiile otoman şi rusesc a prevăzut deschiderea parţială a Mării Negre, dându-le totodată ruşilor dreptul de a înfiinţa un consulat la Bucureşti. Prin Tratatul de la Bucureşti din 1812, consulul rus a căpătat puteri extinse în ce priveşte intervenţia în probleme interne ale principatelor (Rusia anexând în acelaşi timp o parte a Moldovei, Basarabia). Din acel moment, stăpânirea otomană a devenit mai degrabă teoretică decât efectivă. Ultima etapă în acest proces a fost Tratatul de la Adrianopole, din 1829, care a acordat Rusiei un

---

274 L. Boicu, „Considérations sur la politique des Habsbourg à l'égard des principautés roumaines (depuis le XVIIIe siècle jusqu'en 1848)", în Nouvelles études d'histoire (Bucarest, Académie Roumaine, 1955-1970), vol. IV, pp. 157-169 ; Nicholas Georgescu-Roegen, Constantin C. Giurescu, M. Gr. Romaşcanu, „Comerţul exterior", în Enciclopedia României (Bucureşti, Imprimeria Naţională, 1943), vol. IV, p. 465; Ştefan Zeletin, Burghezia română (Bucureşti, Cultura Naţională, 1925), p. 42.

control aproape complet asupra principatelor (deşi ele au continuat să plătească Imperiului Otoman un tribut simbolic, rămânând oficial sub dominaţie turcească). Singurul factor care mai oprea acum Rusia de a anexa cu totul principatele era opoziţia generală a puterilor europene faţă de un asemenea plan, opoziţie concertată de Marea Britanie[275].

Interesele ruseşti nu erau de natură economică, datorită faptului că principatele nu îi puteau oferi Rusiei nimic din ceea ce ea nu avea deja (deşi pe la jumătatea secolului ele au devenit principalul rival al Ucrainei şi al portului Odessa în comerţul cu cereale). Probabilitatea ca principatele să poată fi transformate într-o piaţă de desfacere pentru produsele ruseşti era şi ea extrem de redusă. După cum a spus Barbara Jelavich:

Deşi guvernul rusesc era în mod firesc preocupat de organizarea internă a principatelor, politica sa faţă de ele a fost determinată în principal de poziţia lor internaţională. De la 1829 până la 1856, în anii protectoratului rusesc, obiectivul central al Rusiei a fost de a instaura o administraţie ordonată şi eficientă, care să servească interesele sale în regiune. O economie agrară prosperă urma să ofere o bază de aprovizionare armatelor ruseşti în drumul lor spre

Constantinopol, iar o guvernare stabilă şi conservatoare sub dominaţie rusească trebuia să asigure imperiului un puternic bastion la Dunăre[276].

Atitudinea britanicilor era mai complexă.

---

275 Radu Florescu, The Struggle Against Russia in the Romanian Principalities: A Problem in Anglo-Turkish Diplomacy 1821-1854, Acta Historica, II, Societas Academica Dacoromana (Roma, 1962), pp. 63-65; Barbara Jelavich, Russia and the Rumanian National Cause 1858-1859, Slavic and East European Series, vol. XVII (Bloomington, Ind., Indiana University Publications, 1959), pp. 1-3.

276 Jelavich, Russia and the Rumanian National Cause, p. 11.

Interesele lor fuseseră minime înainte de 1821, dar, după revolta grecească împotriva stăpânirii otomane şi după ce britanicii au înţeles că poziţia lor în Mediterana ar fi fost primejduită dacă ruşii i-ar fi înlocuit pe turci ca putere dominantă în bazinul ei răsăritean, ei au început să se preocupe foarte insistent de soarta principatelor. Scriind despre momentul 1821, Harold Nicolson spunea că „prin configurarea chestiunii orientale, o controversă nouă şi de lungă durată, deopotrivă politică, strategică şi economică, s-a adăugat celor care separau Rusia şi Occidentul”.[277] Nu e aici locul să recapitulăm eforturile pe care le-au făcut britanicii pentru a menţine Imperiul Otoman pe linia de plutire, împotriva presiunilor ruseşti, de-a lungul secolului al XIX-lea. Vom aminti doar că Valahia a fost şi ea implicată în această chestiune, la fel ca şi Serbia, Bulgaria şi Grecia.

Marea Britanie a căpătat, de asemenea, interese economice în principate ca urmare a Tratatului de la Adrianopole. Făcând Marea Neagră accesibilă pentru vasele occidentale, tratatul a făcut posibile şi exporturile româneşti de cereale spre Occident. În acelaşi timp, piaţa românească a devenit accesibilă pentru produsele manufacturate occidentale, în special cele textile. În 1837, 379 de vase au intrat în porturile Brăila şi Galaţi (principalele porturi ale Valahiei şi, respectiv, Moldovei). Numai 15 dintre ele erau britanice, dar cu toate acestea principatele au exportat în acel an în Anglia 563.000 *quarter* – de grâu. În 1840, exportul spre Anglia se ridicase la

864.000 de *quarten*, iar în 1848, 132 din cele

277 Harold Nicolson, The Congress of Vienna: A Study in Allied Unity 1812-1822 (New York, Viking, Compass Books, 1961), p. 269.

* Măsură de greutate, echivalent a 12,7 kg. (N. tr.)

1132 de vase care au ancorat în Brăila şi Galaţi erau britanice. În 1837, exporturile britanice în principate s-au ridicat la valoarea de 97 405 lire sterline; în 1848, ele ajunseseră la 606 694 lire. În anii 1850, comerţul cu principatele devenise un considerent important (deşi încă secundar) pentru britanici în privinţa adoptării unei atitudini faţă de dominaţia rusească. Deşi la acea vreme doar 2% din importurile de grâne ale Marii Britanii proveneau din Valahia şi Moldova, proporţia pe care o ocupau ele pe piaţa britanică era în creştere. În 1853, aproape o treime din vasele intrate în Brăila şi Galaţi erau britanice ori aveau Marea Britanie ca destinaţie[278].

Totuşi, ar fi greşit să credem că interesele economice ale Marii Britanii în principate au fost principalul factor care a determinat linia politică pe care a adoptat-o faţă de ele. Din perspectiva istoricilor români (de exemplu, Florescu şi Zeletin), 2% din importurile britanice de cereale a însemnat foarte mult (e o problemă familiară – ceea ce este o componentă minoră a comerţului exterior al unei mari puteri industriale poate reprezenta un factor decisiv pentru o colonie sau neo-colonie a sa). Totuşi, din perspectivă britanică, chestiunea românească era doar o componentă a problemei rivalităţii cu Rusia, care se manifesta la o scară mult mai mare, pe întreaga suprafaţă a globului[279].

Ultima mare putere implicată a fost Franţa. Însă, în ciuda marii sale influenţe culturale („marea noastră soră latină”), care data de la mijlocul secolului al XVIII-lea, Franţa a jucat un rol secundar pe întreaga

278 Florescu, Struggle Against Russia, pp. 262-263; Zeletin, Burghezia română, pp. 45-46.

279 W. G. East, The Union of Moldavia and Vallachia, 1859 (Cambridge, Cambridge University Press, 1929), pp. 26-30.

durată a secolului al XIX-lea, devenind importantă doar în anii 1850 şi 1860, în perioada domniei lui Napoleon III. Comerţul francez cu principatele a crescut pe parcursul secolului, dar nu a ajuns niciodată să rivalizeze cu cel al Austriei sau al Marii Britanii; iar preocuparea Franţei pentru „chestiunea orientală" nu a fost niciodată atât de mare ca cea a Rusiei sau a Marii Britanii[280]. Franţa a jucat totuşi un important rol ideologic, ca sursă de inspiraţie pentru doctrinele liberale şi revoluţionare şi ca refugiu pentru revoluţionarii şi reformatorii exilaţi din Valahia şi Moldova. Atracţia culturală a Franţei era mărită de faptul că multe vlăstare ale familiilor boiereşti erau trimise acolo pentru desăvârşirea educaţiei[281].

Deşi Imperiul Otoman a pierdut controlul efectiv asupra principatelor în anii 1820, a rămas în teorie suzeranul lor, intervenind periodic în afacerile lor interne până foarte târziu. El a continuat să încaseze un mic tribut şi a luat parte la negocierile diplomatice care au luat în considerare şi principatele până la 1878, când România (formată prin unirea celor două principate) a fost în sfârşit declarată regat independent[282].

Regulamentul Organic şi ocupaţia rusească în 1821 a avut loc a revoltă anti-otomană destul de confuză în Moldova şi în Valahia. În parte, mişcarea a fost provocată de greci, care sperau să ridice toată Peninsula Balcanică împotriva turcilor şi să

---

280 Florescu, Struggle Against Russia, pp. 70-72; East, Union of Moldavia and Wallachia, pp. 47-50; Zeletin, Burghezia română, p. 46.

281 Florescu, Struggle Against Russia, pp. 223-241; Pompiliou Eliade, La Roumanie au XIXe siècle (Paris, Hachette, 1914), vol. Il: 1828-1834, pp. 302-347; Dan Berindei, L'Union des principautés roumaines (Bucarest, Académie Roumaine, 1966), pp. 54-55.

282 Robert Lee Wolff, The Balkans in Our Times (New York, Norton, 1967), pp. 84-85.

reconstruiască Bizanţul. Dar o altă componentă a mişcării a fost opera unui mic boier valah, Tudor Vladimirescu. Spre deosebire de greci, Vladimirescu a reuşit să provoace un entuziasm efectiv pentru cauza sa în rândurile ţăranilor, promiţându-le reforme şi înlăturarea abuzurilor comise de boieri şi de turci. Aparent, el s-a bucurat şi de sprijinul micii nobilimi, ostilă celor câtorva familii de mari boieri. Revolta a cauzat o serie de negocieri diplomatice complicate între Rusia, Imperiul Otoman, Austria şi Marea Britanie. Vladimirescu (despre care unii afirmă că era iniţial un agent al grecilor, care a încercat apoi să se desprindă de ei şi să preia iniţiativa) a fost ucis de câţiva ofiţeri greci din anturajul său. Liderul grec, Alexandru Ipsilanti (un nobil fanariot educat în Rusia, a cărui familie a jucat un rol important atât în principate, cât şi la Constantinopol), fusese general în armata rusă şi a încercat să obţină ajutor rusesc. Nu l-a putut obţine pentru că Austria şi Marea Britanie au făcut presiuni asupra Rusiei ca să rămână neutră. După uciderea lui Vladimirescu, el a pierdut şi sprijinul popular. În cele din urmă, o armată turcească a invadat Valahia şi a înăbuşit răscoala (lucrurile au evoluat altfel în Grecia, datorită unui puternic sprijin popular). Revolta a avut totuşi un rezultat durabil: turcii nu s-au mai încrezut în nobilimea grecească, implicată în conspiraţie, şi au dat curs cererilor de a reinstala în Valahia şi Moldova principi indigeni10.

În 1828 a izbucnit un nou război între Rusia şi Imperiul Otoman, principatele fiind ocupate de ruşi 11. În 1829, cele

10 Andrei Oţetea, „Les grandes puissances et le mouvement Hétairiste dans les principautés roumaines”, în *Balkan Studies*, VII, nr. 2 (1966), pp. 379 – 394; Florescu, *Struggle Against Russia*, pp. 85 –

107; Lucreţiu Pătrăşcanu, *Un veac de frământări sociale 1821 – 1907*, ed. II (Bucureşti, Editura Politică, 1969), pp. 72 – 95. Pătrăşcanu prezintă cea mai clară expresie a viziunii oficiale curente despre momentul 1821: Vladimirescu a fost un erou care a ridicat masele ţărăneşti împotriva boierilor tiranici; revolta a marcat începutul istoriei moderne româneşti. Mulţi istorici de dinainte de 1944 au susţinut şi ei această interpretare.

11 Andrei Oţetea et al., *Istoria României* (Bucureşti, Editura Academiei, 1964), vol. III, pp. 934 – 937.

două puteri au semnat Tratatul de la Adrianopole, care a deschis Marea Neagră pentru vasele tuturor statelor şi a dat Rusiei dreptul să ocupe temporar şi să reorganizeze principatele. Livrările forţate de grâne către turci au fost oprite şi monopolul comercial otoman a fost abolit[283].

Economia Valahiei era la pământ în urma acestui război şi a ocupaţiei ruseşti. Armata de ocupaţie făcuse multe rechiziţii. Au urmat foametea şi o epidemie de ciumă, iar banditismul s-a intensificat foarte mult[284]. Aşa cum am spus deja, Rusia avea tot interesul să redreseze situaţia şi să creeze o provincie viabilă economic. Omul ales să îndeplinească aceasta a fost cel pe care Rusia l-a numit ca guvernator al provinciei, contele Pavel Kiseleff. El şi-a asumat sarcina de a reorganiza principatele astfel încât să devină o sursă de aprovizionare pentru armata rusească. Din multe puncte de vedere, planul său era similar celui al autorităţilor austriece atunci când ocupaseră Oltenia cu un secol înainte. Obiectivul cel mai important, în ambele cazuri, era de a creşte

283 Eliade, La Roumanie au XIXe siècle, vol. II, pp. 39-48.

284 Ibid., pp. 5-30.

productivitatea culturilor de cereale. Rezultatele au fost şi ele în bună măsură similare (vezi capitolul 5).

A fost organizată o administraţie mai modernă, cu o forţă poliţienească permanentă, un serviciu poştal şi o mică armată. Au fost construite drumuri şi au fost reamenajate porturile de la Dunăre, mult timp neglijate. Sistemul fiscal fanariot a fost simplificat prin eliminarea multor impozite şi reorganizarea tezaurului public, ca un corp administrativ unificat. Au fost înfiinţate depozite de grâne în sate (probabil cu gândul la nevoile armatei ruseşti în anii următori) şi un serviciu medical pentru combaterea epidemiilor[285].

Dar, deşi se pare că iniţial Kiseleff a avut intenţia de a îmbunătăţi condiţia ţăranilor, ruşii au fost obligaţi (ca şi austriecii înaintea lor) să se folosească de elemente ale societăţii locale pentru a reorganiza economia. Aceasta însemna că trebuiau să obţină sprijinul marii nobilimi şi al mănăstirilor ortodoxe care controlau o mare parte a terenurilor. Favorizarea clerului şi a înaltei nobilimi nu era doar o opţiune de circumstanţă. Deşi îndatorat ideilor liberale franceze, guvernatorul rus trebuia să urmeze ordinele ţarului Nicolae. După cum spune Barbara Jelavich: „Încrederea acordată de către ruşi boierilor conservatori, celor câtorva mari familii nobiliare văzute ca reprezentând puterea legitimă în stat era în acord cu tendinţa generală a lui Nicolae I de a sprijini, pretutindeni în Europa, instituţiile tradiţionale.”[286] Politica rusească în principate era perfect consecventă cu interesele militare şi politice ale Rusiei, ca şi cu predispoziţiile sale ideologice. Ea prezintă asemănări

---

285 Marcel Emerit, Les paysans roumains depuis le traité d'Adrianople jusqu'à la libération des terres (1829-1864) (Paris, Recueil Sirey, 1937), pp. 62-66.

286 Jelavich, Russia and the Rumanian National Cause, p. 11.

cu multe aranjamente de acelaşi fel stabilite între o putere colonială şi aristocraţia indigenă. Perioada ocupaţiei ruseşti oferă un exemplu tipic de „cârmuire colonială indirectă”, situaţie în care o aristocraţie stăpânitoare de pământuri profită de pe urma dominaţiei coloniale. Acest fapt, împreună cu numeroasele rechiziţii pentru armata rusească, explică ura profundă pe care o simţeau ţăranii atât faţă de boieri, cât şi faţă de ruşi. Şi aşa se face că înalta nobilime şi clerul mănăstiresc aveau o orientare prorusă, în timp ce, de-a lungul întregii perioade de la 1829 până la 1864, revoluţionarii naţionalişti s-au definit prin opoziţie faţă de triumviratul constituit din marii boieri, mănăstirile închinate şi autocraţia rusească[287].

Pentru fiecare dintre cele două principate, reformele ruseşti au fost consfinţite printr-un document cunoscut sub numele de Regulament Organic, a cărui primă versiune a fost publicată în 1831. Prevederile sale simplificau şi uniformizau legile referitoare la posesiunea pământurilor pe domeniile boiereşti şi mănăstireşti. Deşi Kiseleff considera că noile legi erau mai drepte faţă de ţărani, la alcătuirea Regulamentului s-a ţinut cont în mod consecvent de opiniile moşierilor. Sătenilor (clăcaşi) li se garantau: (1) mici loturi de pământ pentru casă şi grădină (între 1.000 şi 1500 de m²); (2) păşuni (cu suprafaţa variind după numărul de animale pe care le aveau); (3) până la 3 hectare adiţionale de teren arabil pentru fiecare familie. Pentru aceasta, ţăranii erau îndatoraţi la 12 zile de clacă şi câteva zile în plus pentru alte munci. Dijma a fost menţinută; cum însă ea variase de la o regiune la alta şi în multe locuri depăşise cantitatea

287 Vezi lucrările citate mai sus ale lui Eliade, Florescu, Jelavich şi Emerit.

stabilită iniţial de 10% din produse, a fost fixată acum la 10%. A fost menţinut monopolul moşierilor asupra alcoolului, morăritului, vânzării de lemn din pădure şi asupra taxelor pentru folosirea podurilor. Ei nu puteau fi obligaţi să le dea ţăranilor în folosinţă mai mult de două treimi din moşie. Ceea ce însemna că, în satele dens populate, unii ţărani nu au căpătat suficient pământ (mai târziu, această prevedere a fost interpretată întrucâtva mai flexibil, dar Regulamentul afirma clar principiul după care stăpânul de moşie era liber să facă ce crede de cuviinţă cu o treime din pământ). A fost garantată legal libertatea de mişcare a ţăranilor, care era însă stânjenită în practică prin atât de multe restricţii încât prevederea legală devenea lipsită de valoare[288].

Pentru că puterea arbitrară a moşierilor a fost teoretic anulată, pentru că dările, claca şi dijma au fost simplificate şi uniformizate, Regulamentul Organic a fost considerat un progres în raport cu regimul fanariot. În realitate, noua legislaţie acorda avantaje sporite moşierilor, în special celor câtorva mari familii de boieri care ajunseseră să stăpânească un număr imens de sate în secolul al XVIII-lea. În primul rând, folosirea păşunilor şi a pădurilor de către ţărani a fost restricţionată (să ne amintim că dreptul de folosire liberă a pădurilor a fost restrâns pentru prima oară în secolul al XVIII-lea; dar el a fost limitat şi mai mult prin Regulament: pentru prima oară, moşierul căpăta acum dreptul să stabilească o limită superioară pentru terenul ce putea fi folosit ca

288 Ilie Corfus, Agricultura Ţării Româneşti în prima jumătate a secolului al XlX-lea (Bucureşti, Editura Academiei, 1969), pp. 77-79, 87-89, 96—102; Eliade, La Roumanie au XIXe siècle, vol. II, pp 84-97; Andrei Oţetea, „Consideraţii asupra trecerii de la feudalism la capitalism în Moldova şi Ţara Românească", în S.M.I.M., IV, pp. 361-364; Emerit, Les paysans roumains, pp. 80-87.

păşune). În al doilea rând, ziua de muncă datorată de ţăran era măsurată în termenii unui volum de muncă ce trebuia dusă până la capăt, ceea ce însemna în realitate mult mai mult decât se putea face într-o singură zi. Pentru că se obişnuia ca munca să fie înlocuită prin plata în bani sau produse, o parte considerabilă a Regulamentului stipula ce fel de plată era necesară ca echivalent pentru o zi de muncă (ţinând cont de diferenţele regionale şi sezoniere), căci moşierii erau încă mai interesaţi să fie plătiţi în bani decât în muncă. În al treilea rând, şi de cea mai mare importanţă, administraţia locală a fost lăsată în mâna moşierilor şi a agenţilor lor, ceea ce însemna că prevederile Regulamentului erau interpretate în fiecare sat de chiar oamenii moşierului. Ceea ce a permis interpretări diverse şi de multe ori nedrepte ale legii.

Numărul de zile de clacă pe care ţăranii trebuiau să le presteze cu adevărat nu a fost niciodată determinat precis (lucrarea lui Bălcescu din 1850 rămâne referinţa fundamentală pentru această chestiune), dar este, în general, acceptat că limita de 12 zile era pur teoretică şi că numărul real era considerabil mai mare. În plus, el a crescut permanent între 1830 şi 1850, astfel încât, la jumătatea secolului, ajunsese la 56 de zile în loc de 12. Cum preţul ce trebuia plătit pentru a înlocui claca prin bani sau produse era stabilit în cele din urmă de moşieri, obligaţiile ţăranului puteau fi mărite şi mai mult prin modificarea acestui preţ.

În fine, Regulamentul a clarificat problema stăpânirii pământului, stipulând că stăpânul de moşie controla direct cel puţin o treime din pământ (bineînţeles, cu excepţia satelor de moşneni care mai supravieţuiau). Deşi această prevedere nu reprezenta

afirmarea clară a unui drept de proprietate, ci doar de „control” sau posesiune (se folosea în continuare termenul de „stăpân de moşie” şi nu cel de „proprietar”), noua legislaţie oferea o fundamentare legală pentru drepturile moşierilor asupra pământului în termeni mult mai clari decât până atunci[289].

Scriind în 1907 despre cauzele situaţiei dezastruoase în care se afla economia agrară, Radu Rosetti spunea că „Regulamentul Organic a fost triumful oligarhiei şi alcătuieşte punctul culminant la care acea oligarhie a izbutit să ajungă”.[290] Rosetti exagera, căci, aşa cum vom vedea, puterea moşierilor a continuat să crească şi după acest moment. Sigur că marile familii boiereşti şi-au dat seama de avantajele noului sistem, astfel că, atunci când ruşii s-au retras în 1834, ei au lăsat în urmă o elită locală cu puternice sentimente rusofile[291].

Ţăranii au înţeles şi ei curând dezavantajele care decurgeau din noile legi şi, chiar în 1831, s-au produs deja nişte răscoale, care au fost desigur înăbuşite foarte rapid. Ca întotdeauna, singura soluţie era fuga, şi ritmul emigrărilor din regiunile apropiate de graniţă a crescut mult, cel puţin pentru o perioadă. Deşi aceste frământări au dus la o aplicare gradată a legislaţiei şi la ameliorarea unora dintre prevederile ei

---

289 Dimitrie Guşti, „Chestiunea agrară”, în Opere, ed. de O. Bădina şi O. Neamţu (Bucureşti, Editura Academiei, 1970), vol. IV, pp. 43-44; Corfus, Agricultura Ţării Româneşti, pp. 93-94, 103-107; Emerit, Les paysans roumains, pp. 94-96; Nicolae Bălcescu, Question économique des principautés danubiennes (Paris, 1850).

290 Radu Rosetti, Pentru ce s-au răsculat ţăranii (Bucureşti, Socec, 1908), p. 269.

291 Wolff, Balkans in Our Time, p. 79. Kiseleff se pronunţa în favoarea unei ocupări a principatelor pe timp nedefinit şi chiar a anexării lor de către Rusia. Dar guvernul rus nu a dat curs acestor planuri, din nevoia de a menţine alianţa cu Austria. Vezi Jelavich, Russia and the Rumanian National Cause, p. 11.

cele mai dure, Regulamentul nu a fost modificat în mod substanţial21.

Societatea rurală sub regimul Regulamentului Organic în timpul celor trei decenii şi jumătate ce s-au scurs între Tratatul de la Adrianopole şi reforma agrară de la 1864, economia rurală a Valahiei s-a transformat din predominant pastorală în producătoare de cereale. Deşi schimbarea începuse mai devreme (vezi capitolul, 5), de-abia în această perioadă ţăranul a fost transformat cu adevărat în cultivator agricol. Din această transformare au decurs o serie de alte schimbări, dintre care cea mai importantă a fost aceea că nobilimea a devenit o clasă de adevăraţi latifundiari şi nu doar o elită care deţine controlul asupra pământului. La începutul perioadei, rezerva seniorială (terenul administrat direct de moşier) era încă foarte redusă; la sfârşitul ei, situaţia începuse să se schimbe, moşierii extrăgând acum o parte tot mai mare a veniturilor lor din munca prestată de ţărani pe pământurile lor şi nu din taxele pe care ţăranii le plăteau pentru pământul pe care îl primiseră în folosinţă.

Datorită cererii crescânde de cereale din partea Occidentului şi a faptului că moşierii controlau puterea politică la începutul perioadei, era mai mult sau mai puţin inevitabil ca ei să întoarcă în propriul avantaj schimbările ce aveau loc în domeniul economiei agrare. Aceste schimbări au avut două consecinţe importante. Mai întâi, poziţia ţăranilor în raport cu

21 Oţetea, „Consideraţii”, în *S.M.I.M.*, IV, pp. 264 – 366; Emerit, *Les paysans roumains*, pp. 88 – 92, 120 – 125; Rosetti, *Pentru ce*, pp. 76 – 77.

moşierii s-a deteriorat simţitor. În al doilea rând, exploatarea mai intensivă a pământului, prin trecerea

de la păstorit la agricultura cerealieră, a dus la mărirea rezervelor de hrană disponibile şi prin aceasta la o veritabilă explozie demografică.

Combinarea celor patru factori – trecerea la agricultura cerealieră, creşterea puterii moşierilor, înrobirea ţăranilor şi creşterea populaţiei – a produs criza agrară din ultimele patru decenii ale secolului al XIX-lea şi primele două decenii ale secolului al XX-lea. Toţi aceşti factori au apărut în conexiune cu absorbirea Valahiei de către piaţa europeană (extinsă deja la scară mondială), în care însuşi Imperiul Otoman era pe cale să fie încorporat. Trebuie să ţinem seama însă de faptul că toate caracteristicile importante ale societăţii. – puterea* boierilor, controlul străinilor asupra comerţului exterior, rolul important pe care îl jucau negustorii străini (în special greci) în oraşe şi tradiţia corupţiei care împiedica adoptarea unor reforme semnificative – existau deja înainte de 1829. Transformările economiei agrare de după acea dată le-au accentuat doar, nu le-au creat.

De la 1831 până la 1835, producţia medie anuală de grâu a Valahiei a fost de circa 105 milioane de litri. Ea a crescut la o medie anuală de circa 120 milioane de litri între 1836 şi 1845, dublându-se apoi şi ajungând la 270 milioane de litri. Producţia a scăzut apoi datorită câtorva anotimpuri proaste şi frământărilor sociale produse de revoluţia de la 1848[292]. Ea şi-a reluat cursul ascendent după 1850[293].

---

292 Corfus, Agricultura Ţării Româneşti, tabelele de la pp. 302-379. Cantităţile indicate sunt obţinute prin transformarea în litri a unităţilor de măsură tradiţionale valahe, iar datele originare sunt aproximative, deci tre-

•• buie folosite în principal pentru tendinţele de dezvoltare pe care le ilustrează.

293 Oţetea et al., Istoria României, vol. IV, pp. 185-217, capitol de D. Berindei şi V. Popovici.

Producţia de porumb a crescut şi ea. La începutul perioadei, în anii 1830, exporturile de animaleerau încă mult mai importante decât cele de cereale. Proporţia a început să se schimbe în anii 1840, iar în deceniul următor s-a ajuns ca exporturile de cereale să deţină o pondere clară. Această schimbare a fost însoţită de descreşterea rolului Austriei şi creşterea corespunzătoare a rolului Marii Britanii şi al Europei occidentale în general ca pieţe de desfacere pentru produsele Valahiei24

Între 1831 şi 1859, populaţia Valahiei a crescut de la circa 1.500.000 la circa 2 400.000 de locuitori, cu un spor mediu anual de peste 2%. Dar, în timp ce acest spor se situa sub 1% în zonele de deal şi de munte, el a atins peste 3% la câmpie, ceea ce ne sugerează că a avut loc o migraţie din zonele relativ dens populate de deal spre regiunile de câmpie deschise recent pentru agricultură25. Creşterea producţiei de cereale a fost mult mai accentuată în zona de câmpie faţă de cea de deal, cea din urmă nefiind potrivită pentru cultivarea cerealelor26.

Două aspecte trebuie accentuate. În primul rând, trecerea la agricultura cerealieră a început în secolul al XVIII-lea, ceea ce explică şi faptul că populaţia a început şi ea să crească tot înainte de 1829. Între 1810 şi 1831 s-a înregistrat o creştere de 50% până la 100%; între 1831 şi 1859, ea s-a situat la 50%; populaţia s-a triplat între 1800 şi 1860. În al doilea rând, moşierii au deţinut o putere mai mare în zona de câmpie comparativ cu zonele de deal şi de hnunte încă din secolul al XVI-lea, ceea ce a făcut ca avantajele pe care ei le-au obţinut

24 Emerit, *Les paysans roumains*, pp. 216 – 217; Zeletin, *Burghezia română*, pp. 45 – 46.

25 C. Rusenescu şi D. Bugă, „Territorial

distribution and growth of the population between the Carpathians and the Danube, in the 19th and 20th. centuries", în *Revue roumaine de géologie, géographie et géophisique*, série de géographie 10, no. 1 (1966), p. 78.

26 Vezi tabelele din Corfus, *Agricultura Ţării Româneşti*, pp. 302 – 379.

În urma mişcărilor de populaţie şi a trecerii de la economia pastorală la cea agricolă să crească şi ele în mod corespunzător.

În 1810, aproape 60% din populaţie trăia în zonele de deal şi de munte (adică pe un teritoriu reprezentând circa 42% din suprafaţa totală a Valahiei). În jur de 1859, numai 52% din populaţie mai trăia în afara zonei de câmpie. Dacă în 1810 densitatea populaţiei era de două ori mai mare la deal. faţă de câmpie, în 1859 ea era doar cu 50% mai mare. Se pare că expansiunea populaţiei a început în zona de deal înainte de 1829. După 1829, ea a încetinit acolo datorită faptului că mulţi oameni s-au mutat definitiv la câmpie, în loc să migreze acolo doar temporar, în perioada păşunatului (vezi capitolul anterior pentru migraţiile sezoniere). Creşterea populaţiei a fost foarte accentuată în câmpia olteană, mai puţin însă în Bărăgan. Stepa a rămas o zonă de frontieră cu aşezări temporare, populate într-o perioadă a anului, dar abandonate apoi, când populaţia se întorcea la deal. Între 1810 şi 1829, judeţele de deal şi munte au înregistrat o creştere anuală a populaţiei de circa 2%, cu o rată a creşterii mai ridicată înainte de 1829 decât după aceea. În aceeaşi perioadă, rata de creştere la câmpie a fost de circa 3%. Dar, dacă populaţia a înregistrat o creştere de circa 300% pe întreaga zonă de câmpie, ea a crescut cu 600% până la 700% în judeţele Dolj şi

Romanaţi din Oltenia[294].

Aceste date ne arată că Tratatul de la Adrianopole nu a fost singurul factor determinant al schimbărilor economice (deşi este posibil să fi fost cel mai important). Trecerea la agricultura de câmpie a fost anticipată înainte de 1829, atunci însă tendinţa generală fiind ca populaţia să se retragă la deal în fiecare an, la sfârşitul sezonului agricol. După 1829, însă, accesul la pieţele de desfacere occidentale şi caracterul profitabil al cultivării cerealelor au generat un flux constant de populaţie spre câmpie. Este inutil să speculăm despre ce s-ar fi întâmplat dacă evenimentele internaţionale ar fi fost diferite; dar e de crezut că agricultura s-ar fi dezvoltat oricum în zonele de câmpie. Diferenţa ar fi constat în tipul de dezvoltare, şi este probabil că, fără presiunea pieţei internaţionale de cereale, relaţiile dintre moşieri şi ţărani ar fi evoluat diferit.

Migraţia spre câmpie a fost stimulată de noile oportunităţi de natură economică apărute aici. Stabilindu-se la câmpie, ţăranii se aflau la discreţia moşierilor care îi puteau exploata după plac. Dar, în ciuda abuzurilor, extinderea terenurilor cultivate oferea o soluţie pentru problema alimentaţiei; acest

294 Rusenescu şi Bugă, „Territorial distribution", în Revue Roumaine, pp. 75-84; Vintilă Mihăilescu, „Aşezările omeneşti din Câmpia Română la mijlocul şi la sfârşitul secolului al XlX-lea", în Academia Română, Memoriile secţiunii istorice, seria a 3-a, IV, no. 2 (1924); Ştefan Ciobanu, „Populaţia în Ţările Româneşti la 1810”, în Arhiva pentru ştiinţă şi reformă socială, II (1920); C. Jormescu şi I. Popa-Burcă, Harta agronomică a României (Bucureşti, Carol Gobi, 1907), p. 18. Datele pe care se bazează aceste concluzii sunt în cel mai bun caz probabile. Graniţele administrative dintre judeţe s-au schimbat între 1810 şi 1831, ceea ce a făcut imposibilă o comparaţie judeţ cu judeţ. Dar, chiar lăsând la o parte aceasta, recensămintele din prima jumătate a secolului al XlX-lea ne dau date mai mult ipotetice. Ele ne pot folosi doar pentru a distinge marile tendinţe de evoluţie.

fapt, şi nu recrutarea forţată a forţei de muncă, i-a atras pe imigranţi. Deşi suprafeţele menţinute ca păşuni şi numărul de animale scădeau ca urmare a extinderii culturilor de cereale, existau încă animale suficient de multe pentru a le asigura ţăranilor o alimentaţie satisfăcătoare. Mutându-se de la deal la câmpie, familiile ţărăneşti îşi puteau procura cantităţi mai mari de cereale pentru hrană, fără a renunţa la animale. Foametea era de aceea un fenomen destul de rar. Numai către sfârşitul secolului s-a ajuns ca tendinţa continuă de a privilegia cultivarea cerealelor faţă de creşterea animalelor, împreună cu mărirea populaţiei să creeze o problemă alimentară. Pelagra, boală cauzată de alimentaţia excesivă pe bază de cereale şi deci de o dietă necorespunzătoare, avea să devină endemică în ultimele decenii ale secolului[295]. Transformările din anii 1830 şi 1840 au creat deci condiţiile pentru criza agrară ce va urma, fără să aibă însă un impact imediat.

Între 1830 şi 1840, grâul a devenit cea mai importantă plantă de cultură la câmpie. Dar extinderea enormă a suprafeţelor cultivate trebuie pusă în primul rând pe seama ţăranilor şi nu a moşierilor. Dacă cei din urmă ar fi fost „proprietari” efectivi ai pământului, în sensul obişnuit al cuvântului, ei s-ar fi folosit într-adevăr de ţăranii care le datorau obligaţii de clacă pentru a dezvolta culturi întinse de cereale pe domeniile lor. Mulţi istorici români cred, de fapt, că aceasta este ceea ce s-a întâmplat. Ilie Corfus a arătat însă, prin cercetări documentare minuţioase,

295 I. Claudian, Alimentaţia poporului român (Bucureşti, Fundaţia Regele Carol II, 1939), p. 111; Emerit, Les paysans roumains, pp. 270-277, 284-285. Pentru relaţia dintre dezvoltarea agriculturii comerciale, reducerea varietăţii dietei şi răspândirea pelagrei, vezi Daphne A. Roe, A Plague of Corn: The Social History of Pellagra (Ithaca, N. Y., Cornell University Press, 1973).

că în realitate a persistat vechiul sistem de dominaţie nobiliară. Rezervele senioriale erau practic inexistente, astfel că, în jur de 1850, aproape întreaga cantitate de grâu era obţinută pe micile loturi ţărăneşti. Ţăranii îşi vindeau grânele direct, în pieţele locale, către negustori independenţi sau către agenţi ai moşierului, iar moşierii încasau de la ţărani banii pe care ei îi datorau în schimbul obligaţiilor în muncă[296].

Acest fapt vine ca o clarificare a unei probleme pe care o regăsim în întreaga istorie agrară a VaJahiei, din secolul al XVI-lea până în secolul al XIX-lea. Chiar şi după Regulamentul Organic, moşierii nu deţineau pământ în proprietate, ci îşi exercitau doar controlul asupra lui. Ceea ce le dădea dreptul să îi supună la dări pe ţăranii care deţineau pământul în folosinţă. Dacă este adevărat că obligaţiile de clacă au crescut în perioada

Regulamentului, moşierii au beneficiat de aceasta nu prin exploatarea directă a muncii ţăranilor, ci prin încasarea sumelor de răscumpărare a clăcii.

Moşierii au continuat şi practica, apărută în secolul al XVIII-lea, de a-şi încredinţa pământurile unor „arendaşi”. Dar aceşti arendaşi nu erau administratorii unor proprietăţi funciare (căci nu existau de fapt proprietăţi care să fie administrate), ci persoane care închiriau dreptul de a percepe obligaţiile ţăranilor de pe moşie, fără să se implice direct în cultivarea terenurilor şi în dirijarea forţei de muncă[297]. Menţinerea acestui tip de dominaţie socială a boierilor a fost de natură să le creeze ţăranilor impresia că ei erau de fapt proprietarii pământului (ceea ce avea să ducă la dezbateri aprinse înainte de reforma agrară de la 1864).

296 Corfus, Agricultura Ţării Româneşti, p. 252.
297 Ibid., pp. 163-166.

Datorită perpetuării vechiului sistemde control al moşierilor asupra pământului şi densităţii scăzute a populaţiei, multe dintre tehnicile agricole tradiţionale – şi chiar o parte din formele de organizare caracteristice ale satului devălmaş – au supravieţuit schimbărilor profunde ale economiei agrare. Lucru adevărat mai ales în stepa Bărăganului, unde multe terenuri erau în continuare cultivate de imigranţi sezonieri care păstrau în parte practici pastorale[298], dar valabil de asemenea pentru zone cu o populaţie mai sedentară. Vechile tehnici agricole (lipsa îngrăşămintelor şi a rotaţiei culturilor, plugurile de lemn) supravieţuiau datorită abundenţei de pământ. O mare parte a terenului satelor era în continuare folosit în comun, iar unele sate încă nu erau divizate în loturi individuale, chiar dacă oficial ele se aflau sub stăpânirea unui moşier (fiind de aceea trecute în categoria „proprietăţii" individuale) [299].

Economia rurală se transformase la suprafaţă datorită răspândirii cerealelor, în special grâu şi porumb, şi a sedentarizării treptate a ţăranilor. Destul de mare înainte de 1831, puterea moşierilor sporise prin supunerea clăcaşilor la obligaţii mai mari. Deveniţi cultivatori sedentari, aceştia nu mai puteau recurge cu aceeaşi uşurinţă ca înainte la fugă ca o formă de împotrivire. Dar tipul de dominaţie al moşierilor asupra ţăranilor rămăsese neschimbat. Vechile forme de organizare a satului devălmaş persistau şi ele, deşi e drept într-o mai mică măsură, căci ţăranii nu se auto-guvernau şi nu se bucurau de o libertate efectivă. Toate aceste continuităţi aveau să

298 Mihăilescu, „Aşezările omeneşti", în Memoriile, p. 18.

299 Henri H. Stahl, Les anciennes communautés villageoises roumaines (Bucarest-Paris, Académie Roumaine-C.N.R.S, 1969), pp. 109-112.

fie rupte în sfârşit doar după 1864, atunci când moşierii au devenit proprietari deplini asupra pământurilor…”

Continuităţile la care ne-am referit sunt o explicaţie a controversei care s-a născut în anii 1850 şi care nu a încetat nici astăzi. Cum poate fi definită, de fapt, condiţia ţăranilor valahi? Au fost ei neîntrerupt, vreme de secole, nişte şerbi, degradaţi de multe generaţii de servitute? Sau au fost oameni liberi, proprietari de drept ai pământurilor lor, înrobiţi abia în virtutea Regulamentului Organic? Şi ce au fost de fapt boierii? Au fost ei nişte parveniţi care au acaparat pământurile în epoca Regulamentului sau au fost descendent» unei clase de latifundiari care au deţinut pământul în proprietate vreme de secole? Este, desigur, imposibil să răspundem atâta timp cât încercăm să folosim termenii ca „senior”, „şerb” sau „feudal” cu sensul pe care îl au atunci când sunt utilizaţi pentru a descrie realităţile Europei occidentale. După Războiul din Crimeea, o comisie occidentală a fost trimisă în România pentru a oferi sugestii în vederea unei reforme agrare. Nu este e mirare că ea nu a putut să clarifice situaţia şi că sugestiile pe care le-a oferit au pierdut din vedere esenţialul[300].

Felul în care a fost aplicat Regulamentul a avut un efect defavorabil asupra ţărănimii. Ea nu numai că respingea obligaţiile mari la care fusese supusă, dar le considera chiar ilegale. Dar aparatul poliţienesc, judiciar şi administrativ era în mâna moşierilor, care au putut să aplice noile legi de multe ori în mod arbitrar. Oamenii moşierilor şi „arendaşii” care închiriau dreptul de a percepe dările acţionau deseori cu cruzime, iar ţărănimea, care se considera

300 Emerit, Les paysans roumains, pp. 396-401.

proprietară de drept a pământurilor, era convinsă de nedreptatea sistemului. Ţăranii nu aveau însă posibilitatea de a îndrepta lucrurile în favoarea lor[301].

Desigur, un anumit procent al ţăranilor şi-au menţinut libertatea. Aceştia erau moşnenii, descendenţii unor familii de ţărani care nu fuseseră niciodată înrobite de moşieri. În 1864, mai puţin de 5% dintre ţăranii din partea de răsărit a câmpiei muntene şi mai puţin de 10% dintre cei din partea de vest a ei erau moşneni. În câmpia olteană, proporţia moşnenilor se situa între 20% şi 25%. În partea de est a regiunii de deal şi munte din Muntenia, ţăranii liberi se situau la 30%. Dar în partea ei vestică şi în zona de deal şi munte învecinată din Oltenia, proporţia era de 60%[302]. În total, în jur de 25% din ţărănimea anului 1864 era compusă din moşneni.

Nobilii şi mănăstirile

Deşi a consolidat poziţia marilor familii boiereşti, Regulamentul Organic nu a fost la fel de favorabil micii nobilimi. El a reafirmat legile din secolul al XVIII-lea care făceau o diferenţiere clară între cele două categorii de nobili – cei care deţineau poziţii în birocraţia statului, fiind astfel îndreptăţiţi să poarte titluri înalte, şi cei care nu deţineau nicio funcţie. Nobilii din a doua categorie erau împărţiţi, la rândul lor, în două categorii: *neamuri* şi *mazili*. În fapt, ei aveau condiţia unor ţărani liberi ce puteau invoca o ascendenţă nobilă. Exista şi o categorie intermediară între nobilime şi oamenii de rând, aşa-numiţii „patentări”, la origine negustori cărora le fusese acordată o scutire oficială de la munca forţată pentru lucrările publice la care erau supuşi ţăranii.

---

301 Ibid., pp. 270-280, 291-295.

302 Henri H. Stahl, „Organizarea socială a ţărănimii", în Enciclopedia României, vol. I, p. 575.

Numărul nobililor mărunţi a crescut mult între 1831 şi 1860. Prin mită sau prin plata anumitor taxe puteau fi obţinute certificate de nobleţe false. Deşi ele le confereau posesorilor lor puţine privilegii reale, în afară de scutirea de munca forţată, un număr mare de indivizi au intrat pe această cale în rândurile nobilimii[303]. Eugène Poujade, consulul francez la Bucureşti între 1849 şi 1856, a estimat că, în anii 1850, existau de cinci ori mai mulţi „nobili" decât cu un deceniu mai devreme. Existau, de asemenea, şi 25.000 de familii de „patentări". Poujade considera că existenţa unei asemenea clase crea mari dificultăţi:

Regulamentele Organice au încercat să creeze o stare a treia; în scopul de a realiza acest ţel spre care a tins civilizaţia europeană, au menţinut breslele şi, în acelaşi timp, prin înfiinţarea consiliilor orăşeneşti, au dat posibilitatea membrilor de frunte ai breslelor să obţină cu uşurinţă anumite drepturi. Acest impuls, iniţiat de contele Kisseleff, a mai continuat, deşi foarte lent, pentru câţiva ani. Dar foarte curând clasa industrială, starea a treia în devenire, a decăzut şi a ajuns chiar mai jos decât era atunci când au fost adoptate Regulamentele. Trei cauze au contribuit la acest rezultat: (I) uşurinţa cu care ţăranii erau acceptaţi în rândurile patentărilor; (II) generozitatea cu care au fost acordate certificate de nobleţe; fiii) declinul instituţiilor orăşeneşti. O patentă era căutată pentru că te scăpa de munca forţată. Certificatele de nobleţe îi îndepărtau diq bresle pe cei mai bogaţi şi mai influenţi membri ai Iqr. Declinul instituţiilor orăşeneşti a dus la desfiinţarea acesta condiţii sociale atât de utile, cu care cineva se poate consola pentru a

303 Eugène Poujade, Chrétiens et Turcs (Paris, 1859), citat în Doreen Warriner, ed., Contrasts in Emerging Societies (Bloomington, Ind., Indiana University Press, 1965), pp. 152-153.

nu fi reuşit să pătrundă în rândurile boierimii. Consecinţele acestei stări de lucruri au fost dezastruoase pentru societatea valahă; oricine se ridica puţin deasupra condiţiei de ţăran intra de-a dreptul între boieri, fapt prin care această clasă atât de utilă societăţii, clasa de mijloc, era lipsită de apărătorii şi partizanii ei fireşti. Lucrurile au mers atât de departe încât breasla negustorilor de vin din Bucureşti, care are cam 4.000 de membri, a ajuns să numere mai puţin de 500 de negustori cu patentă. Toţi ceilalţi şi-au cumpărat dreptul de a se număra printre membrii diferitelor categorii privilegiate[304].

Poujade exagera potenţialul breslelor. Ele nu au atins niciodată importanţa pe care o avuseseră cândva cele din Europa occidentală, iar încercarea statului de a construi o „stare a treia" a fost probabil sortită eşecului de la bun început[305]. De fapt, avem motive să ne îndoim că cei care au conceput Regulamentele Organice au nutrit vreodată o asemenea intenţie. Observaţiile lui Poujade ne arată în schimb că tipul de mobilitate pe care îl oferea societatea valahă din secolul al XIX-lea nu era deloc propice dezvoltării unei burghezii naţionale.

Exista, pe de o parte, competiţia negustorilor străini şi, pe de altă parte, atracţia puternică a unei slujbe de stat care conferea prestigiu social şi calitatea de nobil.

Împreună cu principele, boierii de rang înalt deţineau un monopol asupra puterii politice. Dar privilegiile nobiliare nu se puteau transmite pe cale

---

304 Ibid., p. 154. [Nota traducătorului: Am tradus textul citat după ediţia a doua, Paris, 1862, pp. 539-540.]

305 Administraţia orăşenească nu s-a dezvoltat niciodată prea mult în Valahia şi Moldova. Vezi, loan C. Filitti, „Administraţia locală în România", în Enciclopedia României, vol. I, p. 297.

ereditară, iar urmaşii lor care nu puteau obţine poziţii înalte intrau în categoria „neamurilor”. Posesiunea pământului nu era recunoscută ca proprietate cu drepturi depline, astfel încât era şi ea dificil de transmis pe cale ereditară. Astfel încât exista o continuă luptă între nobili pentru a-şi putea instala fii în poziţii administrative şi a asigura pe această cale transmiterea privilegiilor în interiorul familiei. Ca şi în secolul al XVIII-lea, sistemul încuraja corupţia, dându-i în acelaşi timp principelui posibilitatea de a-i ridica pe unii oameni de rând la rangul de nobili.

Se estimează că, în jur de 1850, existau în Moldova şi Valahia cam 400 de familii de mari boieri (două treimi din ele în Valahia). Doar 50 dintre ele proveneau din vechi spiţe nobiliare; celelalte căpătaseră acest statut mai recent, iar o bună parte dintre ele erau de origine străină. Dar cele câteva sute de mari familii deţineau 75% din totalul pământului ce se afla sub controlul nobilimii, în timp ce miile de mici nobili aveau foarte puţin pământ. Concentrarea averilor funciare era chiar mai mare decât o arată cifrele de mai sus, căci 15 până la 20 de familii se aflau în posesia a doua treimi din pământ[306].

Această stare de lucruri făcea ca micii nobili să fie foarte ostili împotriva celor câtorva mari familii ce deţineau moşii uriaşe şi monopolul puterii. Mulţi dintre ei aveau educaţia necesară pentru a fi familiarizaţi cu ideile liberalismului occidental şi ale Revoluţiei Franceze, iar resentimentul faţă de marii boieri îi transformase pe mulţi dintre ei, în special pe cei tineri, în revoluţionari. Cu naivitate, Poujade ne spune şi el că „în mod surprinzător, pasiunile revoluţionare şi ideile socialiste şi-au găsit instrumente active şi aderenţi docili mai mult în clasa

306 Emerit, Les paysans roumains, pp. 239-240.

proaspeţilor înnobilaţi” 40.

Regulamentele au menţinut instituţia „mănăstirilor închinate”, pe care ruşii le priveau în mod justificat ca aliate, căci membrii lor erau pe de o parte creştini ortodocşi, iar pe de altă parte erau priviţi cu atâta ură în Valahia încât aveau nevoie vitală de sprijinul unei puteri străine care să îi ferească de secularizare41.

O estimare oficială făcută în anul 1864, înainte de reforma agrară, estimare ale cărei rezultate sunt prezentate în tabelul de mai jos, ne dă o imagine asupra structurii lumii rurale la sfârşitul epocii Regulamentelor (ea nu include terenurile „neproductive”, adică cele pustii sau acoperite cu păduri). Ultimul rând din tabel se referăda pământurile nobililor şi ale ţăranilor care deţineau propriile lor loturi (nu doar le foloseau în calitate de membri ai comunităţii săteşti). Nobilii controlau probabil 40% din pământ, sau 80% din cel trecut în categoria „proprietăţilor individuale”. împreună, nobilii şi mănăstirile controlau aproape 70% din pământuri42.

Distribuţia pământului la 1864

Proprietăţi de stat	21%
Diferite categorii de proprietăţi ţărăneşti ne-divizate	17%
Instituţii publice (spitale, instituţii caritabile etc.)	3%
Mănăstirile închinate	11%
Celelalte mănăstiri	14%
Proprietăţi individuale	50%

Profilul cultural al nobilimii s-a schimbat şi el după Tratatul de la Adrianopole. În 1830, nobilii aveau obiceiuri orientale. Ei

40 Poujade, citat în Warriner, *Contrasts în Emerging Societies*, p. 153.

41 Emerit, *Les paysans roumains*, p. 27.

42 Ibid., p. 238.

purtau veşminte lungi şi turbane, aveau puţină educaţie şi nu ştiau prea multe despre ce se întâmpla în lume. Dar ei au început să se schimbe, pe măsură ce Valahia se deschidea influenţelor economice şi culturale străine. Mulţi îşi trimiteau fii să studieze în Occident. Soţiile lor adoptau moda şi manierele pariziene. Fără să renunţe la sclavii ţigani, nobilii au început să îşi împodobească palatele de la oraş cu tapiserii franţuzeşti şi mobilă vieneză. Viaţa la oraş, obicei deja răspândit în secolul al XVII-lea, a devenit şi mai obişnuită în secolul al XIX-lea, astfel că acum se puteau găsi cu greu nobili care să locuiască pe moşiile lor[307]. Desprinderea politică de Imperiul Otoman nu a schimbat, astfel, orientarea culturală ne-naţională a nobilimii valahe. Moravurile occidentale se grefau acum pe cele turceşti şi orientale. Falia dintre oamenii de rând şi nobilime era acum mai mare decât fusese anterior. După cum spune Emerit: „Fiul de boier, orbit de stilul de viaţă occidental şi de discursurile frumoase auzite în cafenelele liberale [din Occident], nu mai voia să audă de instituţiile ţării sale şi era predispus să-l dea uitării foarte repede pe ţăranul mizer a cărui trudă îi dădea posibilitatea să întreprindă acele plăcute şi instructive călătorii în străinătate”[308].

307 Ibid., pp. 240-245.

308 Ibid., p. 245.

Oraşele

Expansiunea rapidă a comerţului exterior şi concentrarea crescândă a nobilimii în principalele oraşe a stimulat dezvoltarea urbană. În 1810, Bucureştiul avea cam 35.000 de locuitori[309]. În 1831, el avea o populaţie permanentă de 59.000, la care se adăugau alţi 10.000 în trecere. Devenise astfel cel mai mare oraş din partea europeană a Imperiului

Otoman, cu excepţia Constantinopolelui. În 1860, populaţia se dublase, ajungând la 122.000[310]. Giurgiu, un important port la Dunăre situat în sudul capitalei, a crescut şi el de la o populaţie de 700 de locuitori la una de 7 400, între 1831 şi 1853[311]. Brăila, situat pe malul Dunării oarecum în apropierea Mării Negre, fusese cândva principala ieşire către mare a Valahiei, pe vremea statului comercial. În epoca otomană, el devenise un sat oarecare, iar în jur de 1820 avea mai puţin de 1.000 de locuitori. Dar după 1829 a fost renovat de Kiseleff, devenind din nou un port important. La 1853, avea o populaţie de 12.000 de locuitori (Galaţiul, principalul port al Moldovei, s-a dezvoltat chiar mai repede; cea mai mare parte a comerţului Valahiei se desfăşura prin Galaţi şi nu prin Brăila) [312].

O bună parte a populaţiei oraşelor mari era de origine străină. În 1878, J.W. Ozanne, un străin care trăia în România, afirma: „Clasa mijlocie din oraşe este compusă, aşa cum am spus deja, aproape în întregime din străini, francezi, germani sau evrei –

309 Ciobanu, „Populaţia”, în Arhiva, II, p. 90.

310 Dan Berindei, Oraşul Bucureşti, reşedinţă şi capitală a Ţării Româneşti, 1459-1862 (Bucureşti, Societatea de ştiinţe istorice şi filologice din R.P.R., 1963), pp. 143, 235.

311 Mihăilescu, „Aşezările omeneşti", în Memoriile, p. 50.

312 Ibid., p. 50; Emerit, Les paysans roumains, p. 214.

aceştia putând fi de origine poloneză, austriacă sau spaniolă [adică sefarzi]". Clasa mijlocie românească era compusă din doctori, avocaţi, ofiţeri şi slujbaşi de stat, dar nu din negustori[313].

Deşi existau şi nişte negustori români, înăsprirea legilor care nu le permiteau ţăranilor să plece de pe moşii, în anii 1840, a împiedicat emigraţia clăcaşilor spre oraşe şi de aceea dezvoltarea urbană se făcea mai ales pe seama imigraţiei străine[314]. Cei mai mulţi imigranţi erau greci, italieni, armeni, bulgari sau evrei din Ucraina şi din Galia. În Giurgiu, majoritatea antreprenorilor de grâu erau bulgari[315]. Francezul Colson observa în 1839 că cea mai mare parte a comerţului de export din oraşele portuare se afla în mâinile misiţilor greci, „din care mulţi nu inspiră încredere"[316], Iorga se exprima şi el în mod dezaprobator despre aceeaşi greci[317]. În 1860, în jur de 1.000 dintre locuitorii Brăilei şi 6.000 dintre cei ai Bucureştiului erau evrei[318]. Deşi proporţia celor din

313 J. W. Ozanne, Three Years in Roumanie (Londra, 1878), citat în Warriner, Contrasts in Emerging Societies, p. 158.

314 Corfus, Agricultura Ţării Româneşti, pp. 115-121.

315 Emerit, Les paysans roumains, p. 215.'

316 F. Colson, De l'état présent et de l'avenir des principautés de Moldavie et de Valachie (Paris, 1839), citat în Warriner, Contrasts in Emerging Societies, p. 174.

317 Nicolae lorga, Istoria comerţului românesc (Bucureşti, Tiparul Românsc, 1925), vol. II, pp. 159-160.

318 Verax, La Roumanie et les Juifs (Bucureşti, I. V. Socec, 1903), p. 55. Verax este pseudonimul lui Radu Rosetti, istoric a cărui lucrare a fost citată mai sus. Deşi unul dintre istoricii liberali de frunte ai României, el era, de asemenea, un virulent antisemit, iar cartea sa asupra problemei evreieşti în România este foarte polemică, lorga nutrea aceleaşi opinii, ca şi majoritatea intelectualilor români. Chiar şi istoricul francez Emerit subscrie acestei poziţii, în special în legătură cu Moldova. Originile antisemitismului în România sunt desigur similare — deşi mai recente — celor ale antisemitismului din Polonia sau Ucraina. Totuşi, în Valahia, intelectualii naţionalişti îşi rezervau

urmă era încă destul de scăzută, ea se afla în continuă creştere. În 1876, 17% din populaţia Bucureştiului era compusă din evrei[319].

În Moldova, peste 50% din populaţia capitalei acesteia [Iaşi] era formată din evrei la 1850, iar în alte oraşe din nord ei ajungeau la 60%[320]. Dar chiar în Valahia, poziţia importantă pe care o deţineau străinii în clasa de mijloc crea resentimente.

Condamnarea străinilor a fost întotdeauna o temă dominantă a ideologiei liberalismului românesc, în special în epoca sa revoluţionară. În Moldova erau huliţi în special evreii, în Valahia mai ales grecii. Problema clasei de mijloc urbane de origine străină era complicată de faptul că mulţi dintre membrii ei se bucurau de protecţia oficială a puterilor occidentale, prin consulii lor de la Bucureşti. Situaţie care se explică prin aceea că multe companii comerciale occidentale îşi dezvoltaseră contacte în Valahia prin intermediul acestor negustori locali de origine străină. Pentru a-i putea proteja de izbucnirile de ostilitate periodice ale guvernului valah, puterile străine îi luaseră sub protecţie pe o parte dintre aceşti oameni (era o practică obişnuită în multe alte avanposturi comerciale occidentale). Astfel, în 1838, jumătate dintre evreii Bucureştiului erau protejaţi de puteri

---

cele mai fierbinţi izbucniri de ură pentru greci, aceştia fiind văzuţi ca principalii „străini" din clasa de mijloc. Din nou, această situaţie se regăseşte în multe alte societăţi coloniale şi semicoloniale. Pentru o bună prezentare a antisemitismului românesc şi a urmărilor lui din secolul al XX-lea, vezi Eugen Weber, „Romania", în The European Right, ed. de Hans Rogger şi Eugen Weber (Berkeley şi Los Angeles, University of California Press, 1966).

319 Dimitrie Sturdza, „Suprafaţa şi populaţiunea regatului României", în Buletin, Societatea geografică română, XVI, trim. 3 si 4 (Bucureşti, 1896), p. 42.

320 Emerit, Les paysans roumains, pp. 159-164.

străine[321].

În ciuda antisemitismului său, Radu Rosetti (Verax) a înţeles bine situaţia atunci când a scris:

Într-adevăr, ei [adică românii] dispuneau doar de o clasă negustorească foarte restrânsă, cu capitaluri minime, care practica un comerţ limitat la scară locală şi care nu cunoştea nici măcar denumirile mărfurilor occidentale ce vor deveni atât de solicitate în ţară, în dauna produselor pe care ei le mânuiau. Ei nu aveau nicio idee despre locurile în care erau fabricate aceste mărfuri, despre valoarea lor reală sau despre diferenţele de calitate. Nu aveau niciun contact cu piaţa occidentală[322].

În mod firesc, au continuat să existe şi comercianţi indigeni, chiar şi în oraşe. Dar fenomenul „negustorilor străini" este important prin faptul că ei constituiau o minoritate foarte vizibilă şi bine delimitată. Nu este de mirare deci că populaţia românească – de la boierul care împrumuta bani de la cămătarii greci şi evrei până la ţăranul care cumpăra mărfuri de la ei – putea face un front comun în această unică privinţă.

O parte importantă a populaţiei oraşelor era, totuşi, românească. În ciuda interdicţiilor, unii ţărani fără pământ reuşeau să pătrundă în oraşe, iar Bucureştiul a ajuns să fie înconjurat de un cordon de suburbii ce îi adăposteau pe aceşti oameni copleşiţi de sărăcie. Ei practicau diverse activităţi meşteşugăreşti sau se angajau cu ziua pentru diverse corvezi. Prezenţa lor dădea Bucureştiului aspectul său caracteristic de sat murdar, supraaglomerat şi sărac, dominat de câteva splendide palate izolate[323]. Această

321 Verax, La Roumanie et les Juifs, p.50.

322 Ibid., p. 98.

323 Emerit, Les paysans roumains, pp. 243-244.

„masă orăşenească” de origine rurală avea să ofere sprijinul popular al revoluţiei de la 1848.

Revoluţia de la 1848

Valahia anilor 1840 şi 1850 se conformează modelului „societăţii coloniale” pe care l-am prezentat la începutul capitolului din multe puncte de vedere. Economia era tot mai mult dominată de exporturile de grâne spre Occident; comerţul exterior se afla tot mai mult în mâinile unui grup intermediar, o clasă de mijloc ai cărei membri nu erau nici occidentali şi nici români; o falie largă separa aristocraţia, cu stilul său de viaţă de inspiraţie străină, de masa ţărănimii; ţăranii fuseseră parţial deposedaţi de pământ, prin faptul că drepturile lor de folosire a pământului erau condiţionate tot mai mult de îndeplinirea unor obligaţii faţă de moşieri; nivelul de viaţă al ţărănimii manifesta o tendinţă de stagnare şi probabil chiar de declin după mijlocul secolului (cel puţin în ce priveşte compoziţia hranei). Ultima afirmaţie este greu de documentat, pentru că nu dispunem de date corespunzătoare. Faptul că populaţia înregistra o rată de creştere accentuată ar părea să indice că hrana era suficientă (deşi nu neapărat necesar ca disponibilul de hrană pe cap de locuitor să fi fost în creştere). Pe de altă parte, apariţia pelagrei la jumătatea secolului ne sugerează că, pe măsură ce economia exportatoare de grâu intra în faza ei de creştere accelerată, problemele de nutriţie îşi făceau apariţia[324]. Cât

---

324 Vezi Roe, Plague of Corn, pentru descrierea unor fenomene similare de răspândire a pelagrei în sudul Statelor Unite şi în Europa de Sud. De asemenea, vezi S. H. Katz, M. L. Hediger şi I. A. Valleroy, „Traditional Maize Processing in the New World", în Science, 184, no. 4138 (mai 1974), pp. 765-773, pentru o explicaţie de ordin fiziologic a felului în care dependenţa exclusivă de porumb produce pelagra în culturile ţărăneşti care nu au deprins bine tehnicile de preparare a alimentelor pe bază de porumb.

despre celelalte indicii referitoare la modul de viaţă al ţăranilor, practic toţi observatorii din epocă erau de acord că standardul de viaţă general era foarte scăzut. După cum spune Poujade:

Care este deci situaţia poporului din principate, a celor care ară pământul şi asupra cărora apasă, în cele din urmă, sarcina de a umple tezaurul şi de a forma miliţia? Să luăm Valahia. Populaţia rurală a acestui principat se compune din 354 294 de familii de ţărani. Aceşti ţărani plătesc tezaurului public: (I) un impozit numit „capitaţie”, fixat prin lege la 30 de piaştri (cam 11 franci); încă două zecimi din acesta către fondurile satului, cu care să fie compensat tezaurul pentru sumele ce nu au fost încasate, la intervale de cinci ani; [...] ţăranul mai plăteşte, de asemenea, 6 piaştri (2, 5 franci) pentru drumuri; 6 piaştri pentru plătirea datoriilor cauzate de ocupaţia rusească din 1848; 3 piaştri pentru dorobanţi (jandarmeria locală); 2 piaştri pentru şcoli şi câteva centime pentru miliţie. Toate aceste taxe diferite contravin Regulamentului Organic. Datorită lor, capitaţia a ajuns la nivelul înalt de astăzi, prin care a fost desfiinţat r sistemul impozitării uniforme inaugurat în 1830 de contele Kiseleff ca cea mai bună garanţie împotriva abuzurilor fiscalităţii.

Ce e mai rău este că serviciile pe care aceste impozite suplimentare ar trebui să le procure sunt fictive. De exemplu, sumele colectate reprezintă 40 milioane de piaştri pentru drumuri, 24, 5 milioane de piaştri pentru datoriile de ocupaţie, 5 milioane pentru şcoli; niciun rezultat, niciun drum reparat/ numai 3 milioane achitate din datoriile de ocupaţie, nicio

şcoală nouă deschisă.

Cât despre relaţiile dintre ţărani şi moşieri, ele sunt de asemenea încordate, iar situaţia celor dintâi devine tot mai grea. Este de aceea urgent să se facă ceva în folosul ţărănimii; ea este din toate privinţele categoria cea mai interesantă din principate[325].

În regiunile de deal şi de munte, cele mai multe familii locuiau în case de lemn; dar la câmpie, mai ales în partea de răsărit, cei mai mulţi ţărani locuiau în bordeie de pământ[326]. Nobilul valah Constantin Golescu (1777 – 1828) ne-a transmis o descriere plastică a acestui tip de locuinţă aşezată pe jumătate sub pământ:

Aceste nedrepte urmări şi nemaipomenite peste tot pământul, i-au adus pe ticăloşii lăcuitori întru aşa stară, încât intrând cineva şi într-acele locuri, unde se numesc sate, nu va vedea nici biserică, nici casă, nici gard împrejurul căsii, nici car, nici bou, nici vacă, nici oaie, nici pasăre, nici pătul cu semănăturile omului pentru hrana familii, şi în scurt, nimica; ci numai nişte odăi în pământ, ce le zic bordeie, unde intrând cineva şi, nu are a vedea alt decât o gaură numai în pământ, încât poate încăpea cu nevasta şi cu copiii împrejurul vetrii, şi un coş de nuiele scos afară din faţa pământului şi lipit cu balegă. Şi după sobă, încă o altă gaură, prin care trebuie el să scape, fugind, cum va simţi că au venit cineva şi la uşă-i; căci ştie că nu poate fi alt decât un trimis spre împlinire de bani. Şi el neavând să dea, ori o să-l bată, ori o să-l lege şi o să-l ducă să-l vânză, pentru un an, doi, şi mai mulţi, sau la

325 Poujade, Chrétiens et Turcs, citat după Warriner, Contrasts in Emerging Societies, pp. 154-155. [Nota traducătorului: Am folosit pentru traducere textul din ediţia a doua, Paris, 1862, pp. 540-542.]

326 D. Bugă, „Repartiţia geografică a aşezărilor omeneşti dintre Carpaţi şi Dunăre (Ţara Românească) la jumătatea secolului al XlX-lea", în Comunicări de geografie VW (1969), pp. 193-195.

un boiernaş, sau la un arendaş, sau la oricine se va găsi, ca el să-i slujească acei ani, şi banii ce să dau pentru slujba acelor ani, să se ia pentru birul lui. (Iarăşi zic că adevărat, milostivul Dumnezeu este foarte răbdător.) [327].

Această descriere datează desigur din anii 1820. Dar faptul că prin 1850 majoritatea ţăranilor de la câmpie locuiau tot în astfel de case, iar Poujade a înregistrat abuzuri de acelaşi fel ale moşierilor şi funcţionarilor fiscali, ne sugerează că standardul de viaţă al ţărănimii s-a îmbunătăţit prea puţin (sau deloc) în perioada când Valahia cunoştea o remarcabilă expansiune economică.

În 1848, odată cu revoluţiile din Austria, Ungaria şi cea mai mare parte a Europei occidentale, a izbucnit şi în Valahia o mişcare revoluţionară (o revoluţie incipientă din Moldova a fost zdrobită de armata rusă înainte de a fi căpătat cât de cât amploare) [328]. Această revoltă a fost numită ulterior revoluţie

„Naţională burgheză” – fiind condusă de intelectuali naţionalişti şi de slujbaşi ai statului ale căror ţeluri principale erau: (1) îndepărtarea dominaţiei străine şi (2) crearea unui stat naţional modern. Deşi revoluţionarii erau preocupaţi firește de problemele sociale şi economice, ei puneau accentul asupra aspectelor naţionale şi politice. Erau convinşi că unirea Valahiei cu Moldova era o condiţie necesară pentru soluţionarea celorlalte probleme. Între timp, considerau că era înţelept să fie trecute în plan

---

327 C. Golescu, însemnare a călătoriei mele (Bucureşti, 1910), citat în Warriner, Contrasts in Emerging Societies, pp. 154-155. [Nota traducătorului: Am reprodus citatul din Dinicu Golescu, însemnare a călătoriei mele, ed. de Panaitescu-Perpessicius (Bucureşti, Editura de stat pentru literatură si artă, 1952).]

328 East, Union of Moldavia and Wallachia, p. 210.

secundar chestiunile ce îi divizau pe ţărani şi moşieri, pentru a-i putea determina pe cei din urmă să se alăture revoluţiei[329].

Încă din anii 1830, un mic grup de tineri boieri şi intelectuali de orientare prooccidentală plănuiau să răstoarne regimul Regulamentului Organic. Unii dintre ei priveau cu speranţă spre Anglia, dornici să obţină de acolo ajutor împotriva guvernului filo-rus; cei mai mulţi sperau că Franţa va interveni în favoarea „libertăţii şi progresului"[330]. O primă încercare din 1840 a eşuat[331]. Dar în 1848, bucurându-se de sprijin din partea micilor boieri şi a mulţimii bucureştene, şi ajutaţi de un entuziasm naţional general, revoluţionarii au reuşit să cucerească puterea pentru câteva luni. A fost promis pământ ţăranilor, dar în acelaşi timp boierii au fost asiguraţi că nimic din ce le aparţinea nu le va fi luat[332]. Guvernul provizoriu revoluţionar a solicitat sprijin occidental, dar englezii erau mai preocupaţi să protejeze pacea continentului decât să le ofere ajutor revoluţionarilor din Balcani. În acelaşi timp, ruşii aveau de lucru în Ungaria. Puterile europene şi Turcia au decis de comun acord ca o forţă militară ruso-turcă să fie trimisă în Valahia pentru a restabili ordinea, fără a tulbura echilibrul puterilor în Peninsula Balcanică.

---

329 Cornelia Bodea, Lupta românilor pentru unitatea naţională 1834-1848 (Bucureşti, Editura Academiei, 1967), în special pp. 95 — 115; Dan Berindei, „L'idéologie politique des révolutionnaires roumains de 1848", în Nouvelles études, vol. IV, pp. 207-221; V. Maciu, „Un centre révo- lutionaire roumain dans les années 1845-1848: la société des étudiants roumains de Paris", în Nouvelles études, vol. Ill, pp. 243-275; Pătrăşcanu, Veac de frământări, pp. 190-199; Zeletin, Burghezia română, pp. 60-62.

330 Florescu, Struggle Against Russia, pp. 163-178.

331 G. Zane, Le mouvement révolutionaire de 1840 (Bucarest, Académie Roumaine, 1964).

332 Emerit, Les paysans roumains, pp. 299-321.

Ceea ce s-a întâmplat în 1849, când Revoluţia a fost înfrântă prin acţiunea militară comună ruso-turcă, iar acordul dintre cele două puteri asupra statutului Valahiei a fost reafirmat. Regulamentul Organic urma să fie menţinut. Rusia rămânea puterea „protectoare" a Valahiei; iar Imperiul Otoman rămânea suzeranul său oficial[333]. Astfel, guvernul revoluţionar nu a avut timp să decidă asupra dilemei dacă să impună adoptarea unei reforme agrare sau să evite o asemenea măsură pentru a păstra sprijinul nobilimii (pe care, de fapt, nu îl obţinuse niciodată cu adevărat).

În 1848 s-au făcut puţine în domeniul reformelor concrete, dar evenimentele au dovedit că regimul Regulamentelor era foarte impopular şi putea fi menţinut doar atâta timp cât se baza pe intervenţia străină. Ele au mai arătat că exista un important curent de opinie în favoarea mişcării naţionaliste revoluţionare, în special printre reprezentanţii tineri ai micii nobilimi.

În 1851 a fost adoptată o reformă parţială, prin care a fost micşorat numărul zilelor de clacă. Au fost eliberaţi sclavii ţigani, o evoluţie treptată către emanciparea lor existând de fapt încă din deceniul anterior; dar ei nu constituiau o categorie productivă importantă. În rest, controlul boierilor asupra pământului a fost menţinut; în ciuda unor cosmetizări minore, sistemul Regulamentului Organic nu a fost modificat[334].

Unirea Valahiei cu Moldova şi reforma agrară de la 1864

Războiul din Crimeea a fost provocat în principal de dorinţa Marii Britanii de a opri expansiunea

333 East, Union of Moldavia and Wallachia, pp. 19-22.

334 Emerit, Les paysans roumains, pp. 324, 328-333, 353-366.

rusească spre Mediterana răsăriteană. Statutul principatelor dunărene a constituit şi el un obiect de dispută[335]. Exporturile lor de grâu către Marea Britanie deveneau tot mai importante, iar piaţa lor internă oferea un debuşeu promiţător pentru industria britanică. Atât francezii, cât şi britanicii îşi doreau regimuri politice mai stabile şi favorabile lor în Valahia şi Moldova. Dar cea mai importantă era dorinţa de a împiedica dominaţia rusească asupra Dunării. După victoria coaliţiei anglo-franco-piemonteze împotriva Rusiei, se ridicau două probleme majore referitoare la principate. În primul rând, era necesar ca ele să fie unite într-un singur stat românesc? (Se accepta faptul că principatele împărtăşeau aceeaşi limbă, având instituţii şi tradiţii istorice aproximativ identice.) Iar dacă se uneau, ce fel de organizare politică urmau să capete şi, în particular, care urma să fie rolul boierilor în noul regim politic?

În al doilea rând, exista problema „agrară”. Ce fel de legislaţie trebuia să înlocuiască Regulamentele Organice? S-a decis ca aceste probleme să fie rezolvate în comun de cele şapte puteri interesate – Marea Britanie, Franţa, Austria, Turcia, Rusia, Sardinia şi Prusia. Primele cinci dintre ele erau şi cele mai importante. Sardinia urma directivele Franţei în orice chestiune, pentru a-şi păstra alianţa cu ea împotriva Austriei; iar Prusia era în esenţă neutră, ea neavând interese directe în regiune[336].

Marea Britanie era preocupată mai mult de aspectele de politică internaţională şi considera că nu

335 R. W. Seton-Watson, History of the Roumanians, ed. II (Hamden, Conn., Archon, 1963), pp. 233-235.

336 Emerit, Les paysans roumains, pp. 360-364; East, Union of Moldavia and Wallachia, pp. 28, 120, 150-152.

erau necesare schimbări interne de substanţă în principate. Britanicii sperau chiar că ele se vor întoarce în sfera de dominaţie otomană[337]. Austria era mai preocupată decât Anglia de organizarea internă a principatelor, datorită faptului că avea în interiorul graniţelor o populaţie românească însemnată, în Transilvania şi Bucovina, şi, de asemenea, pentru că îşi recăpătase speranţa de a-şi putea extinde influenţa politică şi economică în zona Dunării[338]. Dar Austria nu participase la războiul împotriva Rusiei, preferând să rămână neutră, şi singura modalitate de a-şi îndeplini obiectivele danubiene era să cedeze în schimb nordul Italiei; ea a respins însă această soluţie, care fusese propusă de Napoleon III.

Rusia ieşise înfrântă din război şi se resemnase cu pierderea dominaţiei asupra principatelor. Printr-o uimitoare schimbare de politică, Rusia a început să îi sprijine pe liberalii naţionalişti români în chestiunea unificării naţionale. Scopul era, pe de o parte, de a dejuca politica austriacă şi, pe de altă parte, de a câştiga popularitate în interiorul principatelor[339]. Un alt motiv al schimbării de atitudine din partea Rusiei era dorinţa sa de a se apropia de una dintre puterile victorioase, iar Napoleon III se manifesta în mod vag ca un sprijinitor ideologic al naţionaliştilor români[340]. Imperiul Otoman nu dorea altceva decât să recapete o anume influenţă în principate, pentru a împiedica expansiunea rusească spre Constantinopol[341].

O chestiune ce a fost discutată în conexiune cu

337 Ibid,, p. 30.

338 Berindei, L'Union des principautés roumaines, pp. 99-100.

339 East, Union of Moldavia and Wallachia, pp. 31-35.

340 Ibid., pp. 54-79; Jelavich, Russia and the Rumanian National Cause, pp. 12-14.

341 East, Union of Moldavia and Wallachia, pp. 35-38.

cele de mai sus, dar care nu prezintă o importanţă deosebită pentru noi, a fost aceea dacă principatele urmau să fie conduse de un principe indigen sau de unul străin (adică din Europa occidentala). Târguielile diplomatice care s-au desfăşurat în cadrul conferinţelor de pace de după Războiul din Crimeea ar putea fi considerate comice, dacă nu am şti că soarta a milioane de oameni din Europa de Est a fost decisă în urma unor consideraţii de echilibru al puterilor dintre marile state europene şi fără a se şti nimic despre situaţia internă şi dorinţele popoarelor din zonă, care erau folosite ca obiecte de schimb între puterile dominante.

Tratatul de la Paris din 1856 a decis ca în fiecare dintre cele două principate să fie constituită o adunare reprezentativă – ce a fost numită „divan ad-hoc” – care să elaboreze planuri de reformă internă. Divanurile urmau să fie alese de populaţie, fiecare clasă socială delegându-şi proprii ei reprezentanţi. Urmau să fie reprezentaţi astfel ţăranii liberi şi cei cu statut servil (moşnenii şi clăcaşii), membrii clerului, micii nobili, marii boieri şi locuitorii oraşelor. Divanul din Valahia nu a adoptat nicio decizie, pentru că s-a destrămat datorită certurilor interne, dar cel din Moldova a ţinut nişte sesiuni în 1857. Datorită asemănărilor dintre cele două ţări, este util să examinăm lucrările divanului moldovenesc, pentru că ele aruncă o lumină asupra relaţiilor agrare existente[342].

Mica delegaţie de clăcaşi a dat glas dorinţei de a fi eliberaţi cât mai curând de clacă şi de celelalte obligaţii „feudale”. Ei au pretins, de asemenea, că pământul era proprietatea celor care îl munceau, el fiind pus sub stăpânirea boierilor în mod ilegal prin

342 Rosetti, Pentru ce, pp. 282-287.

Regulamentul Organic. Boierii au revendicat proprietatea deplină asupra pământului în toate satele de clăcaşi. În timp ce ţăranii susţineau că boierii nu erau decât „stăpâni de moşii”, boierii pretindeau că erau „proprietari” de drept ai moşiilor (problema originii istorice şi a evoluţiei nobilimii a devenit pentru prima oară un obiect de controversă politică aprinsă în decursul acestor dezbateri). Micii proprietari liberi, moşnenii (răzeşii din Moldova), micii boieri şi reprezentanţii oraşelor s-au alăturat clăcaşilor împotriva marilor boieri. Dar cei din urmă deţineau puterea şi au refuzat compromisul. Divanul a fost dizolvat fără să fi putut adopta vreo decizie semnificativă asupra vreunei probleme[343].

O comisie a marilor puteri a fost trimisă în principate pentru a examina lucrările divanelor şi a face recomandări. Ea nu a contribuit prea mult la clarificarea situaţiei, dar a ajuns la concluzia că, datorită felului în care fuseseră aplicate Regulamentele Organice, se ajunsese la o „refeudalizare” (este cuvântul folosit chiar de către comisie) a principatelor[344].

În 1858, problemele cele mai importante încă nu fuseseră decise, astfel încât marile puteri au organizat o nouă conferinţă la Paris. Principatele au fost puse sub protecţia unei garanţii colective a celor şapte puteri. Suzeranitatea turcească a fost menţinută, dar definită în termeni foarte restrictivi pentru Imperiu: sultanul avea dreptul de a „investi, dar nu de a respinge” (o exprimare foarte ambiguă) pe principii

---

343 Ibid., pp. 287-318; Emerit, Les paysans roumains, pp. 369-396.

344 T. W. Riker, The Making of Roumania 1856-1866 (Londra, Oxford University Press, 1931), pp. 41, 169-170; Emerit, Les paysans roumains, pp. 238-240; East, Union of Moldavia and Wallachia, pp. 82-108.

Valahiei şi Moldovei, care urmau să fie aleşi pe viaţă de adunări reprezentative. Principatele erau declarate autonome în privinţa problemelor interne. Era prevăzută o anumită colaborare între instituţiile celor două state, unirea lor fiind însă exclusă[345]. Legile electorale pentru alegerea corpurilor legiuitoare erau foarte restrictive, în Valahia urmând să fie 2072 de electori. Prin aceasta, cele câteva sute de mari familii boiereşti îşi adjudecau 80% din locuri în adunare[346].

De ce a acordat Convenţia de la Paris puteri atât de largi elitei boiereşti, asigurând prin aceasta perpetuarea sistemului social ce se formase sub regimul Regulamentului Organic? Istoria diplomatică ne poate oferi foarte puţine indicii de răspuns. E adevărat că, în ciuda noii sale politici de a sprijini obiectivul unificării naţionale, Rusia îşi dorea ca marii boieri rusofili să rămână la putere[347]. Pe de altă parte, Austria avea o atitudine mai ostilă faţă de boieri, pe care îi considera aliaţi ai ruşilor. Marea Britanie nu era preocupată de chestiunile sociale interne ale principatelor, dar a sfârşit prin a-i sprijini în mod consecvent pe boieri. Francezii se pronunţau în favoarea reformelor sociale (probabil pentru a-şi păstra simpatia liberalilor francofili). Otomanii nu aveau o atitudine clară, dar sperau ca ei să fie cei care iau decizia finală. În cele din urmă, documentul adoptat la încheierea conferinţei a inclus următoarea prevedere (articolul 46):

Moldovenii şi valahii vor fi cu toţii egali în faţa impozitului şi vor fi în aceeaşi măsură admişi în slujbele publice într-unul sau într-altul din principate.

---

345 Ibid., pp. 160-161.

346 Emerit, Les paysans roumains, p. 400.

347 Jelavich, Russia and the Rumanian National Cause, p. 14.

Libertatea lor individuală le va fi garantată [...] Toate privilegiile, scutirile sau monopolurile de care se mai bucură unele clase se vor desfiinţa şi se va proceda fără întârziere la revizuirea legii care reglementează raporturile proprietarilor de pământ cu cultivatorii, în vederea îmbunătăţirii stării ţăranilor.

Dar acest articol a fost inclus doar pentru a da puţină satisfacţie curentelor reformiste. El a rămas literă moartă până la 1864[348].

În cele din urmă, britanicii au fost cei care şi-au impus punctul de vedere. Este instructivă în acest sens o afirmaţie a împuternicitului britanic din comisia celor şapte puteri de la 1857, pentru că ea ne dezvăluie adeziunea britanicilor la o anume poziţie ideologică. El spunea că nu poate accepta „transformarea ţăranului în proprietar al pământului pe care îl lucrează în prezent; pentru că o asemenea schimbare ar viola principiul proprietăţii, iar în final s-ar dovedi dăunătoare pentru ţărani, pentru proprietari şi pentru agricultură însăşi”[349]. Astfel, deşi erau preocupaţi mai mult de problemele de politică internaţională decât de cele interne, poziţia pe care au adoptat-o britanicii a fost în conformitate cu interesele lor economice, ca importatori ai grâului românesc. Suntem tentaţi să spunem (aşa cum au făcut-o mulţi istorici români, atât din perioada comunistă, cât şi de dinainte de comunism), că această atitudine se explică printr-o alianţă dintre boieri şi imperialismul britanic. Există însă puţine dovezi că britanicii cultivau în mod

348 Ibid., pp. 18-19.
* Autorul nu indică nici o sursă a citatului. L-am preluat din I. Ionaşcu, P. Bărbulescu şi Gh. Gheorghe, Relaţiile internaţionale ale României în documente (1368-1900) (Bucureşti, Editura Politică, 1971), pp. 341-342. (N. tr.).
349 Citat în Emerit, Les paysans roumains, p. 398; Rosetti, Pentru ce, pp. 322-323, parafrazează documentul.

conştient o asemenea alianţă. Mai degrabă, ei dădeau curs unui fel de reflex ideologic, care s-a făcut simţit în toate zonele lor de expansiune imperială, din America de Sud până în India. Ei sprijineau orice categorie socială locală ce părea să se asemene cu clasa britanică numită *gentry*. Şi, desigur, sprijineau în principiu ideea concentrării pământurilor agricole în mâinile unor categorii sociale orientate spre piaţa mondială. Dar nu trebuie să uităm că chestiunea românească era doar o parte, şi probabil nu una vitală, a „chestiunii orientale". Ca atare, interesele economice erau pentru britanici mai puţin importante decât consideraţiile strategice globale, însă, o dată ce acestea din urmă primiseră o rezolvare satisfăcătoare, reflexul ideologic bazat pe interesele economice avea câmp liber de acţiune[350].

Hotărârile conferinţei mai pot primi o explicaţie.

---

350 Barrington Moore, Jr., Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World (Boston, Beacon Press, 1967), pp. 343-347, insistă asupra tentativei britanicilor de a crea o clasă de tip gentry din categoria socială existentă în nordul Indiei numită zamindar, ca şi asupra dezvoltării unei clase sociale de acelaşi fel în regiunea sudică, cu toate diferenţele dintre sistemele sociale samindar şi ryotwari. în general, britanicii au sprijinit în secolul al XlX-lea clasele de latifundiari chiar fără să fie perfect conştienţi de aceasta. Au existat şi excepţii, atunci când produsele unui teritoriu exploatat ca o colonie indirectă intrau în competiţie cu cele ale unei colonii directe, aşa cum s-a întâmplat cu zahărul brazilian, care se afla în competiţie cu cel produs în Indiile Occidentale britanice. Vezi Celso Furtado, The Economic Growth of Brasil (Berkeley şi Los Angeles, University of California Press, 1963), pp. 100-103. în cele mai multe cazuri, britanicii nu creau ei înşişi asemenea clase de latifundiari, dar expansiunea lor economică în regiunile unde ele existau deja avea ca efect consolidarea lor. De exemplu, în Argentina, la sfârşitul secolului al XlX-lea, „căile ferate [britanice] şi inventarea navelor cu instalaţii frigorifice nu numai că au transformat pampasul, [...] dar le-au adus latifundiarilor brazilieni o prosperitate nemaiauzită." (Tomâs Roberto Fillol, Social Factors in Economic Development: The Argentine Case [Cambridge, M.I.T. Press, 1961], p. 43)

Datorită conflictelor de interese dintre marile puteri, era mai simplu ca sistemul social-politic al principatelor să fie menţinut în aceeaşi formă. Prin aceasta se reducea măcar riscul împotrivirii din partea unora dintre puteri. Pe de altă parte, încercarea de a introduce reforme ar fi putut să necesite o ocupaţie militară care să asigure îndeplinirea lor. Conferinţa de la Paris nu a instalat la putere oligarhia marilor boieri. Ea a urmat politica minimei rezistenţe şi a cules roadele politicii austriece în Oltenia la începutul secolului al XVIII-lea şi ale celei ruseşti dintre 1829 şi 1834. Conferinţa a sancţionat doar domnia netulburată a oligarhiei.

În 1859, adunările reprezentative din Valahia şi Moldova au făcut alegeri de principi. Spre surpriza celor şapte mari puteri, boierii, siguri acum de hegemonia lor politică, au fost câştigaţi pentru cauza naţională, şi astfel cele două adunări au ales aceeaşi persoană, Alexandru Ioan Cuza. Prin acest act, cele două principate erau unite în fapt, iar în 1861 ele s-au alăturat şi din punct de vedere formal pentru a forma noul stat al României (care era încă teoretic vasal al Imperiului Otoman) [351]. Puse în faţa acestui act al românilor, care se bucura şi de sprijinul lui Napoleon III, marile puteri l-au acceptat[352].

Cuza l-a numit ca prim-ministru pe Mihail Kogălniceanu, membru al grupului liberal-naţionalist. Fiind unul dintre cei mai luminaţi şi liberali politicieni din Moldova, Kogălniceanu l-a convins pe Cuza că o reformă agrară trebuia întreprinsă. Amândoi au înţeles că exploatarea crudă a ţăranilor de către boieri avea să ducă la mari frământări sociale, şi deci că era

351 Riker, The Making of Roumania 1856-1866, pp. 249, 339-341; Berindei, L'Union des principautés roumaines, pp. 159-191.

352 East, Union of Moldavia and Wallachia, pp. 162-168.

necesară o schimbare a sistemului. Este, de asemenea, probabil că Alexandru Ioan Cuza spera ca printr-o asemenea reformă să câştige în popularitate, constituindu-şi o bază de putere personală împotriva adunărilor dominate de boieri[353].

Dar boierii s-au opus cu hotărâre eforturilor lui Cuza şi Kogălniceanu de a îmbunătăţi condiţia ţăranilor, ei împiedicând toate reformele preconizate, cu excepţia uneia: naţionalizarea proprietăţilor hulitelor mănăstiri închinate (deţinute de străini), act prin care statul a adus sub controlul său suprafeţe întinse de pământ. Puşi în imposibilitatea de a colabora cu adunările, Cuza şi primul său ministru le-au dizolvat în 1864, au organizat un referendum (pe baza sufragiului universal masculin) în sprijinul acţiunii lor şi au adoptat o reformă agrară de proporţii, al cărei scop era de a da o soluţie definitivă problemei agrare[354]. Reforma a făcut din Cuza personajul cel mai popular printre ţărani din întreaga istorie a României; fotografii cu imaginea sa mai pot fi găsite şi astăzi, la 100 de ani de la eveniment, în unele case ţărăneşti. Dar nicio reformă nu putea schimba faptul că economia românească căpăta tot mai mult un caracter colonial, boierii şi interesele străine unindu-se într-o alianţă antireformistă. Eliberându-i pe ţărani de ultimele rămăşiţe ale „feudalismului", aceste măsuri legale au făcut ca puterea moşierilor asupra lor să devină mai mare decât fusese atunci când avuseseră statutul de şerbi. Reforma de la 1864 marchează începutul celei mai amare perioade din istoria relaţiilor dintre ţărani şi moşieri.

353 Emerit, Les paysans roumains, pp. 440-447.

354 Constantin C. Giurescu, Viata si Opera lui Cuza Vodă, ed. II (Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1970), pp. 164-181, 199-224, 252-254.

SISTEMUL POLITICO-ECONOMIC DE TIP COLONIAL ŞI CRIZA AGRARĂ (1864 – 1917)

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, Valahia (unită cu Moldova în noul stat al României), a devenit o societate modernă de tip colonial. Aceasta nu înseamnă că ea s-a modernizat, în sensul obişnuit al cuvântului, ci că şi-a asumat rolul de segment periferic al economiei occidentale, ca producătoare de materii prime (în principal cereale), structura sa economică, politică şi socială fiind determinată în linii mari de poziţia internaţională pe care o ocupa. Am greşi dacă am caracteriza România acelei perioade ca o societate „tradiţională" tot atât de mult ca atunci când am numi astfel societăţile africane de la mijlocul secolului al XX-lea (pe aceasta se întemeiază critica pe care o face Balandier la adresa definiţiilor clasice ale modernităţii) [355]. Cu siguranţă, niciuna dintre ele nu a fost o societate industrializată; dar, deşi au păstrat multe forme şi atitudini sociale tradiţionale, toate au suferit mari schimbări ca urmare a contactului cu civilizaţia industrială.

„Modernitatea" este definită de obicei prin referire la trăsăturile tipice ale societăţilor industrializate. Se consideră că societăţile moderne sunt puternic centralizate şi capabile de a-şi mobiliza politic cetăţenii cu mult mai mult succes decât societăţile tradiţionale. Se mai consideră că ele se bazează pe cunoaşterea ştiinţifică şi sunt dedicate progresului tehnologic; prin contrast, societăţile tradiţionale sunt pătrunse de superstiţii şi tind să stagneze din punct de vedere tehnologic. În economia

355 George Balandier, „The Colonial Situation: A Theoretical Aproach", în Social Change: The Colonial Situation (New York, Wiley, 1966), pp. 34-61.

modernă, indivizii produc în mare parte sau în totalitate pentru piaţă, astfel încât niciunul dintre ei nu este autosubzistent; în economia tradiţională întâlnim situaţia opusă. Societăţile moderne se caracterizează printr-o rată înaltă a capitalizării şi a investiţiilor, lucru care nu este valabil pentru cele tradiţionale. Primele deţin cantităţi mari de capital lichid, ce poate fi canalizat spre activităţile cele mai promiţătoare; celelalte deţin resurse scăzute de capital lichid, având în consecinţă un dinamism economic foarte scăzut. Diferenţelor de ordin economic le corespund cele de ordin social, care produc la rândul lor alte diferenţe de ordin economic (diverşii autori dezbat ordinea cauzală a celor două categorii de factori, dar niciodată asocierea strânsă dintre ele). În societăţile moderne, poziţia socială a individului este determinată de calităţile şi realizările sale; în cele tradiţionale, ea este predeterminată. În lumea modernă, munca este net separată de viaţa familiei; normele sunt formulate în termeni universali, nu particulari; pe scurt, raţionalitatea este dominantă[356].

Valahia sfârşitului de secol XIX nu era modernă după asemenea criterii. Ea se afla cel mult într-o fază de tranziţie. O mare parte a producţiei era comercializată pe piaţă sau chiar exportată, dar industrializarea avansase foarte puţin, iar ţăranii consumau încă o bună parte din ceea ce produceau.

---

356 Principalii autori care au oferit astfel de definiţii sunt Talcott Parsons, The System of Modern Societies (Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 1971); Samuel P. Huntington, Political Order in Changing Societies (New Haven, Yale University Press, 1968); Gabriel Almond şi G. Bingham Powell, Comparative Politics: A Developmental Approach (Boston, Little, Brown, 1966); Wilbert E. Moore, Social Change (Englewood Cliffs, N. J., Prentice Hall, 1963); vezi şi alte lucrări de Alex Inkeles, Daniel Lerner şi Reinhard Bendix.

Structura politică era din ce în ce mai centralizată, dar procesul de decizie politică era concentrat în mâinile unei elite restrânse de mari proprietari funciari şi ale birocraţiei, cea din urmă controlată îndeaproape de membrii aceleiaşi elite. Reţeaua feroviară era în continuă dezvoltare, iar Bucureştiul şi principalele oraşe-port adăposteau un număr din ce în ce mai mare de oameni educaţi după model occidental, familiari cu ştiinţa şi tehnologia ţărilor avansate. Dar ţărănimea era mult înapoiată faţă de cea din acele ţări, iar economia rurală se confrunta cu stagnarea tehnologică.

Dacă nu devenise modernă, societatea Valahiei încetase, în schimb, să fie una tradiţională. Structura de bază a economiei – adică orientarea ei către exporturile de cereale – reprezenta un fenomen specific acelui timp. Însăşi clasa ţărănească, cea care ar fi trebuit să acţioneze ca o păstrătoare a tradiţiei, era o creaţie a secolului al XIX-lea, căci înainte de acea epocă se practicase o agricultură predominant pastorală. Terenurile cultivate se extindeau neîncetat, iar populaţia era în continuă creştere.

Nici noţiunea de „societate dual㔠nu ne oferă o caracterizare corectă[357]. Fiind parţial modernă (în oraşe) şi parţial tradiţională (în lumea rurală), Valahia secolului al XIX-lea pare să se conformeze modelului unei societăţi duale în tranziţie. Trebuie să ţinem cont însă că dualismul social era o realitate foarte veche, datând din vremea sistemului politico-economic de tip „comunitar-comercial”, atunci când el era de fapt mai

357 Pentru o discuţie asupra conceptului, vezi Manning Nash, „The Multiple Society in Economic Development: Mexico and Guatemala", în American Antropologi st, 59 (oct. 1957), pp. 825-833. Nash foloseşte termenul de „multiplu" mai des decât pe cel de „dual", dar ideea de bază este cea a mai multor culturi care coexistă în interiorul aceluiaşi stat.

pronunţat decât în epocile mai recente. În plus, nu se poate vorbi despre un dualism funcţional, căci oraşele şi elita erau total dependente de producţia agricolă, iar ţărănimea se afla, în schimb, sub controlul clasei moşiereşti şi al oraşelor. În secolele al XIV-lea şi al XV-lea, Valahia fusese într-adevăr o societate dual autentică; cucerirea otomană începuse să schimbe această realitate, iar societatea modernă colonială a desfiinţat cu totul dualismul social. Modul de viaţă urban al elitei şi modul de viaţă al ţărănimii reprezentau două feţe ale aceleiaşi monede şi niciunul dintre ele nu ar fi putut exista în absenţa celuilalt.

Chiar şi termenul „tranziţie” este problematic. Desigur, Valahia se afla într-un proces de tranziţie. De fapt, ea se mai aflase în starea de tranziţie de multe ori până atunci, cu deosebire în secolul al XVI-lea. Dar nu se afla în tranziţie către tipul de societate dominant în Europa occidentală. În loc să se industrializeze, ea îşi accentua caracterul de colonie. Reforma agrară de la 1864 contribuise şi ea la aceasta, căci instituirea proprietăţii private asupra pământului a fost de folos moşierilor şi economiei de export, înrăutăţind însă exploatarea ţărănimii. Vom verifica aceste afirmaţii cercetând, pe rând: (1) comerţul exterior; (2) transformările structurii sociale; (3) transformările lumii rurale; (4) caracterul crizei agrare ce s-a conturat la începutul secolului al XX-lea.

Economia „deschisă”.

O economie colonială sau neo-colonială este „deschisă”. Aceasta înseamnă că – aşa cum a arătat Dudley Seers – este dependentă de factori exogeni (cei ai pieţei) pentru exportul produselor agricole şi extractive. Ea importă, la rândul său, o mare varietate de bunuri industriale, începând cu articole de lux, care nu pot fi produse în interior, până la articole de

consum obişnuite, care sunt produse la costuri mai scăzute în străinătate4. Alianţa dintre marii proprietari funciari locali care acumulează stocurile de marfă pentru export şi partenerii lor comerciali din lumea industrializată face ca o schimbare a sistemului – de pe urma căruia profită ambele părţi – să fie foarte dificilă. Cei din urmă îşi extrag profiturile ori pe calea investiţiilor directe în economia colonială, ori prin schimburile comerciale. În ambele cazuri, sistemul colonial le serveşte interesele. Sunt construite porturi şi căi ferate care le leagă cu diverse puncte din interiorul ţării, precum şi alte înzestrări ce facilitează schimburile. Dar întreprinderile industriale care se înfiinţează sunt ori lipsite de importanţa, ori se află sub controlul străinilor; în cel mai bun caz, ele produc un set de bunuri care să se substituie câtorva articole de import, dar nu constituie punctul de plecare al unei structuri industriale diversificate5.

TABELUL 1. Comerţul exterior al Valahiei şi Moldovei între 1832 şi 1913, în lei aur6

	Importuri	Exporturi
1832	18.000.000	21.000.000
1840	20.000.000	35.000.000
1850	28.000.000	47.000.000
1860	63.000.000	116.000.000
1865	68.000.000	112.000.000
1875	100.000.000	145.000.000
	268.000.000	248.00

85		0.000	
	18	305.000.000	265.00
95		0.000	
	19	338.000.000	457.00
05		0.000	
	19	590.000.000	670.00
13		0.000	

4 Dudley Seers, „The Stages of Economic Growth of a Primary Producer in the Middle of the Twentieth Century", în *Imperialism and Underdevelopment*, ed. de Robert I. Rhodes (New York, Monthly Review Press, 1970), pp. 163 – 180.

5 Ibid.; Dudley Seers, „Rich Countries and Poor", în *Development* in a *Divided World*, ed. de Dudley Seers and Leonard Joy (Harmondsworth, Eng., Penguin, 1971), p. 18; Oscar Braun, „The External Economic Strategy: Outwardor Inward-Looking?", în *Development* in a *Divided World*, p. 172.

6 N. Georgescu-Roegen, C.C. Giurescu şi M. Gr. Romaşcanu, „Comerţul exterior", în *Enciclopedia României* (Bucureşti, Imprimeria Naţională, 1943), vol. IV, pp. 463 – 465.

TABELUL 2. Compoziţia exporturilor româneşti după procentul deţinut de diversele mărfuri[358]

	Cereale	Lemn	Petrol[359]	Altele
1882	19	1	0, 76, 3	1
1892	13	1	0, 79	8,

358 Ibid., p. 466.

359 Câmpurile petrolifere din jurul Ploieştiului au căpătat o mare importanţă la începutul secolului al XX-lea, ele furnizând un nou articol de export.

1902	1	78, 1	5, 2	1 0, 16, 4
1912	1	75, 8	3, 8	10, 3 1 0, 1

TABELUL 3. Procentul importurilor din diverse ţări faţă de valoarea totală a importurilor[360]

	1882	1892	1902	1912	1919
Marea Britanie	, 9	16, 8	22, 9, 5	1 8	13,
Austro-Ungaria	, O	50, 4	23, 4, 6	2 8[361]	21,
Franţa	6	8, 1	8, O	6, 1	6,
Germania	, 3	11, 8	29, 8, 3	2 7	37,
Belgia	O	1, 4	5, 8	1, 2	3,

360 Georgescu-Roegen, Giurescu, Romaşcanu, „Comerţul exterior", în Enciclopedia României, vol. IV, p. 466.

361 încercările Austro-Ungariei de a absorbi economia românească s-au încheiat în 1885. în esenţă, motivele eşecului au fost că ea nu era suficient de industrializată pentru aceasta şi faptul că importurile româneşti de cereale lezau foarte puternic interesele marilor latifundiari unguri. Până atunci, Transilvania îşi dezvolta industria exportând produse manufacturate în România şi importând produse agricole. Opoziţia nobililor unguri a dus la încetarea acestei politici economice. Rezultatul a fost un război vamal între Austro-Ungaria şi România, care a durat din 1885 până în 1891. Schimburile comerciale dintre cele două ţări au scăzut abrupt, iar industria transilvăneană a fost ruinată. Aceasta a dat naştere unui puternic curent de migraţie din Transilvania spre America, marcând, în acelaşi timp, sfârşitul supremaţiei economice a Austro-Ungariei în România. Locul ei avea să fie luat de Germania, care a devenit curând principalul furnizor de produse industriale al României.

Turcia	3,8	3,7	3,3	2,3

Tabelele 1 şi 2 ne arată structura comerţului exterior românesc în secolul al XIX-lea (Valahia şi Moldova nu pot fi separate în statisticile referitoare la perioada de după 1860, dar cum Valahia ocupa două treimi „din suprafaţa noului stat, iar condiţiile economice şi sociale erau practic identice în ambele părţi, acesta nu este un impediment deosebit). Deşi procentul din valoarea importurilor deţinut de diferitele produse este mai greu de calculat, este sigur că produsele manufacturate deţineau o majoritate copleşitoare (vezi tabelul 3). România făcea comerţ în principal cu state industrializate. Cum Marea Britanie s-a orientat la sfârşitul secolului către alţi furnizori de cereale, în special din America, România s-a reorientat şi ea către alte pieţe de desfacere europene (vezi tabelul 4).

TABELUL 4. Procentul exporturilor către diverse ţări faţă de valoarea totală a exporturilor11

	1882	1892	1902	1912
Marea Britanie	39,9	42,2	11,0	6,7
Olanda	2,0	0,6	3,6	8,1
Austro-Ungaria	30,5	11,0	11,8	14,8
Franţa	10,9	3,9	3,0	7,8
Germania	2,3	11,7	5,3	6,6
Italia	1,9	7,1	5,4	18,8
Belgia	0,2	15	54	2

a	2	, 1	, 5	3, 8
	Turci	5,	5,	2, 4,
a	1	3	O	O

11 Georgescu-Roegen, Gitirescu, Romaşcanu, „Comerţul exterior”, în *Enciclopedia României*, vol. IV, p. 466. În anuarele statistice anterioare Primului Război Mondial, importurile apar trecute în categorii precum „lemn şi produse din lemn”, „metale şi produse din metal” etc., astfel încât nu se poate spune ce proporţie din ele era reprezentată de produse fabricate şi, respectiv, semifabricate. Dar în ultimul deceniu înainte de război, cele mai multe asemenea mărfuri proveneau din Anglia şi Germania, fiind evident că aceste două ţări nu exportau în România lemn neprelucrat sau minerale.

TABELUL 5. Exporturile medii anuale de grâu şi porumb, în tone12

	Grâu	Porumb
1880 – 1884	334.000	610.000
1885 – 1889	593.000	610.000
1890 – 1894	748.000	802.000
1895 – 1899	678.000	454.000
1900 – 1904	751.000	787.000
1905 – 1906	1 722.000	320.000

TABELUL 6. Suprafaţa medie anuală cultivată cu

grâu şi porumb[362][363]

	Grâu	Porumb
1862 – 1866	697.000	980.000
1867 – 1971	877.000	1 085.000
1872 – 1876	1 065.000	1 385.000
1866 – 1890	1 282.000	1 766.000
1891 – 1895	1 435.000	1 794.000
1896 – 1900	1 561.000	1 993.000
1901 – 1905	1 681.000	2 090.000
1906 – 1907	1 869.000	2 006.000

Tabelul 5 ne arată cât au crescut exporturile de porumb şi grâu, care se intensificau fără încetare de la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Exporturile celorlalte cereale au crescut şi ele, dar nu atât de rapid[364].

Suprafaţa cultivată cu cereale s-a extins şi ea foarte rapid, după cum se vede din tabelul 6. În medie, se exporta cam jumătate din producţia totală de grâu. Procentul din producţia de porumb ce mergea la export era mai mic, dar şi el destul de ridicat[365].

În toate societăţile coloniale şi neo-coloniale din secolul al XX-lea a avut loc un proces de urbanizare

362 ibid., p. 159.
363 Ibid., p. 146.
364 Anuarul statistic al României, 1909 (Bucureşti, 1909), p. 159.
365 Ibid., pp. 145-147, 159.

rapidă[366]. Nu acelaşi lucru s-a întâmplat în Valahia secolului al XIX-lea, probabil datorită densităţii mici a populaţiei şi abundenţei de pământ disponibil pentru exploatare agricolă, până în jur de 1900. Vom examina mai jos dinamica populaţiei; acum este suficient să spunem că marea majoritate a ei a rămas rurală; oraşele au avut o anumită dezvoltare, dar numai Bucureştiul a crescut ca populaţie mai repede decât mediul rural. Acest fapt este încă un indiciu al direcţiei de dezvoltare pe care o urma ţara – nu către o economie urbană şi industrializată, ci către una agricolă, exportatoare de cereale. O analiză a procentului reprezentat de populaţia urbană în comparaţie cu cea rurală, în fiecare judeţ, ne oferă un argument suplimentar în sprijinul aceleiaşi afirmaţii.

În 1876, 88% din populaţia Valahiei trăia în mediul rural Doar judeţele Ilfov şi Brăila – pe ale căror teritorii se aflau capitala şi, respectiv, principalul port la Dunăre – aveau o populaţie rurală sub 80%. În 1899, numai în Ilfov populaţia rurală era sub 50%; în Brăila, ea era de 61%. În aceeaşi perioadă, numai în Ilfov s-a înregistrat o rată înaltă de creştere a populaţiei urbane, de la 36% la 52% din total. Lăsând la o parte aceste două judeţe, proporţia populaţiei rurale a scăzut pe ansamblul ţării în mod nesemnificativ, de la 92% în 1876 la 90% în 1899[367].

După toate criteriile statistice, Valahia corespundea deci modelului economiei „deschise”. S-au înregistrat creşteri – chiar foarte rapide – dar numai în domeniul producţiei de cereale şi în enclava

366 Vezi Kingsley Davis, „The Urbanization of the Human Population", în An Urban World, ed. de Charles Tilly (Boston, Little, Brown, 1974), pp. 160-175.

367 Dimitrie Sturdza, „Suprafaţa şi populaţia regatului României", în Buletin, Societatea geografică română, XVI, trim. 3 şi 4 (Bucureşti, 1896), p. 64; Anuarul statistic, 1909, p. 23.

metropolitană care era Bucureştiul. Aceste creşteri au afectat în mod profund lumea rurală şi au fost, la rândul lor, influenţate de transformările celei din urmă.

Efectele reformei agrare de la 1864

Reforma agrară de la 1864 a pus capăt obligaţiilor de clacă şi dijmă ale ţărănimii, instituind, în sfârşit, regimul proprietăţii private asupra pământului. Foştilor clăcaşi le-au fost acordate drepturi de proprietate asupra caselor cu grădinile lor şi asupra unor loturi de pământ de suprafeţe variabile, în funcţie de numărul de boi pe care-l deţineau. Ca şi în cazul Regulamentelor Organice, boierii nu au trebuit să cedeze mai mult de două treimi din suprafaţa moşiei, căpătând în schimb drepturi depline asupra a cel puţin o treime din ea. Pădurile nu au făcut obiectul împroprietăririi, ele rămânând în proprietatea boierilor, cu excepţia celor care aparţineau satelor de moşneni. Pământul acordat ţăranilor a fost declarat inalienabil pentru o perioadă de 30 de ani, ca o măsură de protecţie împotriva speculanţilor[368].

Foştii clăcaşi împroprietăriţi se împărţeau în patru categorii, după numărul de animale pe care le posedau. Cei ce aveau cel puţin 4 boi şi o vacă au primit 5, 5 ha; cei cu cel puţin doi boi şi o vacă 3, 9 ha; cei cu o vacă 1, 5 ha; ceilalţi au fost împroprietăriţi doar cu casa şi grădina (însemnând în medie 0, 2 ha)[369].

În realitate, pământul a fost distribuit în mod foarte inegal, în funcţie de judeţ. Cea mai bună

368 Lege rurala cu proclamaţiunea Măriei Sale Domnitorului a Principatelor Unite Române (Bucureşti, Imprimeria statului, 1864), pp. 8-11.

369 Ibid., p. 8.

modalitate de a analiza efectele reformei este de a lua în considerare în acelaşi timp legea de la 1864 şi amendamentul ei de la 1878, când au fost împroprietărire familiile tinere ce nu existaseră la 1864. Variaţiile existente între judeţe sunt foarte grăitoare în ce priveşte caracterul societăţii rurale din fiecare regiune.

Procentul ţăranilor împroprietăriţi a fost altul în fiecare judeţ. În cele mai multe judeţe de deal şi de munte, mai mult de 90% dintre foştii clăcaşi au primit pământ, ori la 1864, ori la 1878. Însă în zonele de câmpie, unde proporţia foştilor clăcaşi era mult mai mare, dar stăpânii de moşii aveau, de asemenea, mai multă putere, procentul a variat între 50% în anumite părţi ale Bărăganului şi 85% în judeţul Olt. Un tabel al judeţelor, clasificate în funcţie de caracteristicile geografice, ne arată diferenţele mari dintre cele două regiuni.

Media procentuală a ţăranilor clăcaşi în fiecare judeţ înainte de 1864 era de 72%, iar procentul celor împroprietăriţi la 1864 şi 1878 a fost de 82%; putem astfel să alcătuim un tabel care prezintă corelaţia dintre procentul din ansamblul ţărănimii deţinut de ţăranii clăcaşi înaintea reformei, în fiecare judeţ, şi, respectiv, amploarea reformei agrare din acel judeţ[370],

370 Statisticile referitoare la procentul clăcaşilor care au primit pământ la 1864 şi 1878 sunt preluate din C. Jormescu şi I. Popa-Burcă, Harta agronomică a României (Bucureşti, Carol Gobi, 1907), tabelul 13, partea a doua. Datele prezentate aici concordă, în general, cu cele oferite într-o estimare anterioară: Leonida Golescu, La loi rurale de 1864 et statistiques des paysans devenus propriétaires par l'application de la loi de 1864 (Bucarest, 1900), p. 5. Statisticile referitoare la procentul clăcaşilor înainte de 1864 sunt bazate pe anchete făcute cu ocazia recensământului de la 1912. Cu alte cuvinte, sunt bazate pe ceea ce ţăranii îşi aminteau despre situaţia familiilor lor cu 50 de ani mai devreme. Aceasta face ca datele să fie destul de problematice; totuşi, faptul că distincţia dintre „moşneni" şi „clăcaşi" a

în tabelul 7, judeţele în care proporţia clăcaşilor înainte de 1864 era sub 72% sunt clasificate ca judeţe cu „număr mic de clăcaşi”, iar cele în care mai puţin de 82% dintre clăcaşi au fost împroprietăriţi sunt clasificate ca judeţe unde reforma a avut o „amploare redusă”.

TABELUL 7. Relaţia dintre geografie, procentul de clăcaşi şi efectele reformei, în funcţie de judeţ

	Deal şi munte		Câmpie	
	Reformă de amploare mare	Reformă de amploare redusă	Reformă de amploare mare	Reformă de amploare redusă
Nr. mic de clăcaşi	6	1	1	O
Nr. mare de clăcaşi	1	O	O	8

Şapte dintre cele opt judeţe de deal şi munte au avut un număr mic de clăcaşi; numai unul dintre cele nouă judeţe de câmpie intră în aceeaşi categorie. Pe de altă parte, în şapte dintre cele opt judeţe de deal şi

---

rămas atât de vie în minţile ţăranilor (chiar şi astăzi) ne sugerează că datele sunt în mare corecte. Rezultatele recensământului din 1912 sunt prezentate în Henri H. Stahl, „Organizarea socială a ţărănimii", în Enciclopedia României, vol. I, p. 575. împărţirea judeţelor în cele două categorii, „de dea," şi „de câmpie", este cea făcută în mod obişnuit de geografii români. Ea poate f i verificată examinând ce procent din suprafaţa fiecărui judeţ era cultivată la 1900. Toate judeţele considerate ca fiind de câmpie aveau cel puţin 50% din suprafaţă cultivată, cu excepţia Râmnicului-Sărat, unde procentul era de doar 49%. în nici unul dintre judeţele de deal, suprafaţa cultivată nu depăşea 40%. Vezi Jormescu şi Popa-Burcă, Harta agronomică, p. 152.

munte a fost realizată o reformă de mare amploare; numai unul dintre judeţele de câmpie intră în aceeaşi categorie[371].

Diferenţele pot fi explicate destul de uşor. În zona de deal, stăpânii de moşii au deţinut întotdeauna o influenţă mai redusă decât la câmpie (după cum arată numărul mai scăzut de clăcaşi în acea zonă), fiind în mai mică măsură capabili să manipuleze administraţia locală. Acolo s-au înregistrat, de aceea, mai puţine excepţii de la lege. În acelaşi timp, pentru că numărul celor care trebuiau să fie împroprietăriţi era mai mic, ei puteau fi satisfăcuţi mai uşor. Prima explicaţie este însă mult mai importantă decât cea de-a doua. Având în vedere disponibilul mai mare de pământ la câmpie (şi totodată, aşa cum am văzut în capitolul precedent, densitatea mai mică a populaţiei), numai influenţa pe care moşierii o aveau la nivel local şi corupţia administraţiei poate explica de ce tocmai acolo distribuirea pământului s-a făcut în mod mai puţin echitabil (mai ales în teritoriile întinse ale Bărăganului, ca Ialomiţa şi Brăila). Evoluţia ulterioară confirmă această afirmaţie: în curând, Bărăganul avea să devină o regiune de imigraţie masivă.

Datorită tipului de relaţii dintre moşieri şi ţărani care s-au dezvoltat după 1864, cei dintâi au înţeles foarte rapid că era în interesul lor să le cedeze ţăranilor loturi de pământ şi de aceea majoritatea imigranţilor au primit astfel de loturi. Dar în anii imediat următori reformei, avantajele pe care moşierii le puteau obţine în acest fel nu erau încă atât de

371 Am putea fi tentaţi să căutăm o explicaţie pentru fiecare caz ce se abate de la regula generală. Dar încercarea nu ar fi utilă, dacă ne gândim că datele nu sunt extrem de precise, iar clasificarea geografică a judeţelor neglijează multe variaţii, deopotrivă geografice şi sociale, în interiorul fiecăruia dintre ele. în orice caz, este evident că cea mai mare parte a cazurilor respectă regula generală.

evidente; aşa se explică faptul că ei au încercat iniţial să limiteze cât mai mult numărul ţăranilor beneficiari ai legii. În plus, ţăranii au primit, de fiecare dată când a fost posibil, pământul cel mai prost; ei au fost înşelaţi la măsurarea loturilor; au primit deseori loturi la care nu puteau avea acces decât traversând pământul moşierului (şi fireşte trebuind să plătească pentru aceasta). În fine, moşierii au început curând să cumpere pământuri ale ţăranilor, în ciuda caracterului ilegal al unei asemenea tranzacţii. Tradiţia corupţiei administrative ce se formase în perioada dominaţiei otomane şi fusese perpetuată sub regimul Regulamentelor Organice a diminuat cu mult capacitatea statului de a împiedica aceste încălcări ale legii[372].

S-a estimat că, în general, cei mai avuţi dintre foştii clăcaşi au primit destul pământ pentru a întemeia o unitate de producţie agricolă viabilă. Această afirmaţie se verifică în mai mare măsură pentru regiunea de câmpie, în care predominau culturile de cereale, decât pentru cea de deal, în care culturile practicate erau mult mai diverse[373]. Dar doar o mică parte dintre ţărani posedau numărul de animale necesar pentru a accede în această categorie. La deal, proporţia lor era chiar mai scăzută decât la câmpie, astfel încât mulţi dintre beneficiarii reformei au primit pământ insuficient. Pe de altă parte, la câmpie era mai mare proporţia celor care nu primiseră pământ deloc. Rezultatul era în ambele cazuri acelaşi: mulţi dintre foştii clăcaşi nu puteau

372 Marcel Emerit, Les paysans roumains depuis le traité d'Adrianople jusqu'à la libération des terres (1829-1864) (Paris, Recueil Sirey, 1937), pp. 509-513.

373 Dimitrie Guşti, „Chestiunea agrară", în Opere, ed. de O. Bădina şi O. Neamţu (Bucureşti, Editura Academiei, 1970), vol. IV, p. 49.

supravieţui fără să lucreze pe pământurile moşiereşti – la câmpie şi în acele zone de deal în care existau moşii întinse – sau să plece la câmpie, în căutare de lucru. Pentru a putea aprecia cât de mare era numărul celor aflaţi în această situaţie, trebuie să ţinem cont din nou de deosebirea dintre zona de câmpie şi cea de munte. Dacă la câmpie suprafaţa minimă necesară pentru subzistenţă era de 5 ha, ea era mai mică la deal, unde existau mai multe vii şi livezi, iar păşunile bune pentru creşterea animalelor se aflau şi ele mai aproape, în munţii învecinaţi. Putem aprecia că, la câmpie, doar ţăranii din prima categorie au primit suficient pământ, în timp ce la deal şi cei din a doua categorie puteau supravieţui pe baza loturilor primite.

În medie, 48% dintre foştii clăcaşi din regiunea de deal nu au primit suficient pământ (ei reprezentând 27% din numărul total al ţăranilor din regiune); la câmpie, 80% dintre foştii clăcaşi au primit loturi nesatisfăcătoare (ei reprezentând 67% dintre ţăranii regiunii) [374]. (Procentele au fost obţinute prin calcularea unor medii ale datelor obţinute pentru fiecare judeţ în parte.)

Prin aceasta nu avem încă proporţia totală a ţăranilor cu loturi insuficiente, pentru că mulţi dintre moşneni (ţărani liberi înainte de 1864) nu aveau nici ei destul pământ[375]. Admiţând că două treimi dintre

374 Jormescu şi Popa-Burcă, Harta agronomică, p. 38. Din nou, aceste date nu sunt atât de precise cum par. Autorii indică procentul fiecăreia din cele patru categorii de foşti clăcaşi împroprietăriţi. Multiplicând acest procent cu procentul total al clăcaşilor care au primit pământ, obţinem procentul clăcaşilor în fiecare categorie de beneficiari. Dacă la acesta adăugăm procentul foştilor clăcaşi care nu au primit nici un fel de pământ, obţinem procentul total al tuturor foştilor clăcaşi cu pământ insuficient.

375 Emerit, Les paysans roumains, pp. 248-250; G. Vâlsan, „O faza in popularea Tarilor Româneşti", în Buletin, Societatea geografică română, XXXIII (Bucureşti, 1921), pp. 201-226.

moşneni se aflau în această situaţie (ceea ce înseamnă o proporţie mai mică decât a foştilor clăcaşi de la deal care nu aveau destul pământ – şi nu avem niciun motiv să credem că moşnenii erau mai avuţi decât foştii clăcaşi; în fapt, se pare că ei erau, în medie, chiar mai săraci), rezultă că *cel puţin* 40% din populaţia judeţelor de deal nu deţinea loturi de pământ satisfăcătoare. Pentru că numărul moşnenilor era mult mai redus la câmpie, avem nevoie să majorăm foarte puţin cifrele pe care le-am dat mai sus pentru a obţine proporţia totală a ţăranilor cu loturi ne-viabile din astfel de judeţe; această proporţie reprezenta între 60% şi 80%.

Statisticile referitoare la distribuţia pământului nu ne oferă un tablou complet al situaţiei. Înainte de reformă, pădurile şi păşunile fuseseră folosite în comun (deşi, aşa cum am văzut, în decursul secolului al XIX-lea stăpânii de moşii impuseseră tot mai multe restricţii asupra folosirii lor). După reformă, cea mai mare parte a lor a devenit proprietatea moşierilor. La câmpie, ei aveau interesul să le defrişeze pentru a le cultiva cu cereale. Astfel încât suprafeţele de păşune au scăzut rapid, sub necesarul nevoilor ţărăneşti. Această realitate este reflectată de cazurile tot mai numeroase de pelagră (datorită împuţinării proteinelor alimentare). Pentru mulţi ţărani, porumbul a devenit singurul aliment disponibil. Dar dacă în trecut mâncarea ţărănească din făină de porumb (*mămăliga*) era consumată împreună cu lactate şi ceva carne, la sfârşitul secolului al XIX-lea alimentele de origine animală deveniseră foarte rare[376]. Numărul

376 Ioan Claudian, Alimentaţia poporului român (Bucureşti, Fundaţia Regele Carol II, 1939), pp. 110-111; A. D. Xenopol, „Starea economica a ţăranului român", în Opere economice, ed. de Ion Veverca (Bucureşti, feditura Academiei, 1967), p. 314.

total al animalelor nu a scăzut între 1860 şi 1900, dar nici nu a crescut. În schimb, populaţia a crescut cu 50%[377].

Exista şi un alt aspect al reformei ce prevestea mizeria ţăranilor şi o făcea inevitabilă. Reforma i-a împroprietărit pe foştii clăcaşi, dar i-a obligat totodată să plătească o răscumpărare pentru dijma şi claca datorate stăpânilor. Moşierii au primit garanţii de stat care urmau să fie plătite de ţărani în decursul unei perioade de 15 ani. O asemenea sarcină era prea grea pentru cei mai mulţi dintre ţărani şi de aceea datoriile lor nu au fost niciodată plătite, fiind în schimb reînnoite prin alte garanţii de stat. Plăţile ţăranilor au continuat astfel[378]. Un mare număr dintre ţăranii care primiseră pământ l-au pierdut ulterior datorită incapacităţii de a-şi achita datoriile. Cel puţin o parte din acest pământ a reîncăput pe mâinile moşierilor[379]. Deşi nu dispunem de statistici referitoare la suprafeţele de pământ pierdute în acest fel de ţărani, este un fapt că, în jur de 1900, peste o treime din terenurile agricole ale Valahiei aparţineau marilor moşieri şi nu ţăranilor[380]. Cu toate acestea, nu aici trebuie să ne uităm pentru a înţelege mijloacele insidioase prin care ţăranii au fost readuşi, în practică, la condiţia de şerbi. În scopul de a înţelege acest proces, trebuie să examinăm mai întâi felul în care s-au dezvoltat relaţiile agrare după reformă.

---

377 Jormescu şi Popa-Burcă, Harta agronomică, p. 219.

378 Colescu, La loi rurale de 1864, pp. 27-30.

379 Este posibilă reconstituirea evenimentelor ce au urmat reformei de la 1864 într-un număr de sate. Sociologii români de după Primul Război Mondial au organizat anchete printre ţăranii vârstnici. O astfel de anchetă, din satul Iteşti, ne arată că ţăranii aveau mari dificultăţi în a-şi păstra pământul, confruntaţi cu sarcina de a plăti datoriile şi impozitele, lucrând totodată pe terenurile moşierilor.

380 Jormescu şi Popa-Burcă, Harta agronomică, p. 140.

Răsturnarea lui Cuza şi Kogălniceanu

Lovitura de stat care a făcut posibilă reforma de la 1864 a fost privită cu ostilitate de boieri, care nu au înţeles la început că efectele ei le vor fi favorabile. B au sperat chiar să obţină ajutor străin pentru a împiedica reformele, dar Rusia era prea ocupată cu înăbuşirea unei revolte poloneze, Austria şi Prusia purtau un război cu Danemarca, iar Napoleon III îl sprijinea pe Cuza. Imperiul Otoman, susţinut de Anglia, era dispus să intervină împotriva lui Cuza, dar acesta din urmă a reuşit în cele din urmă, în cursul unei vizite la Constantinopol, să îi convingă pe reprezentanţi celor două puteri că politica sa nu le va prejudicia interesele[381].

Efectele imediate ale reformei au fost neaşteptate. Producţia de grâu a scăzut abrupt în 1865 şi 1866. Ţăranii au înţeles că nu mai era nevoie să obţină acea parte din recoltă pe care o plătiseră până atunci ca dijmă sau în schimbul clăcii şi că puteau munci doar atât cât trebuia pentru a-şi asigura necesarul lor de hrană. Astfel, suprafaţa cultivată cu grâu a scăzut în 1864 – 1865 cu 50%, iar cea cultivată cu porumb cu peste 25% (considerând Valahia şi Moldova împreună) [382]. Prin aceasta se părea că cele mai rele temeri ale boierilor erau confirmate, iar ostilitatea grupului liberal-naţionalist (revoluţionarii de la 1848) faţă de Cuza a crescut.

Membrii acestui grup nu avuseseră niciodată o atitudine prea explicită în favoarea ţăranilor, obiectivele lor principale fiind unitatea naţională şi independenţa. Ambele obiective erau, în linii mari, îndeplinite la 1865 şi de aceea Cuza era văzut ca un demagog care ameninţa să împingă spre ruină

381 Emerit, Les paysans roumains, pp. 502-503.

382 Ibid., p. 521.

economia naţională, prin politica sa radical anti-boierească şi proţărănească. Ostilitatea lor reprezenta un factor crucial cel puţin dintr-un punct de vedere: prin vechile lor contacte de la

Paris, ei erau capabili să-l determine pe Napoleon III să-şi retragă sprijinul pe care îl acorda lui Cuza. În faţa coaliţiei dintre boieri şi liberali şi fiind lipsit de sprijin extern, Cuza nu ar fi putut rezista decât cu sprijinul ţărănimii. Dar reforma nu schimbase cu nimic raportul de forţe în ţară. Pentru aceasta, Cuza ar fi trebuit să-i înarmeze pe ţărani, ceea ce ar fi atras imediat o intervenţie străină. În 1866, Cuza a fost răsturnat printr-o lovitură de stat. Fără să opună rezistenţă, el a plecat în exil[383].

Se pare că, în acel moment, Cuza ajunsese la concluzia că reforma era insuficientă pentru a pune bazele unei ţărănimi prospere şi independente. Înainte de abdicarea forţată, el plănuise o extindere a ei. Dar, după răsturnarea lui Cuza, reforma nu a mai fost amendată în următoarele cinci. decenii, cu excepţia câtorva ajustări minore[384].

Sistemul politic instaurat după 1866 a favorizat perpetuarea inechităţilor inerente reformei de la 1864. Grupul liberal-naţionalist, al cărui ţel principal continua să fie o România independentă şi recunoscută ca atare de puterile europene, a reuşit să întemeieze o monarhie (ultimele rămăşiţe de ordin teoretic ale subordonării faţă de Imperiul Otoman au fost înlăturate la 1878, România devenind formal independentă). Un prinţ din dinastia de Hohenzollern a fost ales pentru a-l înlocui pe Cuza. El avea să

383 Constantin C. Giurescu, Viaţa şi opera lui Cuza-Vodă, ed. II (Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1970), pp. 252-391.

384 Emerit, Les paysans roumains, pp. 525.

domnească vreme de 50 de ani sub numele de Carol I[385].

În teorie, regimul politic avea un caracter parlamentar, dar dreptul de vot era atât de restrâns, încât moşierii erau deţinătorii reali ai puterii. Încă în 1911, 45% dintre membrii Camerei Deputaţilor şi 48% dintre cei ai Senatului figurau ca făcând parte din această categorie. De fapt, proporţia lor în parlament era mai mare, căci mulţi dintre cei ce figurau ca având alte profesiuni (de exemplu, aproximativ un sfert dintre ei apăreau ca avocaţi) aparţineau şi ei aceleiaşi categorii[386]. Puterea era deţinută alternativ de două partide, numite „Liberal" şi „Conservator", dar care, de fapt, erau ambele constituite în majoritate din moşieri, iar ideologiile lor erau practic identice. Viaţa politică era la sfârşitul secolului plină de intrigi referitoare la problema alianţelor străine. Exista un partid progerman care se bucura de sprijinul regelui, un altul profrancez, şi se purtau multe dezbateri asupra problemei dacă România trebuia să se alăture Puterilor Centrale sau Antantei. Şi, în ciuda faptului că problema ţărănească ieşea la suprafaţă din nou şi din nou, ţăranii nu aveau nicio putere să influenţeze

385 R. W. Seton-Watson, History of the Roumanians, ed. II (Hamden, Conn., Archon Books, 1963). Seton-Watson dă multe detalii despre intrigile de politică internaţională asociate cu chestiunea românească. Se pare că problema cheie eră constituită de temerile marilor puteri că România ar fi putut să se transforme într-un stat „revoluţionar" (p. 325). Acordul Angliei a fost astfel crucial pentru lovitura de stat împotriva lui Cuza (p. 313). Sistemul politic format după 1866 a satisfăcut marile puteri, el fiind privit ca o garanţie că România nu se va lansa în experimente politice radicale şi, totodată, că ea va continua să fie un exportator de cereale către Occident. Toate acestea le vor suna familiar celor obişnuiţi cu scrierile despre „neocolonia- lismul" secolului al XX-lea.

386 Mattéi Dogan, „L'origine sociale du personnel parlamentaire d'un pays essentiellment agraire, la Roumanie", în Revue de l'institut de sociologie, no. 2-3 (Bruxelles, 1953), pp. 168-169.

lucrurile[387].

Relaţiile agrare după 1864: neoiobăgia

Guvernul care a urmat loviturii de stat a impus ţărănimii obligaţii de muncă pentru a-i forţa pe foştii clăcaşi să îşi plătească datoriile de răscumpărare. Pentru a asigura respectarea acestor obligaţii şi a-i face pe ţărani să lucreze pe moşii s-a recurs la armată. În acest fel a fost creată o nouă formă de clacă, prin care moşierii dispuneau de o forţă de muncă garantată[388]. Nu era însă singura modalitate prin care ei îşi asigurau forţa de muncă. Ţăranii care nu aveau pământ suficient pentru a se întreţine nu aveau altă alternativă decât cea de a închiria pământ de la moşieri. Prin aceasta s-a constituit un sistem de relaţii între ţărani şi moşieri identic în practică celui anterior reformei. În schimbul lotului de pământ pe care îl primeau în folosinţă de la moşier, ţăranii trebuiau să lucreze pe terenurile acestuia. Moşierii nu dispuneau de unelte agricole sau de animale de tracţiune, astfel că ţăranii trebuiau să lucreze cu mijloacele de producţie care le aparţineau.

Diferenţa dintre noul sistem şi cel vechi era de formă, nu de substanţă. Înainte de reformă, moşierii deţineau controlul asupra pământului, fără să fie proprietarii lui. După reformă, pământul era proprietatea moşierilor; dar ţăranii continuau să lucreze fosta rezervă seniorială ca şi când nimic nu se întâmplase. Aceasta însemna, de asemenea, că tehnicile agricole rămâneau primitive şi că nicio schimbare în bine nu survenise pentru ţăran. Dimpotrivă, noile relaţii agrare erau chiar mai

387 Paul Lendvai, Eagles in Cobwebs (New York, Doubleday, 1969), pp. 333-335.

388 Constantin Garoflid, „Regimul agrar în România", în Enciclopedia României, vol. I, p. 578.

oneroase decât cele anterioare, căci presupuneau un volum mai mare de muncă din partea ţăranilor în beneficiul moşierilor[389]. O dovadă a faptului că situaţia se înrăutăţise (pe lângă deteriorarea alimentaţiei reflectată în răspândirea pelagrei) este faptul că, în 1882, parlamentul a găsit de cuviinţă să adopte o lege prin care ţăranilor le era asigurat dreptul de a lucra pe propriile lor loturi de pământ cel puţin două zile pe săptămână. Se considera că cele două zile reprezentau minimul necesar pentru supravieţuire[390]. Cu alte cuvinte, în anii

1880 era un lucru obişnuit ca ţăranii să consacre

389 Cea mai bună descriere a sistemului îi aparţine lui Constantin Dobrogeanu-Gherea, unu, dintre întemeietorii socialismului în România, în cartea sa Neoiobăgia, ed. II (Bucureşti, Viaţa Românească, f. a.), pp. 106-130.

390 Garoflid, „Regimul agrar", în Enciclopedia României, vol. I, p. 578.

două treimi din munca lor pentru pământurile moşierilor. Ceea ce însemna mult mai mult decât cele 12 zile pe an prevăzute înainte de Regulamentul Organic şi chiar mai mult decât cele 56 de zile pe an pe care ţăranii le datorau la mijlocul secolului.

Deşi sistemul a rămas în esenţă neschimbat între 1866 şi Primul Război Mondial, au intervenit totuşi câteva modificări minore. Aşa cum am menţionat, în 1878 au mai primit pământ un număr de familii – mai precis, 27.000 de familii au primit în medie câte 5, 2 ha de teren[391]. Alte împroprietăriri au mai avut loc în 1881 şi 1889. Cea din 1881 a fost foarte redusă – au beneficiat 4250 de familii din Valahia –, dar la 1889 au primit pământ 81.500 de familii, în special în zona de câmpie, unde numărul celor împroprietăriţi la 1864 fusese mai mic[392]. Ca urmare a tuturor acestor împroprietăriri, cea mai mare parte a foştilor clăcaşi primiseră pământ. Lucrul fusese posibil pentru că statul deţinea rezerve mari de pământ obţinute prin secularizarea averilor mănăstirilor închinate. Existaseră puţine obiecţii exprimate faţă de astfel de măsuri, deoarece se considera că ele stingeau nemulţumirile ţăranilor fără a prejudicia poziţia moşierilor.

Aşa cum vom vedea, în anii 1880 devenise evident că lumea rurală era suprapopulată, astfel că ţăranii erau oricum nevoiţi să lucreze pe marile moşii, chiar dacă deţineau propriile loturi. În 1882 s-a renunţat la folosirea armatei ca mijloc de constrângere, iar în 1883 legile care reglementau relaţiile dintre ţărani şi moşieri au fost făcute mai flexibile (ambele măsuri au fost adoptate în timpul unor guvernări conservatoare). Cu toate acestea,

391 Golescu, La loi rurale de 1864.

392 Jormescu şi Popa-Burcă, Harta agronomică, tabelul 13, partea II.

situaţia ţăranilor se înrăutăţea. Suprafaţa medie a lotului ţărănesc, pentru întreaga ţară, era de 4, 6 ha în 1864. Ea a ajuns la 3, 4 ha în 1896 şi la 3, 2 ha în 1905 (aceasta era cifra oficială; în realitate, ea era chiar mai scăzută, căci statisticile puneau de multe ori mai multe familii la un loc, ca o singură gospodărie)[393]. La sfârşitul secolului al XIX-lea, datorită creşterii populaţiei, nu mai era nevoie ca ţăranii să fie constrânşi să muncească.

Regula generală pe care am prezentat-o anterior, potrivit căreia densitatea scăzută a populaţiei rurale este de natură să conducă la constituirea unor relaţii agrare caracterizate printr-o ţărănime cu statut servil, este confirmată de evoluţiile din ultima parte a secolului al XIX-lea, inclusiv renunţarea la unele aspecte formale ale neoiobăgiei[394]. Cu o densitate mai mare a populaţiei, sistemul ar fi putut evolua către ceea ce Arthur Stânchcombe a numit „arendăşie familială". Într-un asemenea sistem, spune el":

unitatea agricolă productivă este gospodăria ţărănească, dar proprietatea asupra pământului aparţine unui rentier capitalist. Producţia este împărţită potrivit unui contract de arendare, în muncă sau în bani. Renta încasată de proprietar poate fi fixă, cu modificări în anii cu recoltă slabă, sau procentuală[395].

Potrivit lui Stânchcombe, sistemul tinde să fie instabil politic, şi aceasta din cinci motive. Mai întâi,

---

393 Garoflid, „Regimul agrar", în Enciclopedia României, vol. I, pp. 578-579.

394 Vezi cap 5, nota 7; de asemenea, Maurice Dobb, Studies in the Development of Capitalim (New York, International Publishers, 1963), pp. 66-67.

395 Arthur Stinchcombe, „Agricultural Enterprise and Rural Class Relations", în Class, Status and Power, ed. de R. Bendix si S. M. Lipset, ed. II (New York, Pre Press, 1966), pp. 182-190.

există o sursă clară de conflict între ţăran şi rentier, „cu cât renta este mai scăzută, cu atât veniturile ţăranului sunt mai ridicate”. În al doilea rând, ţăranii trebuie să suporte o parte disproporţionată a riscurilor pe care le presupune afacerea, căci rentierul îi obligă să îşi asume cele mai multe responsabilităţi. În al treilea rând, există prea puţin contact social între ţărani şi rentier: cel din urmă locuieşte la oraş şi, „cu maniera sa de a vorbi educată şi adesea de inspiraţie străină, cu viaţa lui cosmopolită şi cu atitudinea de respingere arogantă a vieţii rustice, este privit în mod firesc cu antipatie de către ţărani…”. În al patrulea rând, „liderii comunităţii rurale, ţăranii avuţi, nu pot fi ţinuţi la respect de rentier cu ameninţarea de a fi expulzaţi de pe pământuri. […] Ei împărtăşesc totuşi măcar unele dintre greutăţile cu care se confruntă şi ţăranii de rând, şi de aceea le împărtăşesc şi interesele de clasă”. În fine, micul producător agricol este conştient de faptul că ar fi capabil să conducă o fermă fără ajutorul rentierului capitalist; de fapt, el chiar se descurcă de unul singur, căci economia agricolă nu se bazează pe unităţi de producţie mari[396].

Acest model descrie destul de bine agricultura românească dintre 1866 şi Primul Război Mondial. Chiar înainte de reforma de la 1864, societatea rurală din Valahia şi Moldova a căpătat multe dintre caracteristicile descrise de Stânchcombe. Aristocraţia căpătase un mod de viaţă urban, lăsând moşiile pe mâna „arendaşilor” ce încasau dijma şi taxele datorate de ţărani. Adoptarea unor obiceiuri culturale străine (greceşti în timpul dominaţiei turceşti, apoi franceze

396 Ibid., pp. 185-187. Singura afirmaţie a lui Stinchcombe care nu se potriveşte cazului românesc este aceea că un asemenea sistem presupune o „productivitate ridicată". El sugerează însă că, în cazurile în care grâul şi porumbul sunt principalele culturi, „avem nevoie de o descriere istorică, şi nu economică..." .

în secolul al XIX-lea) contribuise foarte mult la adâncirea faliei dintre aristocraţie şi masele ţărăneşti. Ţăranii nu numai că aveau de înfruntat riscurile producţiei, dar trebuiau să-şi asume şi costurile ei. Moşierii erau văzuţi de aceea ca nişte paraziţi nefolositori, care uzurpaseră drepturile de proprietate asupra pământului, şi nu ca o nobilime „feudală" paternalistă. Singurele elemente care ar fi putut duce la constituirea unui veritabil sistem de „arendăşie familială" şi care fuseseră absente înainte de secolul al XIX-lea erau: (1) existenţa unui tip de cultură care să producă o marfă căutată pe piaţa capitalistă (am văzut că pastoralismul nu se preta la aşa ceva); (2) o populaţie suficient de densă încât să nu mai fie nevoie să se recurgă la munca forţată. Îta epoca Regulamentelor Organice, economia exportatoare de cereale s-a dezvoltat suficient de mult pentru a crea o nevoie imperioasă de forţă de muncă; dar de-abia în anii 1880, densitatea populaţiei a crescut la un nivel destul de mare pentru a satisface celelalte condiţii ale transformării economice şi de aceea tranziţia spre un sistem agrar de acest tip a trebuit să treacă prin faza unui sistem bazat pe munca forţată.

Stânchcombe nu ne indică elementele dinamice ale sistemului agrar pe care îl descrie, chiar dacă ne spune că este instabil politic. Chiar această generalizare este îndoielnică, pentru că în unele locuri (de exemplu, în China), astfel de sisteme au supravieţuit vreme de secole, chiar milenii[397]. Aspectul

397 Cel puţin aceasta este opinia lui Hsiao-Tung Fei, China's Entry (Chicago, University of Chicago Press, Phoenix Books, 1968), pp. 108-126. El crede că introducerea mărfurilor manufacturate occidentale a distrus un sistem de mică arendăşie în care ţăranii îşi completau veniturile prin practicarea unor meşteşuguri. Atunci când producţia meşteşugărească a decăzut, renta rămânând însă neschimbată, sistemul s-a prăbuşit.

central este existenţa unei ţărănimi dependente, care produce un surplus în beneficiul proprietarilor orientaţi spre piaţă, şi, de asemenea, existenţa unei mari cereri pentru produse agricole pe piaţă. Factorii care decid dacă se ajunge la un sistem de mică arendăşie de felul celui descris mai sus sau la unul bazat pe muncă servilă sunt densitatea populaţiei şi nivelul tehnologic – deci, disponibilul de forţă de muncă; schimbările generale ale sistemului politico-economic existent au o mai mică relevanţă.

De aceea, termenul de „neoiobăgie” al lui Dobrogeanu-Gherea constituie o mai bună descriere a relaţiilor agrare din România. Ţăranii din Valahia nu erau simpli arendaşi; obligaţi să accepte contracte oneroase, ei se apropiau de situaţia unor şerbi. Acest tip de relaţii agrare s-a dezvoltat foarte frecvent în regiunile unde a fost instaurată foarte brusc o piaţă de produse agricole. În cea mai mare parte a Americii Latine, în mod special în Perú, Bolivia şi Mexic, revoluţiile liberale din secolul al XIX-lea au transformat pământul în proprietate privată, introducând în acelaşi timp contracte de închiriere „libere”. Populaţia indigenă a cunoscut apoi o perioadă de „neoiobăgie”[398]. Şi în alte părţi – de exemplu, în Europa sudică – dezvoltarea pieţei şi introducerea proprietăţii private, împreună cu cea a contractelor de închiriere, a dus la rezultate similare[399]. Tipul de contracte încheiate între ţărani şi marii proprietari nu a avut mare importanţă.

Schimbări demografice în mod previzibil,

---

398 Doreen Warriner, Land Reform in Principie and Practice (Londra, Oxford University Press, 1969), pp. 7-10.

399 E. J. Hobsbawm, Primitive Rebels (New York, Norton, 1959), p. 67, 79-80.

populaţia a crescut mai ales în judeţele de câmpie, cu culturi mai întinse de cereale.

În medie, populaţia a crescut cu 53% între 1859 şi 1899. Cea a judeţelor de deal a crescut în medie cu 42%, iar cea a celor de câmpie cu 77%[400]. Aceste procente se referă la populaţia totală, nu doar la cea agricolă. Dar din moment ce, aşa cum am arătat, cu excepţia Bucureştiului, oraşele nu au avut un ritm de creştere mai accentuat decât zona rurală (sau chiar au avut un ritm mai lent), procentele indicate pot fi privite ca reprezentative pentru populaţia ţărănească. Dintre cele opt judeţe de deal, numai unul a avut o rată de creştere superioară mediei. Iar dintre cele nouă judeţe de câmpie, doar două s-au situat peste medie. Creşterea cea mai mare s-a înregistrat în stepa Bărăganului (Ialomiţa şi Brăila). În general, migraţia de la deal la câmpie a fost intensă, ea fiind însoţită de o migraţie a populaţiei româneşti din Transilvania spre România. Creşterea populaţiei la câmpie, acolo unde poziţia moşierilor era cea mai solidă, ne arată că nu lipsa pământului a fost cea care a împiedicat o distribuţie a pământului mai echitabilă la reforma de la 1864. Ea ne arată, de asemenea, că exista o mare nevoie de forţă de muncă în regiunile cerealiere, unde suprafeţele cultivate se extindeau încontinuu.

Abundenţa terenului agricol a prevenit apariţia unui fenomen de supraaglomerare urbană, frecvent în ţările subdezvoltate din secolul al XX-lea. Nu exista de fapt suprapopulare nici la nivel general, ci doar în termeni relativi, prin raportare la loturile de pământ insuficiente ale ţăranilor. Dar situaţia se schimba foarte rapid, datorită creşterii accentuate a populaţiei, astfel încât, în anii 1890, moşierii puteau obţine forţa de muncă de care aveau nevoie cu multă uşurinţă. Aşa

400 Jormescu şi Popa-Burcă, Harta agronomică, p. 18.

cum am arătat mai înainte, prin aceasta s-a pus capăt constrângerilor fizice pentru muncă. Dar cum sfârşitul constrângerilor a coincis cu ocuparea terenurilor disponibile, ţăranii nu au putut beneficia de această situaţie, iar tendinţa de creştere a populaţiei indica faptul că poziţia lor faţă de moşieri avea să se deterioreze în continuare datorită abundenţei forţei de muncă. În 1890 sau 1900, o nouă reformă agrară le-ar fi putut asigura ţăranilor pământul necesar; după o generaţie, suprapopularea devenise absolută, nu relativă, şi astfel era prea târziu pentru ca echilibrul să mai poată fi restabilit prin mijloacele unei reforme agrare.

Problema creşterii demografice în societăţile coloniale este foarte complexă, dar, din păcate, nu a fost cercetată îndeajuns. De obicei, se consideră că ea se datorează scăderii ratei mortalităţii, în condiţiile în care rata natalităţii rămâne constantă. Dar Hla Myint a argumentat că un factor decisiv este introducerea mecanismelor pieţei, care atrage după sine extinderea terenurilor cultivate; la rândul său, aceasta duce la creşterea populaţiei, probabil ca urmare a eliminării constrângerilor asupra fertilităţii, datorate dispariţiei penuriei alimentare[401]. Stephen Polgar susţine că trebuie luate în considerare şi interesele latifundiarilor şi ale puterii coloniale; în mod evident, ei nu au decât de câştigat de pe urma înmulţirii forţei de muncă, care poate fi plătită la niveluri mai joase. Astfel, în Java, populaţia a crescut la o rată anuală de 2% între 1830 şi 1900; în Taiwan, populaţia a crescut cu 40% într-o perioadă de 40 de ani, sub ocupaţie japoneză; în secolul al XIX-lea, populaţia Egiptului a

401 Hla Myint, „The Peasant Economies of Today's Underdeveloped Areas", în Subsistence Agriculture and Economic Development, ed. de Clifton R. Warton (Chicago, Aldine, 1969), pp. 100-101.

crescut de la 2, 5 milioane la 9 milioane; iar în Mexic, ea s-a ridicat de la 5, 8 milioane la 16, 5 milioane, de la începutul secolului al XIX-lea până la 1910[402]. În Valahia, numărul de locuitori a crescut de la mai puţin de un milion la începutul secolului al XIX-lea până la 3, 8 milioane în 1899[403].

Nu putem da un răspuns categoric la această problemă. Cu siguranţă, o cauză importantă a creşterii demografice a fost extinderea teritoriului cultivat. Trecerea de la pastoralism la agricultura cerealieră a mărit mult disponibilul de hrană. Au fost oare şi moşierii un factor determinant al procesului? Au dispărut oare constrângerile tradiţionale asupra fertilităţii ca urmare a migraţiilor frecvente? S-au modificat oare vârsta medie de căsătorie şi numărul mediu de copii al unui cuplu? La aceste întrebări nu se va putea răspunde decât atunci când statisticile demografice vor fi studiate cu mai multă atenţie. Dar nu există nicio îndoială asupra amplorii fenomenului şi a efectelor sale sociale şi economice. Şi nici asupra conexiunii sale cu tranziţia de la o societate proto-colonială la una colonială modernă.

Societatea şi economia agrară la 1900

Societatea Valahiei nu era stagnantă la sfârşitul secolului al XIX-lea. Ca urmare a creşterii economice şi demografice, distribuţia pământului şi practicile agricole erau oarecum diferite la 1900 faţă de momentul reformei de la 1864. Dar schimbările nu au decurs uniform pe întregul teritoriu, existând mari

---

402 Steven Polgar, „Population History and Population Policies from an Anthropological Perspective", în Current Anthropology, 13, no. 2 (aprilie 1972), p. 207.

403 C. Rusenescu şi D. Buga, „Territorial distribution and growth of the population between the Carpathians and the Danube, in the 19th and 20th centuries", în Revue roumaine de géologie, géographie et géophisique, série de géographie, 10, no. 1 (1966), p. 79.

variaţii regionale. Ele sunt foarte relevante pentru a înţelege schimbările ce avuseseră loc. Între 1896 şi 1905 au fost organizate mai multe recensăminte în mediul rural, care înfăţişează situaţia generală la sfârşitul secolului şi ne pun la dispoziţie date comparative între judeţe.

În general, influenţa moşierilor era mai mare la câmpie faţă de zona de deal, în proporţie directă cu disponibilul de teren pentru culturile cerealiere, în special de grâu. Prin aceasta, se perpetua diferenţa creată în secolul al XVI-lea între zona de câmpie, cu o preponderenţă a nobililor, şi cea de deal, cu o preponderenţă a ţăranilor liberi (moşneni). De asemenea, dealurile aveau încă o populaţie mai densă prin raportare la suprafeţele de teren disponibile, astfel încât aici numărul de proprietăţi foarte mici era mult mai ridicat decât la câmpie.

Dar diferenţele regionale nu se explică doar prin factorul geografic, căci în unele judeţe de câmpie ponderea moşierilor era mai mică decât în altele, iar în unele judeţe de deal ea era destul de mare. Acolo unde moşierii deţineau o pondere foarte mare, nu exista practic o categorie ţărănească mijlocie – nu existau deci *„kulacf* suficient de bogaţi încât să nu aibă nevoie să închirieze pământ de la moşieri. Această categorie era însă semnificativă în zonele unde influenţa moşierilor era mai mică (e vorba de ţărani care deţineau între 7 şi 50 de hectare de teren, puţin mai mult decât era necesar pentru subzistenţa unei familii, dar nu îndeajuns pentru a se alătura clasei moşiereşti). Tabelul 8 ne arată influenţa relativă a factorilor geografici şi a celor istorici în conturarea

diferenţelor regionale.

Interdependenţa dintre variabile este indicată de nivelul corelaţiilor dintre coloane (am folosit formula de stabilire a corelaţiilor a lui Stearman, cu toate corelaţiile de peste 0,01 considerate semnificative) [404]. Acolo unde moşierii deţineau o proporţie mare din teren, ţăranii mijlocaşi deţineau o proporţie mică; avem o corelaţie de nivel – 0, 85. Acolo unde moşierii deţineau mult pământ, existau foarte puţine loturi cu suprafaţa de sub 2 ha; corelaţia este de – 0, 78. Aceasta ne arată încă o dată că distribuţia inechitabilă a pământului la 1864 nu s-a datorat insuficienţei suprafeţelor disponibile. În deceniile ce au urmat reformei, moşierii şi statul au distribuit pământ pentru a stimula imigraţia în zonele de cultivare extensivă şi de aceea existau foarte puţini ţărani săraci în zonele dominate de mari latifundii, la 1900. Dar moşierii aveau nevoie de forţă de muncă, deci nu era în interesul lor să permită dezvoltarea unei categorii numeroase de ţărani mijlocaşi, care să se poată întreţine din propriile pământuri. Astfel încât numărul acestor

TABELUL 8. Proporţia terenurilor deţinute de moşieri, respectiv de ţăranii mijlocaşi şi de cei săraci, în corelaţie cu influenţa factorului geografic şi a celui istoric, la momentul 1900[405]

Procentul terenurilor	Procentul proprietăţilor	Procentul ţăranilor

404 Pentru o explicaţie a felului în care se calculează şi se utilizează coeficientul de nivel al corelaţiilor, vezi Paul G. Hoel, Elementary Statistics (New York, Wiley, 1966), pp. 255-257.

405 Jormescu şi Popa-Burcă, Harta agronomică, tabelele, partea III. Pentru ţăranii liberi, vezi mai sus nota 20.

	deţinute de marii proprietari (peste 1.000 ha)	proprietăţilor ţărăneşti mici şi mijlocii (2 ha – 50 ha)	ţărăneşti li beri în 1 864 sau mai puţin)	
Judeţele de deal şi de munte				
Argeş	1 3	15 8	4 2	6
Buzău	2 6	9 3	4 3	3
Dâmboviţa	9	6 4	4 3	2
Gorj	3	18 7	4 3	6
Mehedinţi	2 2	10 7	3 8	3
Muscel	4	12 7	6 9	3
Prahova	1 4	6 5	5 0	3
Vâlcea	O	24 4	3 3	6
Judeţele de câmpie				
Brăila	6 8	O	2 2	O 2
Dolj	4	6 5	5	
Ialomiţa	5	3	4	8

| | | |

Mehedinţi şi Buzău, ambele de deal, aveau o mare proporţie de latifundii raportată la media din zona de deal şi, de asemenea, o mare proporţie de ţărani mijlocaşi şi săraci. Dar, deşi acoperite în cea mai mare parte de dealuri, ambele judeţe aveau şi regiuni întinse de câmpie, potrivite pentru culturile de cereale. Situaţia lor este deci o reflectare a structurii geografice compozite, deopotrivă deal şi câmpie.

În general, influenţele istorice şi cele geografico-economice acţionau în aceeaşi direcţie. Moşierii deţinuseră o mai mare putere la câmpie de multă vreme, şi tot acolo se dezvoltaseră culturile de cereale. Ţăranii liberi erau mai numeroşi la deal, unde culturile de cereale s-au dezvoltat mai lent. Care ar fi fost evoluţia Valahiei dacă principalul produs agricol pentru piaţa externă ar fi fost obţinut la deal şi nu la câmpie? Este de presupus că latifundiile nu s-ar fi extins în acelaşi ritm. Extinderea economiei coloniale în zona de deal a produs oricum acolo mari tensiuni sociale şi politice; ele ar fi fost încă şi mai mari dacă zona ar fi dat principalul produs agricol.

Pentru că centrul producţiei de tip colonial se afla în zonele de câmpie cu cea mai mare pondere a latifundiilor, pentru a înţelege mai bine funcţionarea sistemului trebuie să examinăm mai îndeaproape relaţiile dintre ţărani şi moşieri. Numai astfel va fi reliefată cum se cuvine amploarea reală a crizei agrare de la sfârşitul secolului al XIX-lea.

Sistemul de închiriere ce s-a dezvoltat în zonele cu latifundii a luat mai multe forme, dar caracteristicile principale erau pretutindeni aceleaşi. Esenţialul era că ţăranii lucrau pământul moşierului folosind uneltele lor, iar în schimbul acestor servicii primeau dreptul să se folosească de o parte a moşiei pentru propriile trebuinţe. Raportul dintre terenul

lucrat în beneficiul moşierului şi cel lucrat în propriul folos varia de la o regiune la alta şi chiar de la un sat la altul. Mai precis, varia de la un raport de 1 ha pentru moşier şi 3 ha pentru familia ţăranului, până la un raport de 1/1, dar ţăranii trebuiau să îşi îndeplinească obligaţiile faţă de moşieri înainte de a-şi lucra propriile terenuri. Aceasta înseamnă că, indiferent care era raportul menţionat, ţăranii trebuiau să satisfacă nevoile moşierului înainte de a şi le satisface pe ale lor proprii, în perioadele cheie ale anului, când timpul este foarte important pentru agricultură[406]. Existau, de asemenea, şi altfel de contracte, ce prevedeau că moşierului îi revenea pur şi simplu o parte a recoltei, fără ca o porţiune din terenurile sale să fie lucrate în mod direct de ţăranii contractanţi.

O anchetă din 1906 arată că, în 90% din cazuri, cele două tipuri de contracte le asigurau moşierilor cel puţin o treime din producţia totală a ţăranilor. În 60% din cazuri, ei primeau cel puţin jumătate din producţia ţăranilor. Pe întreaga suprafaţă a României, circa 60% dintre contractele încheiate între moşieri şi ţărani aparţineau unuia dintre tipurile menţionate mai sus; alte 30% prevedeau plata în bani şi nu în produse; iar restul de 10% se bazau pe alte feluri de înţelegeri. În Moldova, o mare parte dintre contracte se bazau pe plata în bani; în Valahia, ele aparţineau în general uneia dintre categoriile descrise mai sus. În fapt, contractele bazate pe plata în bani duceau la aceleaşi rezultate ca şi celelalte. Ţăranii care datorau rente în bani obişnuiau să se împrumute de la moşier

406 O colecţie de contracte agricole din 1906 se găseşte în G. D. Creangă, Contracte şi învoieli agricole în vigoare pe anul 1906 (Bucureşti, Carol Gobi, 1907). Vezi şi Vasile Liveanu et al., Relaţii agrare şi mişcări ţărăneşti în România 1908-1921 (Bucureşti, Editura Politică, 1967), p. 31.

şi agenţii săi, după care îşi plăteau datoriile în muncă şi produse[407]. În orice caz, sistemul existent se încadrează bine în modelul „arendăşiei familiale”. Faptul că ţăranii erau şi proprietari ai unor mici loturi avea darul de a consolida sistemul, căci îi lega de marile exploatări agricole.

O examinare a dimensiunii medii a loturilor ţărăneşti la 1896 ne arată cât de mare era dependenţa ţăranilor faţă de latifundii, ca o condiţie de supravieţuire. În judeţele de deal şi de munte, întinderea medie a unui lot ţărănesc era sub 3 ha (excepţie făcând Vâlcea, unde practic nu existau mari latifundii). La câmpie, loturile aveau în medie între 3 şi 4 ha, excepţie făcând Ilfovul (cu 4, 05 ha), Ialomiţa (cu 4, 72 ha) şi Brăila (cu 5, 05 ha). Dar în partea răsăriteană a ţării, unde loturile erau mai întinse, se înregistrau, de asemenea, mai puţine precipitaţii, astfel încât o suprafaţă mai mare de teren era efectiv necesară pentru supravieţuire; de aceea, numărul ţăranilor din regiune cu pământ insuficient era foarte ridicat[408]. Un alt fel de a aprecia situaţia este de a stabili mai întâi numărul total al ţăranilor cu până la 10 ha (inclusiv cei care nu aveau pământ deloc) şi a calcula apoi ce proporţie din acest număr este deţinută de ţăranii cu pământ insuficient. Putem spune că în această ultimă categorie intrau cei cu mai puţin de 5 ha la câmpie şi cu mai puţin de 3 ha la deal (tabelul 9).

TABELUL 9 Ţărani cu pământ insuficient la 1900, după judeţ[409]

---

407 Liveanu et al., Relaţii agrare, pp. 30-31.

408 Jormescu şi Popa-Burcă, Harta agronomică, tabelul 11, partea III.

409 Jormescu şi Popa-Burcă, Harta agronomică, tabelul 1, partea III. Este greu de apreciat dacă limitele de 3 ha şi, respectiv, 5 ha sunt stabilite corect. Doreen Warriner a estimat că, în acest tip de economie agricolă (cu exploatări extensive destul de primitive şi fără rotaţia

Judeţul	Procentul ţăranilor cu pământ sub 3 ha	Procentul ţăranilor cu pământ între 3 şi 5 ha	Procentul total al ţăranilor cu pământ insuficient
La deal şi munte			
Argeş	67	24	67
Buzău	57	26	57
Dâmboviţa	62	29	62
Gorj	67	23	67
Mehedinţi	58	23	58
Muscel	82	13	82
Prahova	74	18	74
Vâlcea /	55	26	55

culturilor), 100 de ha de pământ pot asigura subzistenţa a circa 70 de oameni. Ceea ce înseamnă că o familie de 4 persoane are nevoie de mai mult de 5 ha, iar una de 5 persoane de circa 7 ha. Dar tot ea a constatat că în judeţul Dolj, în anii 1930, unei familii de 4 persoane îi reveneau în medie 3,3 ha şi că limita de jos a sărăciei era reprezentată cam de 0,9 ha pentru o persoană. Având în vedere că, la sfârşitul secolului al XlX-lea, familiile erau în general mai numeroase decât în anii 1930, putem să presupunem că limita de subzistenţă pe care am stabilit-o, de 4,5 până la 5 ha, este realistă. Dacă o stabilim la 4 ha, atunci procentul ţăranilor de la câmpie cu pământ insuficient, în funcţie de judeţ, ar fi următorul:

La câmpie			
Brăila	5	34	39
Dolj	42	44	86
Ialomiţa	15	63	78
Ilfov	24	56	80
Olt	50	38	88
Râmnicu-Sărat	46	29	75
Romanaţi	42	47	89
Teleorman	27	60	87
Vlaşca	23	57	80

Perpetuarea mascată a relaţiilor agrare de dinainte de 1864 nu numai că a menţinut Serbia într-o nouă formă, dar a împiedicat perfecţionarea tehnicilor agricole, căci ţăranii nu dispuneau de capitalul şi de libertatea economică necesare pentru a experimenta tehnici noi. Recensământul de la 1905 arată în mod clar că ţăranii erau cei ce trebuiau să acopere costurile agriculturii de pe marile latifundii. Într-o vreme în care cea mai mare parte a muncilor se făceau încă pe baza tracţiunii animale (vom discuta mai târziu despre tendinţa de scurtă durată a moşierilor de a achiziţiona maşini agricole moderne şi de a face investiţii pentru a-şi asigura propriul lor inventar agricol), 425.000 dintre plugurile existente în Valahia se aflau în proprietatea ţăranilor, şi doar 18.000 în cea a moşierilor. Cu alte cuvinte, ţăranii

deţineau 96% dintre pluguri şi doar 45% din pământ60. Deşi recensământul a dovedit că latifundiarii achiziţionau deja în această perioadă diverse

Brăila	11% (foarte scăzut, pentru că judeţul avea o climă foarte uscată, astfel încât erau necesare probabil mai mult de 5 ha pentru supravieţuire)
Dolj	65%
Ialomiţa	19% (este valabilă aceeaşi observaţie ca şi pentru Brăila)
Ilfov	54%
Olt	75%
R. – Sărat	60%
Romanaţi	65%
Teleorman	57%
Vlaşca	55%

În orice caz, mai mult de 50% dintre ţarami de la câmpie aveau nevoie de pământ suplimentar, poate cu excepţia Bărăganului, unde numărul era probabil mai mic (deşi nu atât de scăzut cum indică cifrele de mai sus, pentru că regiunea este secetoasă). Vezi Doreen Warriner, *Economics of Peasant Farming*, ed. II (New York, Barnes & Noble, 1964), pp. 116 – 120.

Mai trebuie să adăugăm că ţăranii cu peste 10 ha

pe care i-am luat în considerare nu reprezentau totalitatea ţărănimii; dar, cum ei reprezentau între 95 şi 99% din total, în funcţie de judeţ, procentele stabilite ne dau un tablou satisfăcător pentru ţărănime în ansamblul său.

60 Statistica maşinilor şi instrumentelor agricole întrebuinţate în 1905, Ministerul agriculture! industriei, comerţului şi domeniilor (Bucureşti, 1907).

maşini agricole, nu existau în Valahia decât 35 de pluguri cu tracţiune mecanică. Utilajul agricol cel mai obişnuit era un tip de treierătoare61.

Nu este astfel deloc surprinzător că, până la 1900, productivitatea culturilor de grâu şi porumb a rămas foarte scăzută, în ciuda calităţii bune a solului. Încă nu se practica rotaţia culturilor, iar utilajul agricol era doar cu foarte puţin mai perfecţionat faţă de începutul secolului al XIX-lea, deşi recensământul de la 1905 a arătat că plugurile de lemn fuseseră înlocuite cu cele de metal62. Tabelul 10 ne oferă o dovadă a acestui fapt. Practic, productivitatea a rămas constantă între anii 1860 şi anii 189063.

61 Statistica maşinilor.

62 Vezi Warriner, *Economics of Peasant Farming*, pp. 116 – 120, pentru o descriere a utilajului agricol în anii 1930.

63 Pentru comparaţie, un hectolitru este echivalent cu 2, 84 buşeli americani [Nota traducătorului: unitate de măsură, echivalentă cu 35, 231], iar un hectar cu 2, 47 acri americani. Deci, 10 hectolitri la hectar înseamnă 11, 5 buşeli per acru. Deoarece hectolitrul este, ca şi buşelul, o măsură de volum şi nu de greutate, greutatea de produs obţinută la hectar variază în funcţie de planta de cultură. Un buşel de grâu este echivalentul a 60 de livre, iar unul de porumb a 48 de livre. Transformarea unităţilor de

volum în cele de greutate nu este însă precisă întotdeauna, căci recolta conţine şi impurităţi care se adaugă la volum. Lucru adevărat mai ales în cazul unei agriculturi înapoiate. De fapt, raportul volum-greutate era calculat în fiecare an în România de Ministerul Agriculturii, înregistrându-se variaţii după loc şi timp. În medie, însă, un hectolitru de grâu cântărea 78 kg, iar unul de porumb 62 kg. Productivitatea agriculturii româneşti poate fi comparată astfel cu cea din Europa sau din America de Nord.

Perioada	Producţia în S.U.A. (măsurată în buşeli/acru)		Perioada	Producţia în România (măsurată în buşeli/acru)	
	Grâu	Porumb		Grâu	Porumb
Anii 1880	13, 2	25, 6	1866 – 1890	15, 3	14, 1
Anii 1900	13, 9	25, 9	1896 – 1900	13, 1	14, 6

Numărul de ore de muncă necesare pentru cultivarea unui acru de teren, în România şi S.U.A., la 1900 (datele pentru România sunt calculate avându-se în vedere 7 ore/zi):

TABELUL 10 Producţia la hectar, în hectolitri (media anuală) 64

Perioada	Grâu	Porumb
1862 – 1866	11, 8	12, 7
1867 –	11, O	13, 7

1871			
	1872 –	9, 1	12, 4
1876			
	1886 –	13, 3	12, 3
1890			
	1891 –		
1895		14, O	12, 8
	1896 –	11, 4	12, 7
1900			

	Grâu	Porumb
Statele Unite	15	112
România	59	118

Astfel, productivitatea culturilor de grâu în Statele Unite era aproximativ egală celei din România; ea era obţinută însă acolo cu un volum de muncă de patru ori mai mic; Pentru porumb, volumul de muncă investită fiind acelaşi, producţia era în Statele Unite cu 60% mai ridicată decât în România. Vezi *Anuarul statistic*, *1909*, pp. 296 – 297; precum şi *Historical Statistics of the United States*: *Colonial Times to 1957*, U.S. Bureau of the Census (Washington D.C., 1961), seria K 83 – 87. Producţia românească de grâu poate fi comparată cu cea britanică. Dacă admitem că producţia medie românească era de 13 hectolitri (1.000 kg) la hectar, se pot stabili următoarele comparaţii:

Anul	Producţia britanică în tone englezeşti/hectar
1650	0, 74
1750	1, 01

1850	1, 80

1.000 kg sunt echivalentul a 1, 1 tone englezeşti. Deci, productivitatea românească era la 1900 puţin mai ridicată decât cea britanică la 1750, dar mult mai scăzută decât cea din 1850. Vezi, C. Clark şi M. Haswell, *The Economics of Subsistence Agriculture*, ed. III (New York, Macmillan, 1967), pp. 502 – 504.

64 Anuarul statistic, 1909, pp. 146 – 147. Producţia medie este calculată pentru Valahia, Moldova şi Dobrogea împreună. Dobrogea fusese alăturată României în 1878 şi avea o densitate mică a populaţiei, iar în Moldova şi Valahia se înregistrau producţii de nivel comparabil, deci statisticile oferă o reprezentare satisfăcătoare a situaţei din Valahia.

Faptul că moşierii îşi încredinţau pământurile unor arendaşi care se ocupau de administrarea lor nu era de natură să îmbunătăţească situaţia. Arendaşii erau persoanele privite cu cea mai mare ură de către ţărani. De multe ori erau ei înşişi nişte moşieri cu domenii mai restrânse şi care nu se puteau deci stabili la oraş pentru a se bucura liniştiţi de veniturile lor, iar alteori erau cămătari sau speculanţi. Până în primul deceniu al secolului al XX-lea, aceşti arendaşi nu erau de fapt adevăraţi administratori de moşie, în sensul că nu se implicau direct în dirijarea muncilor agricole; ei erau responsabili cu încasarea obligaţiilor ţăranilor. În Moldova, au fost create în primii ani ai secolului al XX-lea uriaşe „trusturi" arendăşeşti, care ameninţau să înghită majoritatea pământurilor; în Valahia, însă, nu s-a dezvoltat această tendinţă[410]. În acelaşi fel se proceda pentru pământurile statului şi ale mănăstirilor (cele ale mănăstirilor ce nu fuseseră

410 Radu Rosetti, Pentru ce s-au răsculat ţăranii (Bucureşti, Socec, 1908), pp. 502-504.

închinate nu au fost niciodată naţionalizate), ca şi pentru cele ale unor spitale, universităţi sau alte instituţii publice; toate erau încredinţate unor arendaşi.

S-a făcut mult caz de faptul că o parte a arendaşilor erau „străini", în general evrei în Moldova şi greci în Valahia. Într-adevăr, arendaşii străini atrăgeau cea mai multă ură, şi prezenţa lor (care nu era de fapt recentă, căci negustorii străini reprezentaseră o componentă importantă a vieţii economice şi în secolele anterioare) a dat naştere unui intens sentiment xenofob, atât printre ţărani, cât şi printre moşierii care se foloseau de aceşti arendaşi. Dar, cu toate că au jucat cu adevărat un rol crucial în Moldova, unde evreii constituiau un procent important din numărul arendaşilor, nu se poate spune că în Valahia străinii cu această ocupaţie aveau un rol la fel de important, în ciuda propagandei care îi prezenta ca principala sursă de tensiuni şi nemulţumiri în lumea rurală[411]. Străinii erau însă o minoritate foarte vizibilă în rândurile arendaşilor, iar practica arendării moşiilor a fost într-adevăr o cauză a nemulţumirilor ţărăneşti.

În toate judeţele, cu excepţia a doua dintre cele de munte, 50% până la 70% dintre proprietăţile de peste 50 ha erau arendate. Dar, în afara stepei Bărăganului, mult sub o treime din pământul arendat fusese încredinţat unor arendaşi străini[412]. Cele mai multe moşii ale proprietarilor stabiliţi la oraş erau controlate de arendaşi români.

O nouă burghezie?

Paginile precedente au arătat că Valahia a continuat să aibă o economie „deschisă", dominată de

411 Eugen Weber, „Romania", în The European Right (Berkeley şi Los Angeles, University of California Press, 1966), p. 502-509.

412 Jormescu şi Popa-Burcă, Harta agronomică, tabelul 9, partea III.

o minusculă elită de moşieri, chiar şi după unirea sa cu Moldova şi integrarea deplină în piaţa economică a Occidentului. Cu toate acestea, analiştii sociali români au discutat în mod insistent dacă se poate spune că România evolua la acea vreme către o societate de tip „burghez”. Faptul că unii dintre ei au putut răspunde afirmativ la această întrebare (în mod special Ştefan Zeletin, în cartea sa despre burghezia română şi despre dezvoltarea Partidului Liberal) ne sugerează că trebuie să aducem nişte clarificări, faţă de cele spuse până acum, în legătură cu structura societăţii româneşti la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea.

Este neîndoielnic faptul că unele oraşe s-au dezvoltat considerabil în a doua jumătate a secolului al XIX-lea; populaţia Bucureştiului a crescut de la 122.000 de locuitori în 1860 la 280.000 în 1899, iar Brăila, principalul port, a crescut de la 12.000 de locuitori în 1853 la 60.000 În189 9[413]. Dar, dintre celelalte oraşe, singurul care a cunoscut o dezvoltare comparabilă a fost Ploieştiul, principalul centru urban din zona petroliferă, care a crescut de la 15.000 de locuitori în 1853 la 45.000 în 1899. Doar două alte oraşe din Valahia mai aveau o populaţie de peste 20.000 în 189 9[414]. În acelaşi an, doar trei judeţe din Valahia aveau sub 85% din populaţie în mediul rural, acestea fiind Ilfov (unde 50% din populaţie era concentrată în Bucureşti), Brăila (cu 35% din populaţie în oraşul cu acelaşi nume) şi Prahova (unde

413 Vintilă Mihăilescu, „Aşezările omeneşti din Câmpia Română la mijlocul şi la sfârşitul secolului al XlX-lea", în Academia Română, Memoriile, secţiunea ştiinţe istorice, seria 3, IV, no. 2 (1924); E. de Martonne, La Valachie, essai de monographie géographique (Paris, Armand Colin, 1902), pp. 319-329. Cele două lucrări oferă date întrucâtva diferite.

414 Mihăilescu, „Aşezările omeneşti", în Memoriile, p. 50.

20% din locuitori trăiau în Ploieşti şi în alte câteva orăşele conectate cu industria petrolului) [415].

Cele trei oraşe principale ale Valahiei s-au dezvoltat ca centre administrative şi comerciale în funcţie de cerinţele economiei „deschise", astfel încât extinderea lor nu ilustrează existenţa vreunei tendinţe de dezvoltare industrială. Dimpotrivă, toate datele ne sugerează exact opusul: epoca a fost însoţită de declinul micii industrii meşteşugăreşti, ale cărei produse au fost înlocuite de bunuri de import[416]. În acelaşi timp, s-a menţinut vechea tendinţă potrivit căreia cea mai mare parte a comerţului exterior al României se afla în mâinile unor oameni care nu erau etnici români. În 1899, 8% din populaţia Brăilei era formată din greci şi 11% din evrei[417]. Circa o şesime din populaţia Bucureştiului era şi ea constituită din evrei, iar o şeptime din ea era de religie catolică sau protestantă (în timp ce majoritatea românilor erau ortodocşi) [418]. Cam 100.000 dintre locuitorii Ilfovului erau înregistraţi în 1899 ca fiind de altă naţionalitate decât română, aproape toţi locuind în Bucureşti[419]. Ceea ce înseamnă că circa 35% din populaţia capitalei nu era de naţionalitate română.

Un alt indicator al nivelului economiei urbane este constituit de faptul că două treimi din capitalul investit în întreprinderile industriale româneşti era de provenienţă străină[420].

Având în vedere toate aceste fapte – controlul

---

415 Anuarul statistic, 1909, p. 40.

416 G. Zâne, Industria din România în a doua jumătate a secolului al XlX-lea (Bucureşti, Editura Academiei, 1970), p. 234.

417 E. de Martonne, La Valachie, p. 331.

418 Anuarul statistic, 1909, pp. 32-33.

419 Ibid., pp. 28-29.

420 E. de Martonne, La Valachie, p. 318.

comerţului de către străini, lipsa oricăror tendinţe serioase de industrializare şi tendinţa clară a economiei de a-şi accentua caracterul colonial – care este fundamentul teoriilor ce pretind că în epocă se dezvolta o burghezie indigenă? Radu Rosetti credea că vechea nobilime dispăruse practic la sfârşitul secolului al XIX-lea; ea îşi pierduse pământurile în favoarea cămătarilor, a speculanţilor şi a altor „oameni noi" capabili să exploateze oportunităţile economiei de schimb[421]. Zeletin susţinea şi el că „veche nobilime" intrase în declin de la 1829, iar în jur de 1900 fusese înlocuită de „Marea Finanţă" – o clică de politicieni-speculanţi ce controlau Banca Naţională creată în 1880[422]. Este, desigur, imposibil să urmărim destinele tuturor familiilor boiereşti între 1800 şi 1900 (singura încercare de acest fel, publicată la începutul secolului al XX-lea, a fost parţial cenzurată de guvernul de atunci) [423]. Dar capitolele precedente au arătat că mobilitatea socială accentuată în rândurile elitei a fost o constantă a istoriei Valahiei. Observaţiile lui Zeletin şi Rosetti ne arată doar că acest proces de continuă primenire a elitei nu încetase.

Statutul de nobil a fost întotdeauna strâns legat cu calităţile de speculant financiar. Înainte de secolul al XIX-lea, şi începând cel puţin din secolul al XVI-lea, veniturile acestei clase proveneau din prestaţiile în muncă şi produse ale ţăranilor. În secolul al XIX-lea, lucrurile s-au schimbat, iar pe la 1900 ţăranii erau exploataţi altfel, ei producând acum cereale pe marile

421 Rosetti, Pentru ce, pp. 432-439.

422 Ştefan Zeletin, Burghezia română (Bucureşti, Cultura Naţională, 1925), pp. 153-159.

423 în tabelele care însoţesc lucrarea lui G. D. Creangă, Proprietatea rurală în România (Bucureşti, 1907), numele proprietarilor de moşii au fost acoperite în urma unui ordin al guvernului.

moşii; totuşi, fundamentul puterii economice a elitei nu se schimbase. Manipulările financiare ale elitei căpătaseră o formă mai modernă prin înfiinţarea unui sistem bancar naţional, dar în esenţă ele nu erau foarte diferite de cele ale nobililor de origine grecească din secolul al XVIII-lea.

Cealaltă componentă a pretinsei „burghezii" ar fi fost elita administrativă creată de puterea centrală[424]. Dar, încă o dată, nu era nimic nou aici. În secolul al XVIII-lea, ca şi mai devreme, funcţia administrativă a fost strâns asociată cu controlul asupra pământului. Într-adevăr, am argumentat că nobilimea a fost la origine o elită administrativă, iar conexiunea dintre funcţia administrativă şi controlul asupra satelor nu a fost niciodată ruptă. Aparentele schimbări în structura de clasă sunt astfel perfect coerente cu dezvoltarea unei economii bazate pe exportul de cereale şi, de asemenea, cu perpetuarea unei economii de tip colonial ce începuse să se formeze în timpul stăpânirii otomane. Fenomenul descris de Rosetti şi Zeletin nu ne indică deci o schimbare fundamentală a structurii de clasă, ci tocmai o remarcabilă *absenţă* a schimbării.

Nu vrem să spunem prin aceasta că nu a existat niciun fel de schimbare. Dimpotrivă, datele la care ne-am referit mai devreme, atunci când am prezentat relaţiile agrare de după 1866, ne arată că situaţia ţăranilor s-a deteriorat – iar cea a moşierilor a devenit mai favorabilă – datorită trecerii de la regimul proprietăţii vag definite asupra pământului la cel al proprietăţii clar definite. Rezultatul acestei transformări a fost un regim de tip seniorial în care

424 Rosetti, Pentru ce, p. 435. Vezi, de asemenea, Hugh Seton-Watson, Eastern Europe between the Wars, ed III (Hamden, Conn., Archon Books, 1962), pp. 124-125.

cultivatorii nu mai erau şerbi, ci arendaşi.

Prin intrarea în orbita economică a Imperiului Otoman, în Valahia s-a constituit un sistem politico-economic al cărui caracter colonial era doar parţial dezvoltat, şi aceasta datorită faptului că cererea de cereale a imperiului era limitată (sau mai precis potenţialul agricol al ţării era exploatat în mod ineficient). Prin încorporarea în sistemul mondial capitalist în secolul al XIX-lea, s-a dezvoltat o economie de tip colonial, în care cererea de cereale pentru piaţă era mult mai mare, şi care presupunea deci extragerea unui surplus mult mai ridicat de

TABELUL 11. Distribuţia pământului în Valahia la 189680

Tipuri de proprietari	Număr proprietarilor	Procentul din numărul total	Suprafaţa deţinută de	Procentul din terenul deţinut
Ţărani cu până la 10 ha (inclusiv cei fără pământ)	6 28 754	97	2 023 459	42
Proprietari mijlocii (între 10 – 100 ha, incluzând ţăranii bogaţi şi	1 6 389	2.5	3 61 451	7

micii moşieri) | | |

de grâu şi porumb s-a făcut mai ales pe marile întinderi virgine ale câmpiei de est, cu mijloacele unei agriculturi primitive, în care pământurile, defrişate în mod neglijent şi exploatate intens, ajungeau să dea recolte tot mai scăzute după un număr de ani[426]; o dată ce au înţeles aceasta, moşierii şi arendaşii au început să facă investiţii, pentru a menţine producţia constantă.

În jur de 1905, cam două treimi dintre moşierii ce îşi administrau singuri pământurile şi cam 40% dintre arendaşii din zona de câmpie investiseră în achiziţionarea de utilaje agricole. Investiţiile de acelaşi fel erau în mod firesc mai reduse în zona de deal, dar chiar şi acolo se înregistraseră unele progrese. Desigur, cea mai mare parte a muncii în agricultură se desfăşura la fel ca înainte – fiind îndeplinită de către ţărani ce îşi foloseau propriile unelte, dar cel puţin existau unele semne de schimbare, tot mai multe pe parcursul primului deceniu al secolului al XX-lea[427][428].

Aceste îmbunătăţiri tehnice elementare au dus la o creştere semnificativă a productivităţii. Aşa cum am arătat, ea rămăsese aproape constantă între anii 1860 şi anii 1890, astfel încât creşterile din deceniul 1900 sunt uşor de observat şi nu pot fi puse doar pe seama întâmplării (vezi tabelul 12).

TABELUL 12. Producţia anuală la hectar, în hectolitri84

Anii	Grâu	Porumb
1896 – 1900	11,4	12,7

426 Warriner, Economics of Peasant Farming, p. 118.

4278 3 Statistica maşinilor, 1905.

428 Anuarul statistic, 1912, p. 49.

(medi a)		15,		19	
1901	6!		, 4)		I
1902		18, I		11	
	1 I		, 1		
1903		16, 1		13	*j*
	2	5, 9	, 7		11, 6
1904		11, I		3,	
	O		3 I		I
1905		18,		10	
	6 Z		, 6 *1*		
		19,		22	
1906	8!		, 1		
1907		8, I		10	
	7		, 5		
		10, 1		13	1
1908	7	4, 2	, 8		15, 5
		11,		11	
1909	8	I	, 6		
1910		20,		18	
	O /		, 4		
		17,		18	
1911	1		, 7		

Producţia medie de grâu în 1901 – 1905 a fost de 15, 9 hectolitri la hectar – cea mai mare producţie medie pe 5 ani înregistrată până atunci în istoria României. Media pe anii 1906 – 1910 a fost mai scăzută, dar totuşi mai ridicată decât cea a oricărei alte perioade de timp similare anterioare lui 1901. Recordurile de productivitate au fost depăşite în repetate rânduri în acest deceniu: cele de grâu în 1901, 1902, 1905 şi 1910, iar cele de porumb în 1901 şi 1906.

Este evident că ceva începuse să se schimbe. Probabil că, pe termen lung, astfel de schimbări ar fi

revoluţionat societatea agrară a Valahiei şi Moldovei: ţăranii ar fi putut fi izgoniţi de pe pământurile lor ca urmare a mecanizării, iar moşierii ar fi parcurs ciclul de evoluţie de la colectori de dări până la producători capitalişti. Nu putem însă decât să speculăm despre efectele secundare ale transformărilor ce ar fi putut avea loc. Căci schimbarea a survenit mult prea târziu, iar presiunile politice acumulate în secolul al XIX-lea au explodat în secolul al XX-lea. Evoluţia moşierilor către stadiul de întreprinzători capitalişti a fost mai întâi zdruncinată de o gravă răscoală ţărănească la 1907 şi apoi întreruptă de consecinţele Primului Război Mondial.

Răscoala de la 1907

În martie 1907, ţăranii s-au răsculat. Începută în nordul Moldovei, unde cei mai mulţi arendaşi erau evrei, răscoala a avut iniţial un caracter antisemit. Dar ea s-a extins apoi în Valahia, unde numărul arendaşilor evrei era mult mai mic, şi a căpătat un caracter mai general anti-moşieresc şi anti-arendăşesc, ţăranii cerând să li se dea pământ. După mobilizarea armatei, răscoala a fost înăbuşită într-o lună. Se estimează că au fost ucişi cam 11.000 de ţărani, adică 2 din 1.000[429].

Răscoala a fost cel mai traumatic eveniment din istoria agrară românească până în acel moment, marcând relaţiile agrare pentru următoarele patru decenii. Ea este considerată chiar şi astăzi un eveniment important, Partidul Comunist stimulând studierea sa mai mult decât pe cea a oricărui alt moment din istoria României de până la 1944.

În epocă, un val de scrieri diverse au încercat să explice fenomenul; s-a semnalat existenţa unei

429 Henry Roberts, Rumania: Political Problems of an Agrarian State (New Haven, Yale University Press, 1951), p. 3.

serioase crize agrare, cauzată de sărăcia şi exploatarea ţăranilor şi de dominaţia câtorva mii de mari latifundiari. Zece ani mai târziu, confruntaţi cu revoluţia bolşevică din Rusia, care ameninţa să se extindă şi în România, guvernanţii au ţinut seama de învăţămintele lui 1907 şi au iniţiat o amplă reformă agrară care avea să schimbe în mod fundamental lumea rurală românească. Putem spune, de fapt, că răscoala de la 1907 a fost cea care a distrus vechiul sistem, chiar dacă efectele sale s-au văzut cu puţină întârziere.

Au fost avansate mai multe explicaţii ale răscoalei de la 1907 – episodul cel mai intens studiat din istoria socială românească. După Rosetti, ea a fost rezultatul inevitabil al unui secol de înrobire treptată a ţărănimii[430]. Economia de export, combinată cu avariţia moşierilor şi arendaşilor au sfârşit prin a produce dezastrul. Majoritatea analiştilor de valoare, fie ei de stânga sau de dreapta, au fost de acord cu această apreciere. Unul dintre ei, socialistul C. Dobrogeanu-Gherea, a creat termenul de „neoiobăgie" pentru a denumi relaţiile agrare în vigoare[431]. Dar conservatorul C. Garoflid a acceptat şi el în esenţă explicaţia[432]. Cei care nu au acceptat-o susţineau, în schimb, că răscoala a fost provocată de agenţi străini (a căror existenţă nu a fost niciodată dovedită); iar mulţi dintre cei care au acceptat-o considerau şi că cea mai mare parte din vină le aparţinea evreilor[433].

---

430 Rosetti, Pentru ce.

431 Dobrogeanu-Gherea, Neoiobăgia.

432 Garoflid, „Regimul agrar în România", în Enciclopedia României, vol. I, pp. 577-585.

433 Aceasta era şi opinia lui Rosetti, exprimată în diatriba sa antisemită anterioară răscoalei; Verax, La Roumanie et les Juifs (Bucureşti, Socec, 1903). Acolo, el a afirmat că evreii aveau să împingă România spre ruină. De fapt, fenomenul pe care el îl privea cu

De fapt, răscoala de la 1907 nu trebuie privită ca un eveniment singular. Evenimente de acelaşi fel au avut loc în multe alte societăţi agrare ce au intrat în mod brusc într-un regim de neo-colonie. Hobsbawm consideră că astfel de tulburări sunt caracteristice pentru situaţiile în care piaţa capitalistă îşi face simţite efectele într-o regiune agrară nedezvoltată:

Irupţia capitalismului modern într-o societate ţărănească, ce se soldează de obicei prin adoptarea unor reforme de inspiraţie liberală sau iacobină (transformarea pământului în marfă/secularizarea domeniilor bisericii, practicile de „împrejmuire" şi introducerea proprietăţii private asupra terenurilor comune şi a pădurilor etc), are întotdeauna consecinţe dezastruoase asupra acelei societăţi. Consecinţe cu atât mai dureroase cu cât [...] transformarea are loc mai rapid[434].

Eric Wolf a dezvoltat şi el această temă, dar în special prin referinţă la societăţile coloniale din secolul al XX-lea. El spune că transformarea bruscă a pământului în marfă este primită cu împotrivire de ţăranii care sunt obişnuiţi să privească pământul ca pe un bun al comunităţii sau al familiei, ce nu poate fi folosit decât cu respectarea multor convenţii şi obligaţii sociale. Abolind aceste obligaţii, şi făcând astfel ca viaţa să devină nesigură, „capitalismul produce în mod inevitabil o revoluţie"[435].

Creşterea abruptă a cererii de produse agricole pentru piaţă este fenomenul care produce tulburările sociale, pentru că ea distruge modul de viaţă mai

---

ostilitate era cel de extindere a relaţiilor de tip capitalist, evreii fiind doar instrumentele capitalismului.

434 Hobsbawm, Primitive Rebels, p. 67.

435 Eric Wolf, Peasant Wars of the Twentieth Century (New York, Harper & Row, 1969), pp. 277-278.

stabil al societăţii agrare tradiţionale. În Valahia, satele devălmaşe tradiţionale au intrat în declin din secolul al XVI-lea, dar vechile practici agricole agro-pastorale nu au dispărut decât în secolul al XIX-lea. Până în acel secol, pădurile şi păşunile au rămas în posesia comunităţii. Obligaţiile faţă de stăpânii satelor s-au menţinut şi ele la un nivel relativ scăzut. Şi, lucrul cel mai important, pământul nu a devenit proprietate privată cu adevărat până la reforma de la 1864, care, odată cu instituirea proprietăţii private, le-a dat moşierilor pământurile cele mai bune. De aceea, noul sistem politico-economic era primit cu cca. mai mare împotrivire în acele regiuni în care vechile forme de organizarea s-au menţinut, cu modificări minime, până la 1864 şi chiar şi după aceea.

Dacă am putea să măsurăm, pentru fiecare sat sau măcar pentru fiecare judeţ, persistenţa vechilor forme şi atitudini sociale, intensitatea efectelor pieţei şi intensitatea răscoalei, atunci am putea să verificăm valabilitatea teoriilor lui Hobsbawm şi Wolf pentru cazul răscoalei de la 1907. Prin aceasta am putea înţelege mai bine atât răscoala în general, cât şi variaţiile ei regionale.

Efectele pieţei capitaliste pot fi măsurate cu destulă acurateţe la nivelul unui judeţ, anume după procentul de teren arabil cultivat cu grâu. Dispunem, de asemenea, de cercetări detaliate asupra manifestărilor răscoalei în fiecare judeţ, ceea ce ne permite să construim un grafic al intensităţii ei în funcţie de zonă.

Este mai greu să evaluăm persistenţa tradiţiei, dar dispunem totuşi de un instrument de măsură indirect în fiecare judeţ. Putem presupune că formele tradiţionale se dezintegraseră în mai mare măsură în regiunile în care populaţia avea un nivel de

alfabetizare mai ridicat. De asemenea, putem admite că o regiune poate fi considerată cu atât mai tradiţionalistă cu cât numărul băieţilor care mergeau la şcoală era mai mare decât cel al fetelor; deci raportul alfabetizare masculină/alfabetizare feminină ne oferă şi el un indiciu asupra persistenţei vechilor atitudini. Dacă această proporţie este apoi împărţită la cifra ce ne arată proporţia generală a alfabetizării în fiecare judeţ, am obţinut un instrument excelent pentru a măsura persistenţa unui profil social tradiţional. Astfel, de exemplu, putem spune că un judeţ în care rata generală a alfabetizării era. ridicată, iar proporţia femeilor alfabetizate era egală cu cea a bărbaţilor se situa foarte jos pe scara „supravieţuirii tradiţiei”. Dacă admitem că alfabetizarea perfectă reprezintă un scor de valoare 1, atunci, dacă într-un judeţ bărbaţii alfabetizaţi sunt de 10 ori mai numeroşi decât femeile, iar rata generală a alfabetizării este de 20%, rezultă că „tradiţionalismul” acelui judeţ se situează la nivelul unui scor de 10 împărţit la 1 împărţit la 0, 20, adică 50. Deci, încă o dată:

$$\text{Tradiţionalism} = \frac{\text{Bărbaţi alfabetizaţi} - \text{Femei alfabetizate}}{\text{Rata alfabetizării}}$$

Dispunem de asemenea date, în funcţie de judeţ, pentru populaţia de la 1899.

Putem anticipa că judeţele cu „tradiţionalism” ridicat (cel puţin în termenii profilului social general, măsurat prin alfabetizare) şi unde efectele pieţei (măsurate după cantităţile în care era produsă principala marfă pentru piaţă) erau puternice au fost şi cele în care răscoala a atins intensitatea cea mai

mare. Cu alte cuvinte, emitem ipoteza că răscoala s-a manifestat cel mai acut în acele regiuni care se transformaseră rapid sub acţiunea forţelor pieţei, dar în care atitudinile sociale *nu se* schimbaseră în acelaşi ritm – datorită faptului că aceste forţe începuseră să acţioneze de puţină vreme, iar populaţia era legată de modul de viaţă tradiţional. Combinaţia dintre indicatorul de dezvoltare a pieţei şi cel de persistenţă a tradiţiei ar trebui să ne ofere un indicator al intensităţii răscoalei. În mod obişnuit, un asemenea indicator combinat rezultă din înmulţirea părţilor sale componente. Luate separat, scorurile nu ne permit să facem predicţii, dar combinate, ele au o mare forţă predictivă[436].

Răscoala s-a manifestat mai ales (deşi nu numai) la-câmpie. Totuşi, în unele judeţe de câmpie ea a avut o intensitate foarte scăzută. Ca o regulă generală, ea a izbucnit acolo unde moşierii se bucurau de o mare putere locală; din nou, regula nu se verifică peste tot, căci în câteva judeţe unde moşierii erau foarte puternici nu a existat niciun fel de răscoală; în schimb, ea a izbucnit în judeţe în care moşierii aveau o pondere mult mai redusă. Astfel, variaţiile nu pot fi explicate doar prin factorul geografic sau prin cel al preponderenţei marilor moşii.

Vom nota cu „O” judeţele în care nu s-a înregistrat niciun fel de tulburări, cu „1” pe cele în care tulburările au avut forme minore, locale, cu „2” pe cele în care răscoala s-a extins pe arii relativ întinse, dar totuşi limitate, şi cu „3” pe cele în care ea a cuprins întreaga suprafaţă, îmbrăcând în acelaşi timp şi forme foarte violente. În acestea din urmă au acţionat veritabile armate ţărăneşti, care au atacat

436 Vezi Hubert Blalock, Theory Construction (Englewood Cliffs, N.J., Pentice Hall, 1969), pp. 1 56-162. ‘

moşiile şi s-au angajat în luptă cu trupele guvernamentale[437].

Tabelul 13 face o comparaţie între indicatorul referitor la intensitatea răscoalei, pe care l-am anticipat teoretic şi l-am obţinut prin combinarea indicatorilor referitori la efectele pieţei şi la persistenţa tradiţiei, şi cel care indică în mod nemijlocit intensitatea răscoalei, pe o scară de la o la 3. Cele două coloane obţinute pot fi comparate apoi pentru a evalua validitatea explicaţiei pe care am oferit-o pentru variaţiile în intensitate ale răscoalei. Observăm că ea se verifică perfect pentru 5 dintre judeţele în care răscoala a fost foarte intensă şi pentru 3 dintre judeţele cele mai liniştite.

Ilfovul ar fi putut să se răscoale şi el, dacă nu ar fi existat în centrul său Bucureştiul, cu concentrarea sa de forţe militare. Aici, prezenţa armatei de la bun început a avut un puternic efect inhibitor.

Faptul că Gorjul a avut o evoluţie contrară celei prevăzute se datorează unei funcţionări greşite a indicatorilor. Cel al tradiţionalismului a fost atât de ridicat, încât l-a contrabalansat pe cel al pieţei, extrem de scăzut.

Cinci dintre cele şapte judeţe plasate în poziţii intermediare după scorul intensităţii măsurate nemijlocit (cu scoruri de „1” şi „2”) au ocupat poziţii

---

437 Pentru desfăşurarea răscoalei, vezi Rosetti, Pentru ce, pp. 614-621;

Philip G. Eidelberg, The Great Rumanian Peasan Revolt of 1907: Origins of a Modern Jacquerie (Leiden, E.J. Brill, 1974); şi mai ales Andrei Oţetea et al.,

Marea răscoală a ţăranilor din 1907 (Bucureşti, Editura Academiei, 1967), care cuprinde în mare parte o descriere a evenimentelor din fiecare judeţ.

Stabilirea intensităţii în funcţie de judeţ a fost făcută pe baza acestei lucrări şi a celei a lui Rosetti.

intermediare similare după scorul stabilit pe cale ipotetică. Celelalte două, Prahova şi Râmnicu-Sărat, se plasează la limita superioară a grupului cu scoruri „ipotetice" scăzute.

Putem să măsurăm corelaţia dintre indicatorii anticipaţi şi cei reali ai intensităţii răscoalei. Ordonarea scorurilor predictive este evidentă. Cea a scorurilor reale este mai complicată. Toate judeţele cu un scor de „3" au fost clasate la nivelul „3" (media lui 1 + 2 + 3 + 4 + 5). Cele cu un scor de „2" la nivelul „7, 5" (media lui 6 + 7 + B + 9). Cele cu scorul „1" la „11" (media lui 10 + 11 + 12), iar cele cu scorul „O" la „15" (media lui 13 + 14 + 15 + 16 + 17).

TABELUL 13 Intensitatea răscoalei după anticipările teoretice şi după datele concrete[438]

Judeţul	Procentul pământului cultivat cu grâu (1900 1904)	Indicele de alfabetizare (1899)	Scorul combinat al (1) (2)	Intensitatea răscoalei
Oit (C)	41, 9	12 2	5 112	3
Teleorman (C)	48, 2	10 2	4 916	3
Ro	47,	79	3	3

438 Datele referitoare la nivelul de alfabetizare sunt luate din Anuarul statistic, 1909, pp. 34-35; procentul de terenuri cultivate cu grâu în fiecare judeţ după Jormescu şi Popa-Burcă, Harta agronomică, p. 152. Pentru o analiză statistică mai complexă vezi Daniel Chirot şi Charles Ragin, „The Market, Tradition and Peasant Rebellion: The Case of Romania in 1907", în American Sociological Review, 40 (august 1975), pp. 428-444.

manaţi (C)	7			768		
Vlaşca (C)	O	46, 80		680	3	3
Dolj (C)	1	45, 66		977	2	3
Argeş (D)	2	24, 80		936	1	2
Buzău (D)	9	33, 49		661	1	2
Dâmboviţa (D)	6	28,		401	1	1
Gorj (D)	5	12, 2	11	400	1	O
Mehedinţi (D)	3	39,	33	297	1	2
Ilfov (C)	9	40,	31	268	1	O
Vâlcea (D)	2	15,	83	262	1	1
Prahova (D)	4	25,	35	89	8	1
R. – Sărat (C)	5	30,	29	85	8	2
Ialomiţa (C)	5	36,	21	67	7	O
Brăila (C)	6	30,	16	90	4	O
Muscel (D)	8	6,	24	63	1	O

Ordinul de corelaţie este de + 0, 84, adică unul

foarte semnificativ. Prin aceasta se confirmă explicaţia generală a răscoalei, în ciuda prezenţei câtorva judeţe ce nu se conformează regulii. În esenţă, teoria Hobsbawm-Wolfi se verifică foarte bine în acest caz. Răscoala a fost deci rezultatul penetrării rapide a forţelor pieţei capitaliste occidentale în interiorul unei societăţi încă în mare parte dominată de o viziune tradiţională. Ca atare, răscoala a fost chiar un atac asupra fundamentelor sistemului politico-economic de tip colonial, iar reverberaţiile sale au sfârşit prin a distruge acest sistem.

Legislaţia reformatoare de după 1907

Teama de o nouă răscoală a stimulat dezbaterile despre reforme. Partidul Conservator sprijinea în general ideea că marile moşii trebuie să fie privite ca intangibile, dar Partidul Liberal (compus tot din moşieri şi care era la guvernare atunci când răscoala fusese reprimată) avea o atitudine mai flexibilă, între 1908 şi 1914, sub influenţa liderului lor Ionel Brătianu, liberalii au acceptat treptat ideea unor reforme prin care să le fie acordat pământ ţăranilor, în scopul de a preîntâmpina alte izbucniri de violenţă, fără a fi afectată în acelaşi timp prosperitatea moşierilor[439]. Chiar şi în Partidul Conservator, un grup condus de Constantin Garoflid susţinea că unele reforme erau inevitabile[440]. În ambele partide era preconizată o reformă care ar fi expropriat doar o mică parte a pământurilor moşiereşti; cu toate acestea, calculele arătau că numai nişte măsuri mult mai radicale ar fi putut satisface nevoia de pământ a ţăranilor. Deşi liberalii erau consideraţi partidul reformator, pentru că ei reprezentau, pe lângă interesele moşiereşti, şi pe cele bancare, este clar că

439 Z. Ornea, Ţărănismul (Bucureşti, Editura Politică, 1969), p 31.
440 Liveanu, Relaţii agrare, pp. 111-113.

ambele partide încercau să evite pe cât posibil o reformă reală. Dar un grup de oameni lucizi din ambele partide înţelesese că o nouă explozie socială devenea previzibilă şi încercau să obţină un compromis satisfăcător. După toate aparenţele, diferenţa dintre liberali şi conservatori consta mai ales în faptul că numărul realiştilor era mai mare în rândurile celor dintâi; în plus, liberalii erau pricepuţi nu numai în practicarea marii agriculturi, dar şi în afaceri bancare, şi de acea ei întreţineau speranţa că vor putea să obţină o nouă sursă de avuţie din compensaţiile guvernamentale ce urmau să fie acordate pentru pământul expropriat. În orice caz, diferenţa dintre cele două partide era destul de vagă, reforma fiind adoptată în cele din urmă din teamă pentru extinderea revoluţiei comuniste în 1917.

Unele reforme minore au fost adoptate între 1907 şi 1917. Un mic număr de ţărani au primit puţin pământ; au fost făcute încercări de a înfiinţa cooperative săteşti; au fost declarate ilegale cele mai oneroase forme de înţelegeri contractuale dintre moşieri şi ţărani (în primul rând, cele prin care ţăranii erau obligaţi să termine mai întâi munca pe moşie înainte de a începe să-şi lucreze propriul pământ); şi au fost interzise marile trusturi de arendaşi, care controlau suprafeţe uriaşe de pământ. În practică, însă, cele mai multe măsuri de acest fel au avut efecte foarte limitate. Contractele au continuat să fie încheiate în aceiaşi termeni ca şi înainte, puţinele încercări de a organiza cooperative nu au dat rezultate, iar pământul distribuit era mult prea puţin. Doar trusturile de arendaşi (care reprezentau o ameninţare mai mare pentru moşieri decât pentru ţărani) au fost efectiv desfiinţate. Dar absenţa unor reforme eficiente nu vine în contrazicere cu faptul că:

(1) moşierii şi guvernul trăiau realmente cu un sentiment de teamă; (2) ei acceptaseră că, în cele din urmă, trebuiau să fie făcute anumite schimbări[441].

Primul Război Mondial şi urmările sale

Politica României în Primul Război Mondial nu prezintă interes pentru acest studiu. Regele şi un număr de politicieni erau progermani, în vreme ce Partidul Liberal a rămas credincios francofiliei sale de la 1848. Nu s-a întreprins nimic până la 1916, când victoria Antantei a părut a se profila clar. Atunci, după ce obţinuse promisiunea că va primi Transilvania ca răsplată, România a atacat Austro-Ungaria. Armata română a fost înfrântă în mod decisiv de germani, iar Valahia a fost ocupată militar. Forţele române s-au retras în Moldova, unde li s-au alăturat cele ruseşti. Frontul din Moldova a rămas aproape nemişcat pentru restul războiului, dar, după Revoluţia Rusă de la 1917, guvernul român a realizat că entuziasmul revoluţionar al trupelor ruseşti ameninţa să distrugă ce mai rămăsese în acel moment din România[442]. Regele a proclamat o reformă agrară, pentru a pune capăt agitaţiei în rândurile armatei compuse din ţărani[443]. Pe măsură ce Europa de Est se prăbuşea în haos în 1918, ţăranii din Basarabia rusească, din Bucovina austriacă şi din Transilvania ungurească au început să pună stăpânire pe pământuri. Ţăranii din aceste regiuni erau în cea mai mare parte de naţionalitate română, iar guvernul României se temea de o contaminare ideologică provenind de acolo (cu atât mai mult cu cât plănuia să anexeze aceste teritorii). Decizia de a pune

441 Ibid., pp. 107-136.

442 Seton-Watson, History of the Roumanians, pp. 475-520.

443 David Mitrany, The Land and the Peasant in Rumania: War and Agrarian Reform, 1917-1921 (New Haven, Yale University Press, 1930), p. 101.

în practică reforma agrară, împreună cu acordarea votului universal în 1919, a împiedicat extinderea revoluţiei în România, ducând, în acelaşi timp, la o modificare de proporţii uriaşe a relaţiilor agrare[444].

Deşi au trecut 10 ani până când reforma avea să fie încheiată, în cele din urmă dominaţia moşierilor a fost desfiinţată, iar ţărănimea eliberată. Înainte de război, marii moşieri (cu moşii mai mari de 100 ha) deţineau puţin peste 50% din suprafaţa agricolă a Valahiei; în 1935, ei mai deţineau doar 10% din pământuri. Chiar şi în judeţele unde se bucuraseră de cea mai mare putere (Brăila, Ialomiţa şi Ilfov), ei nu au păstrat mai mult de 14% sau 15% din terenuri. Cu foarte puţine excepţii, moşiile gigantice de peste 1.000 de ha dispăruseră[445].

Dezastrul economic ce a urmat reformei nu a fost din vina politicienilor sau a moşierilor, ci a demografiei. În jur de 1920, populaţia crescuse atât de mult, încât, chiar după împroprietăririle masive, familia ţărănească medie tot nu avea destul pământ. Situaţia devenise şi mai gravă în 1940, datorită creşterii continue a populaţiei. În cele din urmă, soluţia nu putea fi decât industrializarea pe scară largă, care să absoarbă excedentul de populaţie rurală. Deşi experţii economici ai anilor 1920 şi 1930 înţeleseseră aceasta, conducerea României nu s-a lansat în acest program decât după 1944[446].

444, M Pentru detalii despre disputele legate de reforma agrară în perioada 1917-1921, vezi Seton-Watson, History of the Roumanians, p. 551; Mitrany, Land and Peasant, pp. 111-119; Robert Lee Wolff, The Balkans in Our Times (New York, Norton, 1967), p. 99.

445 Enciclopedia României, vol. II. Statisticile referitoare la proprietăţile funciare sunt răspândite în întregul volum, în articolele consacrate fiecărui judeţ în parte.

446 Vezi, printre altele, Roberts, Rumania; Warriner, Economics of Peasant Farming; A. Golopenţia şi M. Georgescu, 60 de sate româneşti

8

SCHIMBAREA SOCIALĂ ÎN SOCIETĂŢILE PERIFERICE

Valahia a fost o ţară mică şi lipsită de influenţă, iar unirea cu Moldova şi formarea României moderne nu au schimbat lucrurile în mod semnificativ. Deşi o parte a Europei, ea a fost întotdeauna considerată ca o regiune exotică şi marginală a continentului. Cei ce au auzit de Dracula sunt cu siguranţă mai numeroşi decât cei ce pot să-i plaseze patria pe hartă. Rezistăm cu greu tentaţiei de a-l aproba pe Barrington Moore, care a afirmat că asemenea „societăţi mici" nu prea merită să fie studiate:

Faptul că ţările mici sunt dependente economic şi politic de cele mari şi puternice înseamnă că factorii determinant ai transformărilor lor trebuie căutaţi în afara graniţelor. Mai înseamnă, de asemenea, că problemele lor politice nu pot fi considerate la fel de importante ca cele cu care se confruntă ţările mari[447].

Dar chiar dacă am admite aceasta – acceptând în acelaşi timp că ţările „mari" ale unei perioade istorice pot să nu mai aparţină aceleiaşi categorii într-o altă perioadă –, rămân încă de stabilit anumite lucruri: în ce sens putem spune că ţările „mici" sunt diferite de cele mari şi cum se desfăşoară evoluţia lor?

O posibilă abordare este aceea a antropologiei culturale, care pleacă tocmai de la premisa că societăţile mici şi aparent lipsite de importanţă merită în cel mai înalt grad să fie studiate. Ele ne pot oferi

---

(Bucureşti, Institutul de ştiinţe sociale, 1941), vol. Il, pp. 9-41, pentru problemele perioadei interbelice. Vezi şi John M. Montias, Economic Development in Communist Rumania (Cambridge, M.I.T. Press, 1967), pentru o analiză a soluţiilor aplicate de comunişti.

447 Barrington Moore, Jr., Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World (Boston, Beacon Press, 1967), p. XIII.

perspective inedite asupra societăţii umane în genere, slujind ca „muzee vii”, din care învăţăm care au fost originile lumii moderne. Studiul societăţilor exotice ar contribui deci la o extindere a teoriilor sociologice „neo-evoluţioniste” ale unor Parsons, Lenski şi alţii. Dar dacă încercăm să folosim cazul Valahiei în acest fel – adică pentru a îmbogăţi teoria neo-evoluţionistă cu mai mult material empiric – vom fi nevoiţi în cele din urmă să ne recunoaştem eşecul. Căci, deşi Valahia a fost într-adevăr o societate periferică, ea a fost totodată integrată, în orice moment al istoriei sale, într-un ansamblu mai larg şi de aceea ne poate oferi puţine învăţăminte despre evoluţia societăţii umane în genere. Ea nu a fost niciodată suficient de izolată pentru a putea fi privită ca un „muzeu viu”; forţele externe au influenţat-o întotdeauna într-o atât de mare măsură, încât studierea ei nu ne permite să extragem generalizări despre direcţia de evoluţie „naturală” a unei societăţi.

Cel mai interesant aspect al istoriei sociale a Valahiei este tocmai faptul că ea a ocupat întotdeauna o poziţie periferică în raport cu mari procese de evoluţie internaţionale, fiind în acelaşi timp strâns conectată la aceste procese istorice. Au existat, şi continuă să existe şi astăzi, multe alte societăţi periferice de acelaşi fel. Iar teoriile cele mai ambiţioase, de tipul celor pe care ni le oferă Barrington Moore sau neoevoluţioniştii, au eşuat întotdeauna tocmai atunci când au fost folosite pentru a studia societăţi din această categorie. Istoria socială a Valahiei ne permite să formulăm unele generalizări despre felul în care se transformă societăţile periferice.

Concluziile trebuie să fie împărţite în trei categorii, care corespund celor trei tipuri de

organizare politico-economică ce s-au succedat între 1250 şi 1917. Acestea au fost:

(1) Sistemul politico-economic de tip „comunitar-comercial”, existent din perioada anterioară formării unui stat independent în secolul al XIII-lea până în secolul al XVI-lea, atunci când drumurile comerciale au decăzut, iar ţara a fost obligată să plătească un tribut important către o putere străină.

(2) Societatea proto-colonială, subordonată Imperiului Otoman, din secolul al XVI-lea până la începutul secolului al XIX-lea.

(3) Societatea modernă neo-colonială, exportatoare de cereale şi integrată în piaţa capitalistă occidentală, de la 1821 până la Primul Război Mondial.

Trecerea de la un tip de sistem politico-economic la altul nu a decurs niciodată din dinamica internă a societăţii. „Contradicţiile interne” ale unei epoci nu pot explica astfel tranziţia la epoca următoare. Schimbările au fost provocate de fiecare dată de transformările contextului internaţional. Aceasta este cea mai importantă caracteristică a societăţilor periferice (se poate argumenta că afirmaţia este valabilă în egală măsură pentru societăţile „centrale”, dar nu este acum momentul să examinăm această chestiune). Efectele forţelor internaţionale au fost însă întotdeauna parţial modificate de caracteristicile interne ale sistemului politico-economic existent.

Societatea „comunitar-comercială” era constituită din comunităţi agrare libere, de la care statul percepea impozite foarte mici. Structura politică se baza în schimb pe controlul asupra marilor rute comerciale. În această societate dual, statul şi elita sa aveau o influenţă redusă asupra masei populaţiei.

Dar această situaţie se putea menţine doar atâta timp cât ţărănimea nu era obligată să plătească un tribut considerabil. Toate statele dependente de rutele comerciale împărtăşesc această instabilitate fundamentală. Controlul populaţiei rurale – adică extragerea unui surplus economic – devine problematic în perioade de tulburări. Prăbuşirea unui asemenea stat atrage după sine în mod previzibil un război social între populaţia rurală, reprezentanţii statului şi nobilime – cea din urmă fosta elită administrativă a statului pe care el nu o mai poate acum susţine economic.

În Valahia, rezultatul acestei confruntări sociale a fost decis în secolul al XVI-lea de hegemonia otomană. Nobilimea a ieşit victorioasă, dar un stat considerabil slăbit a fost totuşi menţinut în funcţiune, ca o instituţie centrală colectoare a tributului. Rezultatul confruntării dintre cele trei partide depinde de circumstanţele specifice. Fără intervenţia otomană, ar fi fost posibil ca lupta să fie câştigată de populaţia rurală sau de stat. În primul caz, statul s-ar fi dezintegrat, iar Valahia ar fi devenit o societate anarhică, în care mici grupuri de comunităţi săteşti ar fi format, fiecare din ele, entităţi politice practic independente. Dacă, pe de altă parte, puterea centrală ar fi ieşit câştigătoare, ar fi putut lua fiinţă un puternic stat naţional, condus de un principe absolut. Din multe puncte de vedere, Valahia era pregătită la 1500 pentru o asemenea evoluţie. Populaţia era omogenă lingvistic şi cultural, iar ţara era o unitate coerentă geografic şi dispunând de resurse materiale considerabile. Dar forţele internaţionale au decis un alt rezultat, astfel că Valahia nu a devenit o „Suedie a Balcanilor”, în ciuda strădaniilor în acest sens ale lui Vlad Ţepeş şi Mihai Viteazul.

Tranziţia către o structură socială şi economică de tip colonial a fost într-o anumită măsură oprită la jumătatea drumului de caracterul predominant pastoral al economiei agrare. În Valahia nu s-a răspândit niciodată sistemul de tip *Çiftlik*, al marilor „plantaţii”, care s-a dezvoltat în aceeaşi perioadă pe o mare parte a teritoriului otoman. Aceasta pentru că aici culturile agricole deţineau o pondere redusă, iar influenţa imperiului era insuficientă pentru a schimba lucrurile în această privinţă. Astfel încât şerbia introdusă în anii 1590 nu a fost niciodată o instituţie foarte viabilă. Fapt care ne arată limitele generalizărilor frecvente despre efectele pe care le-ar avea creşterea cererii de produse agrare pentru piaţă asupra unei forţe de muncă rurale libere şi redusă numeric. În mod obişnuit, sclavia sau şerbia reprezintă consecinţa unor asemenea circumstanţe, aşa cu arată multe alte cazuri din Europa de Est sau din America Latină. În Valahia însă, transformarea a fost numai parţială, datorită relativei slăbiciuni a Imperiului Otoman şi caracteristicilor interne ale economiei.

Schimbările care au avut loc în secolul al XIX-lea ne arată cât de mare este forţa pieţei capitaliste. Europa occidentală nu a exercitat niciodată un control politic direct asupra Valahiei, aşa cum au făcut-o otomanii. Dar influenţa sa economică a fost suficient de mare pentru a revoluţiona lumea rurală şi a crea o clasă numeroasă de cultivatori şerbi. Schimbarea a fost facilitată de faptul că supremaţia politică a clasei marilor latifundiari era bine consolidată înainte de 1829. Nicio altă societate balcanică (în mod evident nici Bulgaria şi nici Serbia) nu a căpătat în secolul al XIX-lea un profil atât de izbitor caracteristic pentru o societate colonială ca cea românească.

Forţele externe îşi fac simţite efectele cu mai mică sau mai mare rapiditate, în funcţie de caracterul sistemului politico-economic anterior. Secolul al XIX-lea a adus în Valahia transformări economice uriaşe şi, în acelaşi timp, transformări politice mult mai mici. Dacă nu ar fi existat o clasă nobiliară care să deţină puterea la începutul epocii moderne neo-coloniale, schimbările economice ar fi decurs probabil mult mai lent, iar populaţia rurală ar fi rezistat cu mai mult succes presiunilor. De fapt, dacă nobilimea nu ar fi deţinut controlul de la bun început, economia Valahiei nu s-ar fi orientat atât de rapid către export. În felul în care s-a desfăşurat, transformarea economică a sfârşit însă prin a produce o reacţie violentă din partea ţăranilor, iar anii de după Primul Război Mondial au marcat o distanţare faţă de modelul neo-colonial dominant până atunci.

Modelul societăţilor coloniale ce se desprinde din această carte este foarte util, dar trebuie folosit cu circumspecţie. Un număr de circumstanţe neobişnuite au făcut din Valahia un caz extrem de neo-colonie modernă; dacă evoluţia sa politică anterioară secolului al XIX-lea ar fi fost alta, sistemul colonial din acel secol ar fi avut caracteristici diferite şi cu siguranţă nu atât de accentuate.

Studiul de faţă ne permite să formulăm şi câteva concluzii cu caracter negativ în legătură cu societăţile coloniale – concluzii care neagă unele idei cuprinse în teoriile generale despre schimbarea socială. Astfel, el arată că noţiunea foarte populară de „difuziune culturală” este un concept relativ lipsit de utilitate. Contactele intense cu Occidentul pe care le-a întreţinut Valahia după 1829 nu au dus la o creştere semnificativă a producţiei agricole. Teritoriul cultivat a fost extins, dar productivitatea a rămas aceeaşi; nu a

fost introdus un sistem viabil de rotaţie a culturilor, iar mecanizarea agriculturii nu a început decât în primul deceniu al secolului al XX-lea.

Apoi, după reforma agrară postbelică, s-a revenit la tehnicile agricole dominante ale perioadei anterioare. În secolul al XIX-lea, urbanizarea şi industrializarea s-au menţinut la cote foarte scăzute. Nu a existat o tendinţă susţinută de democratizare a societăţii, până când elita politică a intrat în panică datorită Revoluţiei Ruse din 1917. Întreaga evoluţie a societăţii s-a desfăşurat într-o direcţie opusă celei a societăţilor occidentale. Exploatarea ţărănimii s-a accentuat, falia culturală dintre elită şi masa populaţiei s-a lărgit, iar nivelul de viaţă în lumea rurală a stagnat sau chiar s-a înrăutăţit. Pe de altă parte, elita şi-a însuşit idei occidentale, în particular ideea de naţiune bazată pe diferenţierea lingvistică. Între 1900 şi 1914, marii proprietari au început să importe tehnologie agricolă din Occident. Au fost adoptate anumite reforme administrative, în special în timpul ocupaţiei ruseşti.

Toate acestea ne arată că noţiunea de difuziune trebuie să fie folosită cu mare rezervă. Fiecare categorie socială adoptă ideile străine într-o manieră specifică şi în funcţie de propriile interese; ea se opune acelor idei şi cunoştinţe tehnice care pot prejudicia aceste interese. De asemenea, marile puteri îşi exportă ideile dominante şi formele de organizare într-o manieră selectivă. De exemplu, Anglia nu era interesată ca România să evolueze către un parlamentarism veritabil în secolul al XIX-lea. Căci aceasta ar fi putut duce la scăderea exporturilor de cereale, prin modificarea regimului producţiei agrare. Deci, deşi difuziunea culturală este un proces important, ea poate fi înţeleasă doar prin raportare la

structura de clasă şi poziţia internaţională a fiecărei societăţi.

S-a afirmat că abolirea şerbiei în anii 1740 a fost o consecinţă a răspândirii ideilor iluministe; dar studiul mai atent ne arată că ea s-a datorat condiţiilor economice şi presiunii Imperiului Otoman. S-a afirmat, de asemenea, că reforma agrară de la 1864 a apărut ca un rezultat al influenţei liberalismului occidental, dar efectele pe care ea le-a avut ne fac să ne îndoim de această afirmaţie. Nu putem atesta niciun caz, în istoria Valahiei, în care o idee sau o instituţie străină să fi fost introdusă fără a întâmpina rezistenţă, iar motivele care au generat aceste rezistenţe au fost interesele specifice ale diferitelor categorii sociale şi nu ataşamentul de ordin general faţă de „tradiţie”.

Teoriile generale despre evoluţia umanităţii nu se verifică în cazul societăţilor periferice. Lucru adevărat în egală măsură pentru stadiile marxiste ale dezvoltării istorice, cât şi pentru teoriile mai recente, ca cea a lui Lenski, care se bazează şi ea pe ideea unor stadii de evoluţie ce s-ar succeda în funcţie de progresul tehnologic[448]. Au existat în Valahia progrese tehnologice importante, de la o economie predominant pastorală la una predominant agricolă şi apoi de la cultivarea alternativă a câmpurilor la cea permanentă. Dar generalizările lui Lenski despre societăţile horticole, agrare şi industriale nu sunt relevante pentru istoria Valahiei, decât cel mult la un nivel foarte abstract. De fapt, se poate argumenta că ideile lui Lenski nu au valabilitate pentru nicio societate colonială sau semicolonială, deoarece schimbarea

448 Gerhard Lenski, Power and Privilege: A Theory of Social Stratification (New York:, Mc Graw-Hill, 1966); Gerhard Lenski şi Jean Lenski, Human Societies (New York, Mc Graw-Hill, 1974).

socială este în aceste societăţi determinată de factori exogeni.

Cât despre teoria evoluţionistă a lui Talcott Parsons[449], ea are o bază empirică atât de restrânsă, încât relevanţa sa nu poate fi decât pe măsură. Parsons poate să aibă sau nu dreptate, dar studiile empirice nu pot da un verdict în această privinţă. El nu ne oferă decât o modalitate de a distinge între societăţile „primitive" (ne-diferenţiate, fără o birocraţie dezvoltată, lipsite de o viziune universalistă, ne-democratice, şi în care rolurile sociale ale indivizilor sunt fixe) şi cele „moderne". Dar Valahia nu a fost niciodată „primitivă" sau „modernă" în acest sens. O asemenea teorie ne poate permite cel mult să apreciem că România de astăzi este mai „modernă" decât cea din trecut. Dar nu ne ajută să stabilim cum, când şi de ce s-a petrecut această transformare. De ce nu s-a conturat un stat naţional în secolul al XVI-lea? De ce forţele pieţei capitaliste au dus la o formă mai gravă de serbie, în loc să ducă la industrializare? De ce instituţiile statului au devenit tot mai ineficiente în perioada dintre 1400 şi 1700? De ce industrializarea la un nivel mai semnificativ a fost amânată până după Al Doilea Război Mondial şi ocupaţia rusească ce i-a urmat? Pe scurt, teoria evoluţionistă a lui Parsons şi altele de acelaşi fel le poate fi de folos cel mult celor care studiază întreaga omenire de-a lungul întregii istorii. Dar sunt de puţin folos pentru studierea cazurilor specifice de transformare socială şi în special pentru studierea societăţilor periferice.

În ce priveşte orientarea teoretică generală,

---

449 Talcott Parsons, „Evolutionary Universels in Society", în American Sociological Review, 29 (1964), pp. 339-357. Vezi, de asemenea, şi alte lucrări ale lui Parsons, printre care The System of Modern Societies (Englewood Cliffs, NJ., Prentice-Hall, 1971).

studiul de faţă subscrie viziunii clasice a lui Max Weber. Nu există stadii de evoluţie sau factori cauzali cu valabilitate universală. Tot ce putem face este să identificăm tipuri ideale, pe baza datelor empirice. Trebuie să acordăm cea mai mare atenţie caracteristicilor distinctive ale fiecărui astfel de model ideal[450]. În această lucrare am argumentat că o modalitate utilă (dar nu unica) de a identifica tipuri ideale este cea de a studia tipuri specifice de sisteme politico-economice. Ea ne dă posibilitatea să înţelegem procesul de schimbare socială din orice societate, permiţându-ne totodată să formulăm generalizări modeste despre alte societăţi ce împărtăşesc aceleaşi caracteristici.

ANEXE

Bibliografie

1. Cu caracter general

Almond, Gabriel şi Powell, G. Bingham. *Comparative Politics*: *A Developmental Approach* (Boston, Little, Brown, 1966).

Balandier, Georges, „The Colonial Situation: A. Teoretical Approach", în *Social Change*: *The Colonial Situation*, ed. de Immanuel Wallerstein (New York, Wiley, 1966).

Baron, Samuel H., *Plekhanov, the Father of Russian Marxism* (Stanford, Stanford University Press, 1963).

Beckford, George L., *Persistent Poverty*: *Underdevelopment în Plantation Economies of the Third World* (New York, Oxford University Press, 1972).

450 Guenther Roth, „The Genesis of the Typological Approach", în Scholarschip and Partisanschip: Essay from Max Weber, ed. de Reinhard Bendix şi Guenther Roth (Berkeley şi Los Angeles, Univerity of California Press, 1971), pp. 257-258.

Bendix, Reinhard şi Roth, Guenther, *Scholarschip and* Parţ*i să nschip*: *Essays on Max Weber* (Berkeley şi Los Angeles, University of California Press, 1971).

Blalock, Hubert. *Theory Construction* (Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, 1969).

Bloch, Marc, *Les caractères originaux de l'histoire rurale fransaise* (Oslo, H. Aschehoug, 1931).

Bloch, Marc, *Feudal Society* (Chicago, University of Chicago Press, 1961).

Blum, Jérôme, „The rise of Serfdom în Eastern Europe", în *The American Historical Review*, LXII, no. 4 (iulie 1957).

Blum, Jérôme, *Lord and Peasant în Russia from the Ninth to the Nineteenth Century* (New York, Atheneum, 1964).

Boxer, C.R., *Four Centuries of Portugese Expansion, 1415 – 1815* (Berkeley şi Los Angeles, University of California Press, 1972).

Bovill, E.W., *Caravans of the Old Sahara* (London, Oxford University Press, 1933).

Braudel, Fernand, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe* II, ed. II (Paris, Armand Colin, 1966).

Bureau of the Census, *Historical Statistics of the United States*: *Colonial Times to* /957 (Washington D.C., 1961).

Chapman, Anne C, „Port of Trade Enclaves în Aztec and Maya Civilizations", în *Trade and Market in the Early Empires*, ed. de Karl Polanyi, Conrad M. Arensberg şi Harry W. Pearson (New York, Free Pres, 1957).

Chirot, Daniel, „Urban and Rural Economies in the Western Sudan: Birni N'Konni and Its Hinterland", în *Cahiers d'études africaines*, 4 (1968).

Chirot, Daniel, „The Growth of the Market and

Servile Labor Sistems în Agriculture", în *The Journal of Social History*, VIII (1975).

Clark, C. şi Haswell, M., *The Economics of Subsistence Agriculture*, ed. III (New York, Macmillan, 1967).

Coquery-Vidrovitch, Catherine, „Recherches sur un mode de production africain", în *La Pensée*, 144 (1969).

Davis, Kingsley, „The Urbanization of the Human Population", în *An Urban World*, ed. de Charles Tilly (Boston, Little, Brown, 1974).

Dobb, Maurice, *Studies in the Development of Capitalism* (New York, International Publishers, 1963).

Domar, Evsey, „The Causes of Slavery or Serfdom: A Hypothesis", în *The Journal of Economic History*, 30 (1970).

Eliot, J.H., *Imperial Spain 1496 – 1716* (*New* York, St. Martin's Press, 1964).

Paliers, Lloyd, „The Predicament of the Modern African Chief: An Instance from Uganda", în *Social Change*: *The Colonial Situation*, ed. de Immanuel Wallerstein (New York, Wiley, 1966).

Fei, Hsiao-Tung, *China's Gentry*, ed II (Chicago, University of Chicago Press, 1968).

Fillol, Tomas Roberto, *Social Factors în Economic Development*: *The Argentine Case* (Cambridge, M.I.T. Press, 1961).

Finley, M.I., „Was Greek Civilization Based on Slave Labor?", în *The Slave Economies*: *Historical and Teoretical Perspectives*, ed. de Eugene D. Genovese (New York, Wiley, 1973).

Frank, André Gunder, „The Development of Underdevelopment", în *Imperialism and Underdevelopment*, ed. de Robert I. Rhodes (New York, Monthly Review Press, 1970).

Furtado, Celso, *The Economic Growth of Brazil* (Berkeley şi Los Angeles, University of California Press, 1963.

Genovese, Eugene D., *The World the Slaveholders Made* (New York, Vintage Books, 1971).

Grousset, R. şi Léonard, E.G., *Histoire Universelle*, I (Paris, Gallimard, 1956).

Grousset, René, *L'Empire des Steppes* (Paris, Payot, 1960). Hobsbawm, Eric J., *Primitive Rebels* (New York, Norton.

1959).

Hobsbawm, Eric J., *Karl Marx*: P*recapitalist Economie Formations* (New York, International Publishers, 1965). Hobsbawm, Eric J., „The Crisis of the Seventeenth Century", în

Crisis în Europe 1560 – 1660, ed. de Trevor Aston (Garden City, N.Y., Doubleday-Anchor, 1967).

Hoel, Paul G., *Elementary Statistics* (New York, Wiley, 1966). Huntington, Samuel R, *Political Order în Changing Societies*

(New Haven, Yale University Press, 1968).

James, C.L.R., „The West Indies in the History of European Capitalism", în *The Slave Economies*: *Historical and Teoretical Perspectives*, ed. de Eugene D. Genovese (New York, Wiley, 1973).

Katz, S.H., Hediger, M.L. şi Valleroy, L.A., „Tradiţional Maize Processing Technique in the New World", în *Science*, 184, no. 4138 (mai 1974).

Kula, Wittold, *Théorie économique du système féodal*: *pour un modele de l'économie polonaise*, *16 e-18*? *siècles* (Paris şi Haga, Mouton, 1970).

Laslett, Peter, ed. *Household and Family în Past Time* (London, Cambridge University Press, 1972).

Lenski, Gerhard, *Power and Privilege*: *A Theory of Social Stratification* (New York, McGraw-Hill,

1966).

Lenski, Gerhard şi Lenski, Jean, *Human Societies* (New York, McGraw-Hill, 1974).

Lewis, Bernard, *The Arabs în History* (New York, Harper Torchbooks, 1966).

Lewis, Bernard, „Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire", în *The Economic Decline of Empires*, ed. de Carlo Cipolla (London, Methuen, 1970).

Lichteim, George, „Marx and the «Asiatic Mode of Production»", în *Karl Marx*, ed. de Tom Bottomore (Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, 1973).

Lybyer, A.H., „The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade", *in English Historical Review*, XXX (Oct. 1915).

Manivanna, Kéo, „Aspects socio-économiques du Laos medieval", în *La Pensée*, 138 (1968).

Moore, Barrington Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy*: *Lord and Peasant in the Making of the Modern World* (Boston, Beacon, 1967).

Moore, Wilbert E., *Social Change* (Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, 1963).

Myint, Hla, „The Peasant Economies of Today's Underdeveloped Areas", în *Subsistence Agriculture and Economic Development*, ed. de Clifton R. Warton (Chicago, Aldine, 1969).

Nash, Manning, „The Multiple Society în Economic Development: México and Guatemala", în American *Antropologist*, 59 (oct. 1957).

Nicolson, Harold, *The Congress of Vienna*: *A Study în Allied Unity 1812 – 1822* (New York, Viking, Compass Books, 1961).

Nisbet, Robert A., *Social Change and History* (New York, Oxford University Press, 1970).

Ostrogorsky, George, *History of the Byzantine*

State (New Brunswick, N.J., Rutgers University Press, 1957).

Pach, Sigismund R, „Sixteenth-century Hungary: Commercial Activity and Market Production by the Nobles", în *Economy and Society in Early Modern Europe*: *Essays from Annales*, ed. de Peter Burke (New York, Harper Torchbooks, 1972).

Pach, Sigismund R, „La route du poivre vers la Hongrie medievale", în *Histoire économique du monde méditerranéen, 1450 – 1650. Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel* (Toulouse, Privat, 1973).

Parsons, Talcott, „Evolutionary Universal în Society", în *American Sociological Review*, 29 (1964).

Parsons, Talcott, *The Sistem of Modern Societies* (Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, 1971).

Pearson, Harry W., „The Economy Has No Surplus: Critique of a Theory of Development", în *Trade and Market in the Early Empires*, ed. de Karl Polanyi, Conrad M. Arensberg şi Harry W. Pearson (New York, Free Press, 1957).

Polanyi, Karl, *Primitive, Archaic and Modern Economies*, ed. de George Dalton (New York, Archon Books, 1968).

Polgar, Steven, „Population History and Population Policies from an Anthropological Perspective", în *Current Anthropology*, 13, no. 2 (aprilie 1972).

Popper, Karl, *The Poverty of Historicism* (New York, Harper Torchbooks, 1964).

Pym, Christofer, *The Ancient Civilization of Angkor* (*New* York, Mentor, 1968).

Roe, Daphne A., *A Plaque of Corn*: *The Social History of Pellagra* (Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 1973).

Rowe, John H., „Aspects of încă Socio-Political Organization and Religion at the Spanish Conquest”, în *The Indian Background of Latin American History*, ed. de Robert Wauchope (New York, Knopf 1970).

Runciman, Stephen, *A History of the First Bulgarian Empire* (Londra, G. Bell & Son, 1930).

de Santis, Sergio, „Les communautés de village chez les Incas, les Aztèques et les Mayaş: contribution à l’étude du mode de production asiatique”, în *La Pensée*, 122 (1965).

Sédov, L., „La société angkorienne et le problème du mode de production asiatique”, în *La Pensée*, 138 (1968).

Seers, Dudley, „The Stages of Economie Growth of a Primary Producer in the Middle of the Twentieth Century”, în *Imperialism and Underdevelopment*, ed. de Robert I. Rhodes (New York, Monthly Review Press, 1970).

Seers, Dudley şi Joy, Leonard, ed, *Development* in a *Divided World* (Harmondsworth, England, Penguin Books, 1971).

Stânchcombe, Arthur, „Agricultural Enterprise and Rural Class Relations”, în *Class, Status and Power*, ed. de R. Bendix şi S.M. Lipset, ed. II (New York, Erc Press, 1966).

Stoianovich, Traian, „Le maâs dans les Balkans”, în *Annales E.S.C.*, XXI, no. 5 (1966).

Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the World-Economy in the Sixteenth Century* (New York, Academic Press, 1974).

Warriner, Doreen, „Some Controversial Issues in the History of Agrarian Europe”, în *The Slavonic and East European Review*, XXXII, no. 78 (dec. 1953).

Warriner, Doreen, *Land Reform în Principle and*

Practice (Londra, Oxford University Press, 1969).

Wittfogel, Karl A., *Oriental Despotism*: *A Comparative Study of Total Power* (New Haven, Yale University Press, 1957).

Wolf, Eric, *Peasant Wars of the Twentieth Century* (New York, Harper & Row, 1969).

2. Despre România

Următoarele prescurtări sunt valabile în continuare:

N.E.H.

— *Nouvelles études d'histoire*, colecţie de articole publicată de Academia Republicii Socialiste România, la Bucureşti, cu ocazia congreselor mondiale de istorie. Volumul I a apărut în 1955, ÎI în 1960, III în 1965 şi IV în 1970.

S.M.I.M. – *Studii şi materiale de istorie medie*, colecţie de articole asupra istoriei României în Evul Mediu (definit ca durând până la începutul secolului al XIX-lea). Publicată la Bucureşti de Academia Română. Volumul I a apărut în 1956, ÎI în 1957, ÎI în 1959, IV în 1960 şi Vân 1962.

E.R.

— *Enciclopedia României*, lucrare în patru volume despre istoria, societatea, politica, economia, cultura şi geografia României. A fost coordonată de Dimitrie Gusti şi publicată de guvern. Volumele I şi II au apărut în 1938, ÎI în 1939 şi IV în 1943.

Alexandrescu-Dersca, Marie M. „Contribution à l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople au XVIIIe siècle", în *Studia et Acta Orientalia*, I, 1957.

Bălcescu, Nicolae, *Question économique des principautés danubiennes* (Paris, 1850).

Bănescu, N., Un *problème d'histoire medievale*: *Création et caractère du second empire bulgare*

(Bucarest, Institut roumain d'études byzantines, 1942).

Berindei, Dan, *Oraşul Bucureşti, reşedinţă şi capitală a Ţării Româneşti, 1459 – 1862* (Bucureşti, Societatea de ştiinţe istorice şi filologice din R.P.R., 1963).

Berindei, Dan, *L'Union des principautés roumaines* (Bucarest, Académie Roumaine, 1966).

Berindei, Dan, „L'idéologie politique des révolutionnaires roumains de 1848", în *N.E.H.*, IV, 1970.

Berindei, Dan şi Adăniloaie, N., *Reforma agrară de la 1864* (Bucureşti, Editura Academiei, 1967).

Berza, M., „Haraciul Moldovei şi Ţării Româneşti în secolele XV-XIX", în *S.M.I.M.*, II, 1957.

Bodea, Cornelia, *Lupta românilor pentru unitatea naţională 1834 – 1848* (Bucureşti, Editura Academiei, 1967).

Bogdan, Ioan, *Scrieri alese*, ed. de G. Mihăilă (Bucureşti, Editura Academiei, 1968).

Boicu, L., „Considérations sur la politique des Habsbourg à l'égard des principautés roumaines (depuis le XVIIIe siècle jusqu'en 1848)", în *N.E.H.*, IV, 1970.

Brătianu, G. L, „Vicina L, Contributions à l'histoire de la domination bzyantine et du commerce génois en Dobrodgea", în Académie Roumaine, *Bulletin de la section historique*, X (1923).

Bugă, Dragoş, „Repartiţia geografică a aşezărilor omeneşti dintre Carpaţi şi Dunăre la jumătatea secolului al XIX-lea", în *Comunicări de geografie*, VII (1969).

Câmpina, Barbu, „Le problème de l'apparition des états féodaux roumains", în *N.E.H.*, I, 1955.

Cantemir, Dimitrie, *Descrierea Moldovei*

(Bucureşti, Editura Cartea Românească, 1923).

Căzănişteanu, C., Berindei, Dan, Florescu, Marin, Niculae, Vasile, *Revoluţia română din 1848* (Bucureşti, Editura Politică, 1969).

Chirot, Daniel, „The Romanian Communal Village: An Alternative to the Zadruga", în *The Zadruga*: *The Extended Family of the Balkans*. *Essays by Philip E. Mosely and Essys in His Honor*, ed. de Robert F. Byrnes (South Bend, Ind., Notre Dame University Press, 1975).

Chirot, Daniel şi Ragin, Charles, „The Market, Tradition and Peasant Rebellion: The Case of România în 1907", în American *Sociological Review*, 40 (august 1975).

Ciobanu, Stefan, „Populaţia în Ţările Româneşti la 1810", în *Arhiva pentru ştiinţă şi reformă socială*, II (1920).

D. Ciurea, „Quelques considérations sur la noblesse féodale chez les Roumains", în *N.E.H.*, IV, 1970.

Claudian, I., *Alimentaţia poporului român* (Bucureşti, Fundaţia Regele Carol II, 1939).

Colescu, Leonida, *La loi rurale de 1864 et statistiques des paysans devenits propriétaires par l'application de la loi de* 7864 (Bucarest, 1900).

Columbeanu, Ş. şi Şerban, C., *Meşteşugurile din Ţara Românească şi Moldova în Evul Mediu* (Bucureşti, Editura Academiei, 1969).

Constantinescu, Miron, *Cauzele sociale ale răscoalei lui Horia* (teză de doctorat, Bucureşti, 1938).

Corbu, Constantin, *Ţărănimea din România între 1864 şi 1888* (Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1970).

Corfus, Ilie, *Agricultura Ţării Româneşti în prima jumătate a secolului al XIX-lea* (Bucureşti, Editura Academiei, 1969). Creangă, G.D., *Contracte şi învoieli*

agricole în vigoare pe anul 1906 (Bucureşti, Carol Gobi, 1907).

Creangă, G.D., *Proprietatea rurală în România* (Bucureşti, 1907).

Cronţ, Gheorghe, Instituţii medievale româneşti (Bucureşti, Editura Academiei, 1969).

Despotopoulos, Alexandre J., „La révolution grecque, Alexandre Ypsilantis et la politique de la Russie", în *Balkan Studies*, VIII, no. 2 (1966).

Direcţia Centrală de Statistică, *Anuarul statistic al Republicii Socialiste România, 1970* (Bucureşti, 1970).

Dobrogeanu-Gherea, Constantin, *Neoiobăgia*, ed. II (Bucureşti, Viaţa Românească, f. a. [probabil 1921]).

Dogan, Mattéi, „L'origine sociale du personnel parlamentaire d'un pays essentiellment agraire, la Roumanie", în *Revue de l'institut de sociologie*, nos. 2 – 3 (Bruxelles, 1953).

Donat, Ion, „Satele lui Mihai Viteazul", în IV, 1960.

Dunăre, Nicolae, „Interdependenţa ocupaţiilor tradiţionale la români", în *Apulum*, VII (1968).

Dunăre, Nicolae, „Păstoritul de pendulare dublă pe teritoriul României", în *Anuarul muzeului etnografic al Transilvaniei pe anii 1965 – 1967* (Cluj, 1969).

East, W.G., *The Union of Moldavia and Walachia, 1859* (Cambridge, Cambridge University Press, 1929).

Eidelberg, Philip G., *The Great Rumanian Peasan Revolt of 1907*: *Origins of a Modern Jacquerie* (Leiden, E.J. Brill, 1974).

Eliade, Pompiliou, *De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie* (Paris, Leroux, 1898).

Eliade, Pompiliou, *La Roumanie au XIXe siècle* (Paris, Hachette, 1914).

Emerit, Marcel, „De la condition des esclaves dans l'ancienne Roumanie", în *Revue d'histoire du sud-est européen* (oct. -dec. 1930).

Emerit, Marcel, *Les paysans roumains depuis le* traité *d'Adrianopie jusqu'à la libération des terres* (Paris, Recueil Sirey, 1937).

Emerit, Marcel, „Reflexions sur le régime seigneural en Roumanie", în *Revue historique du sud-est européen*, 4 – 6 (1938).

Filitti, Ioan C., *Proprietatea solului în Principatele Române până la 1864* (Bucureşti, Fundaţiunea Regele Ferdinand I, f.a. [1930])

Filitti, Ioan C, „Administraţia locală în România", în *E.R.*, I, 1938.

Floareş, C.I., „Amintiri cu privire la situaţia dinainte de împroprietăriri a unui sat de foşti clăcaşi", în *Sociologie Românească*, II, no. 7 – 8 (iulie-august 1937).

Florescu, Radu N., *The Struggle Against Russia* in the *Romanian Principalities*: *A Problem în Anglo-Turkish Diplomacy 1821 – 1854*, Acta Historica, If, Societas Academica Dacoromana (Roma, 1962).

Florescu, Radu N., „The Fanariot Regime in the Danubian Principalities", în *Balkan Studies*, IX, no. 2 (1968).

Garoflid, Constantin, „Regimul agrar în România", în *E.R.*, I, 1938.

Garoflid, Constantin, *Agricultura veche* (Bucureşti, 1943). Georgescu, Valentin A., „Reflexions sur le statut juridique des paysans corvéeables et la politique agraire de la classe dominante en Valachie dans la seconde moitié du XVIIIe siècle", în *N.E.H.*, IV, 1970.

Georgescu, Valentin A. şi Popescu, Emanuela, *La législation agraire de la Valachie (1775 – 1782)*

(Bucarest, Académie Roumaine, 1970).

Georgescu-Roegen, N., Giurescu, Constantin C. şi Romaşcanu.

M. Gr., „Comerţul exterior", în *E.R.*, IV, 1943.

Giurescu, Constantin, *Studii de istorie socială* (Bucureşti.

Editura Universul, 1943).

Giurescu, Constantin C., „Le commerce sur le territoire de la Moldavie pendant la domination tartare (1241 – 1352)", în

N. E.H., III, 1960.

Giurescu, Constantin C., *Istoria pescuitului şi a pisciculturii în România* (Bucureşti, Editura Academiei, 1964).

Giurescu, Constantin C., *Viaţa şi opera lui Cuza Vodă*, ed. II, (Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1970).

Golopenţia, Anton şi Georgescu, M., *60 de sate româneşti* (Bucureşti, Institutul de ştiinţe sociale, 1941).

Guşti, Dimitrie, *Opere*, ed. de O. Bădina şi O. Neamţu, vol. IV (Bucureşti, Editura Academiei, 1970).

d'Hauterive, le Comte, *Mémoire sur l'état ancien et* actual *de la Moldavie, présenté à S.A.S. Le Prince Alexandre Ypsilanti, Hospodar regnant en* 7 787 (Bucarest, Carol Gobi, 1902).

Herseni, Traian, *Probleme* de *sociologie pastorală* (Bucureşti, Institutul de ştiinţe sociale, 1941).

Holban, M., „Mărturii asupra rolului cnezilor de pe marile domenii din Banat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea", în *S.M.I.M.*, II (1957).

Iliescu, O., „Note sur l'apport roumain au ravitaillement de Byzance d'après une source inédite du XIVe siècle", în *N.E.H.*, III, 1960.

Iliescu, O., „Despre natura juridică şi importanţa

despăgubirilor oferite de Basarab voievod regelui Carol Robert, 1330”, în *S.M.I.M. „V*, 1962.

Ilieş, A., „Ştire în legătură cu exploatarea sării în Ţara Românească până în veacul al XVIII-lea”, în *S.M.I.M.*, I, 1956.

Ionescu-Siseşti, G., „Agricultura României”, în *E.R.*, III, 1939. Iorga, Nicolae, *Geshichte des Rumänischen Volkes* (Gotha.

F. A. Perthes, 1905).

Iorga, Nicolae, *Points de vue sur l’histoire du commerce de l’orient au moyen âge* (Paris, Librairie Universitaire J. Gamber, 1924).

Iorga, Nicolae, *Istoria comerţului românesc* (Bucureşti, Tiparul românesc, 1925).

Iorga, Nicolae, *Histoire des roumains et de la romanité orientale* (Bucarest, Académie Roumaine, 1937 – 1945).

Iorga, Nicolae, *Istoria lui Mihai Viteazul*, ed. II (Bucureşti, Editura Militară, 1968).

Jelavich, Barbara, *Russia and the Rumanian National Cause 1858 – 1859* – Slavic and East European Series, vol. XVII (Bloomington, Ind., Indiana University Publications, 1959).

formescu C. şi Popa-Burcă, I. *Harta agronomică a României* (Bucureşti, Carol Gobi, 1907).

Kogălniceanu, Vasile M., *Chestiunea ţărănească* (Bucureşti, Joseph Gobi, 1906).

Lege rurală cu proclamaţiunea Măriei Sale Domnitorului a Principatele Unite Române (Bucureşti, Imprimeria Statului, 1864).

Lehr, Lia, „Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei în a doua jumătatea a secolului al XVII-lea”, în *S.M.I.M.*, IV, 1960. Lendvai, Paul, *Eagles în Cobwebs* (New York, Doubleday, 1969). Liveanu, Vasile el. al., *Relaţii agrare şi mişcări ţărăneşti în România, 1908 –*

1921 (Bucureşti, Editura Politică, 1967). Maciu, V., „Un centre révolutionaire roumain dans les années
1845 – 1848: la société des étudiants roumains de Paris", în *N.E.H.*, III, 1965.
Manolescu, Radu, „Schimbul de mărfuri dintre Ţara Românească şi Braşov în prima jumătate a secolului al XVI-lea", în *S.M.I.M.*, II, 1957.
Manolescu, Radu, *Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei cu Braşovul* (*Secolele XIV-XVIj* (Bucureşti, Ed. Ştiinţifică, 1965). de Martonne, Emmanuel, *La Valachie, essai de monographie géographique* (Paris, Armand Colin, 1902).
Mihăilescu, Vintilă, „Aşezările omeneşti din Câmpia Română la mijlocul şi la sfârşitul secolului al XIX-lea", în Academia Română, *Memoriile secţiunii istorice*, seria a 3-a, IV, no. 2 (1924).
Mihordea, V., *Relaţiile agrare din secolul al XVIII-lea în* Mo/ofot/a (Bucureşti, Editura Academie, 1968).
Mihordea, V., „La crise du régime fiscal des principautés roumaines au XVIIIe siècle", în *N.E.H.*, IV, 1970.
Ministerul agriculture! industriei, comerţului şi domeniilor. *Statistica maşinilor şi instrumentelor agricole întrebuinţate în 1905* (Bucureşti, 1907).
Ministerul industriei şi comerţului, *Anuarul statistic al României*, 7909 (Bucureşti, 1909).
Ministerul industriei şi comerţului, *Anuarul statistic al României*, 7972 (Bucureşti, 1912).
Mioc, Damaschin, „Despre modul de impunere şi de percepere a birului în Ţara Românească până la 1632", în *S.M.I.M.*, II, 1957.
Mioc, Damaschin, „Cuantumul birului în Ţara Românească în secolul al XVI-lea", în *S.M.I.M.*, V, 1962.
Mioc, Damaschin, Chirca H. şi Ştefănescu Şt.,

„L'évolution de la rente féodale en Valachie et en Moldavie, du XIVE au XVIIe siècles", în *N.E.H.*, II, 1960.

Mitrany, David, *The Land and the Peasant in Rumania*: *War and Agrarian Reform, 1917 – 1921* (New Haven, Yale University Press, 1930).

Montias, John M., *Economic Development în Communist Rumania* (Cambridge, M.I.T. Press, 1967).

Olteanu, Ştefan şi Şerban, Constantin, *Meşteşugurile din Ţara Românească şi Moldova în evul mediu* (Bucureşti, Editura Academiei, 1969).

Ornea, Z., *Ţărănismul. Studiu sociologic* (Bucureşti, Editura Politică, 1969).

Oţetea, Andrei, „Consideraţii asupra trecerii de la feudalism la capitalism în Moldova şi Ţara Românească", în *S.M.I.M.*, IV, 1960.

Oţetea, Andrei, „La formation des états féodaux roumains", în *N.E.H.*, III, 1965.

Oţetea, Andrei, „Les grandes puissances et le mouvement Hétairiste dans les principautés roumaines", în *Balkan Studies*, VII, nr. 2 (1966).

Oţetea, Andrei et al., *Istoria României* (Bucureşti, Editura Academiei, 1962 – 1964).

Oţetea, Andrei et al., *Marea răscoală a ţăranilor din 1907* (Bucureşti, Editura Academiei, 1967).

Panaitescu, P. R, „Les relations bulgaro-roumaines au moyen âge", în *Revista Aromânească*, I (1929).

Panaitescu, P. R, *Interpretări româneşti* (Bucureşti, Editura Universul, 1947).

Panaitescu, P. R, „Dreptul de strămutare al ţăranilor în Ţările Române până la mijlocul secolului al XVII-lea", în *S.M.I.M.*, I, 1956.

Panaitescu, P. R, „La grande assemblée du pays, institution du régime féodal en Moldavie et en

Valachie”, în *N.E.H.*, III, 1965.

Papacostea, Şerban, „Contribuţie la problema relaţiilor agrare în Ţara Românească în prima jumătate a veacului al XVIIî-lea”, în *S.M.I.M.*, III, 1959.

Pătrăşcanu, Lucreţiu, *Un veac de frământări sociale 1821 – 1907*, ed. II (Bucureşti, Editura Politică, 1969).

Riker, T.W., *The Making of Roumania 1856 – 1866* (Londra, Oxford University Press, 1931).

Roberts, Henry, *Rumania*: *Political Problems of an Agrarian State* (New Haven, Yale University Press, 1951).

Rosetti, Radu [Verax], *La Roumanie et les Juifs* (Bucureşti, I.V. Socec, 1903).

Rosetti, Radu, *Pământul, sătenii şi stăpânii în Moldova* (Bucureşti, Socec, 1907).

Rosetti, Radu, *Pentru ce s-au răsculat ţărânii* (Bucureşti, Socec, 1908).

Rusenescu, Constanţa şi Bugă, Dragoş, „Territorial distribution and growth of the population between the Carpaţians and the Danube, in the 19th and 20th centuries”, în *Revue roumaine de géologie, géographie et géophysique*, série de géographie, X, no. 1 (1966).

Serafim, Gh., „împărţirea pe moşii şi pe tipuri de moşie a satului Negoieşti-Mehedinţi”, în *Sociologie Românească*, III, no. 1 – 3 (1938).

Seton-Watson, Hugh, *Eastern Europe between the Wars*, ed III (Hamden, Conn., Archon, 1962).

Seton-Watson, R.W., *History of the Roumanians*, ed. II (Hamden, Conn., Archon, 1963).

Stahl, Henri H., „Organizarea socială a ţărănimi”, în *E.R.*, I, 1938.

Stahl, Henri H., *Nerej, un village d’une région*

archaïque (Bucarest, Institut de sciences sociales de Roumanie, 1940).

Stahl, Henri H., *Contributif la studiul satelor devălmaşe româneşti* (Bucureşti, Editura Academiei, 1958 – 1965).

Stahl, Henri H., „Paysages et peuplement rural en Roumanie", în *N.E.H.*, III, 1965.

Stahl, Henri H., *Les anciennes communautés villageoises roumaines* (Bucarest-Paris, Académie Roumaine-C.N.R.S. 1969).

Stahl, Henri H., *Controverse de istorie socială românească* (Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1969).

Stahl, Henri H., *Studii de sociologie istorică* (Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1972).

Stănică, C., „Hotarul satului Orodei-Dolj", în *Sociologie Românească*, II, no. 1 (1937).

Stoicescu, N., „Contribution à l'histoire de l'armée roumaine au moyen âge", în *Revue roumaine d'histoire*, VI, no. 5 (1967).

Sturdza, Dimitrie, „Suprafaţa şi populaţiunea regatului României", în Societatea geografică română, *Bulletin*, XVI, trim. 3 şi 4 (Bucureşti, 1896).

Ştefănescu, Şt., „Consideraţiuni asupra termenilor «Vlah» şi «Rumân» pe baza documentelor interne ale Ţării Româneşti din veacurile XIV-XVII", în *S.M.I.M.*, IV, 1960.

Ştefănescu, Şt., „La situation démographique de la Valachie aux XIVE, XVE, et XVIe siècles d'après les conjonctures socio-politiques", în *N.E.H.*, IV, 1970.

Tappe, E.D., *Documents Concerning Romanian History (1427 – 1601)* (Haga, Mouton, 1964).

Tucker, Jack, *The Rumanian Peasant Revolt of 1907*: *Three Regional Studies* (PhD. Dissertation, University of Chicago, 1972).

Vâlsan, G., „O fază în popularea Ţărilor

Româneşti”, în Societatea geografică română, *Buletin*, XXXIII (Bucureşti, 1921).

Vlad, Matei D., „Mişcări demografice în cadrul colonizării rurale din Ţara Românească şi Moldova (secolele XVII-XVIII)”, în *Studii şi articole de istorie*, XIV (1969).

Voinea, Şerban, *Marxism oligarhic* (Bucureşti, Editura Brănişteanu, 1926).

Warriner, Doreen, *Economics of Peasant Farming*, ed. II (New York, Barnes & Noble, 1965).

Warriner, Doreen, ed., *Contrasts în Emerging Societies* (Bloomington, Ind., Indiana University Press, 1965).

Weber, Eugen, „România”, în *The European Right*, ed. de Hans Rogger şi Eugen Weber (Berkeley şi Los Angeles, University of California Press, 1966).

Wolff, Robert L., *The Balkans în Our îi mes* (New York, Norton, 1967).

Xenopol, A.D., *Opere economice*, ed. de Ion Veverca (Bucureşti, Editura Academiei, 1967).

Zane, G., „Originea şi dezvoltarea economiei de schimb”, în *E.R.*, III., 1939.

Zâne, G., *Le mouvement révolutionaire de 1840* (Bucarest, Académie Roumaine, 1964).

Zane, G., *Industria din România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea* (Bucureşti, Editura Academiei, 1970).

Zeletin, Ştefan, *Burghezia română*: *originea şi rolul ei istoric* (Bucureşti; Cultura Naţională, 1925).

Index

A

Adrianopole, Tratatul de la – 152.

153, 157, 162, 166, 174

Adriatica, Marea – 56, 58, 68 Adunare a nobililor – 81 Africa – 12, 101, 190 Agricultură (comercializarea

produselor, mecanizare, tehnici agricole, productivitate) – 24.
29, 31, 32, 92, 133, 136, 137.
164, 190, 196, 221, 225, 226.
239; vezi şi Cereale, Criză agrară, Grâu, Porumb Albania, albanezi – 111, 143 Alfabetizare – 24, 244, 247 America de Nord – 101, 230 n America Latină şi de Sud – 94.
101, 105, 190, 219, 256 Anglia – 104, 153, 183, 186, 200.
210, 258
Antisemit, antisemitism – 177.
178, 240
Arabi – 38
Arendaşi – 143, 144, 168, 219.
232, 233, 237, 240, 249
Argeş, Curtea de – 28, 44 Argeş, judeţul – 30, 49, 214, 224.
228, 247
Arhitectură – stilul brâncovenesc, 114; bordeie, 181 – 182
Aristocraţie – 24, 25, 29, 49, 50, 78, 96, 158, 217; vezi şi Boieri, Moşieri, Nobili
Armata – capacitate militară, 35; austriacă, 125; valahă, română, 82, 84, 212; rusă, 156, 157
Armeni – 59, 69, 111, 115, 176 Aromâni – 51
Asia, asiatic – 33, 34, 39, 52, 54, 101
Austria – 23, 31, 111, 114, 126, 147, 148, 150, 151, 156, 161, 182, 185, 186, 189, 210
Austro-Ungaria – 25, 148, 199, 200, 250
Avari – 40, 44 n Aztec, Imperiul – 94
B
Balandier, Georges – 99, 148, 194 Balcani – 23, 30, 51, 80, 103, 104, 148, 151, 155, 184, 255 Banat – 25, 30, 49, 55, 126, 214 Banca Naţională a României –

235 Banditism, bandiţi (haiduci) – 103, 122, 146, 157
Basarab I – 53
Basarabia – 25, 152, 250 Bălcescu, Nicolae – 160 Bărăgan-31, 165, 168, 204, 206.
214, 220, 233; vezi şi Stepă Belgia – 199, 200 Birocraţie – 103, 141, 144, 259 Bizanţul, bizantin – 40, 108, 114.
155
Blum, Jérôme – 24, 37, 80, 92.
94, 101, 119 (note)
Boemia – 23, 56
Bogdan, Ioan – 48, 52 n, 66 n
Boieri-47, 50, 53, 61, 64, 67, 72.
73, 75 – 77, 82, 85, 89, 111.
113, 120, 144, 145, 156, 158.
160, 172, 173, 183, 187 – 189.
190 – 192, 210, 211; vezi şi
Elite, Moşieri
Braudel, Fernand – 20, 39 n, 55 n.
67 n, 102, 103, 105 n, 136 n Brazilia – 101, 102 Braşov – 57, 59 – 63, 65, 68 Brăila, judeţ – 30, 202, 206, 214.
220, 224, 227 – 229, 247, 251 Brăila, oraş şi port – 58, 153, 1 54.
176, 234
Brătianu, Ionel – 55, 248 Brâncoveanu, Constantin – 112
115, 140
Bresle – 171, 172
Bucovina – 186, 250
Bucureşti – passim Bucureşti, Tratatul de la – 151 Buda – 56
Bulgaria, bulgari – 24, 30, 31, 52.
58, 103, 106, 122, 123, 134.
139, 148, 153, 214, 256

Burghezie – 102, 104, 233, 235; vezi şi Negustori, Oraşe
Buzău – 30, 214, 224, 225, 228, 247
C
Caffa – 55, 68
Cambodgia – 38
Cantemir, Dimitrie – 43, 44, 47, 48, 115
Capitalism, capitalist – 19 – 21, 26, 27, 80, 104, 105, 146, 150, 216 – 218, 237, 240, 242, 243, 248, 254, 256, 260
Capitalişti paria t100, 149 Caraibelor, Marea – 101 Carol 1 – 211.
Carol Robert – 53, 54 Carpaţi, Munţii – 30, 31, 40, 68.
136, 181, 214; vezi şi Deal
Cartagina – 37
Câmpie, regiune de – 30, 32, 44, 89, 90, 113, 125, 134 – 137, 164, 165 – 167, 181, 182.
204 – 208, 215, 219, 220, 222 – 229, 238, 245
Căi ferate – 191, 198 Căpetenii de sate – 49, 50; vezi şi
Cnez
Câmpina, Barbu – 41, 46, 58, 64, 66 (note)
Câmpulung – 44, 58, 59 Cereale – 26, 27, 29, 45, 125.
126, 132 – 135, 152, 153, 154, 157, 162, 164, 166, 167, 194, 196, 199, 200, 201 – 203, 207, 208, 211, 218, 219, 225, 236.
237, 254, 258; vezi şi Grâu, Porumb
Cernavoda – 28, 55
Chestiunea orientală – 153, 155, 190 Chiaro, Anton Maria del – 112.
113, 123, 124, 133
Chilia – 56
China-99 n, 218

*Çiftlik*103, 255
Clacă – 130, 133, 159
Clasă, structură de – 178, 179, 187.
191, 217, 236, 238, 256, 258
Clăcaşi – 124 – 126, 130, 131, 137, 142, 143, 159, 169, 176, 187, 188, 203 – 209, 212, 215
Cnez, cneaz, cneji – 48, 49, 50, 78, 88, 129, 130
Colonial, sistem politico-economic de tip – 21, 29, 97, 99, 100, 104 – 106, 124, 146, 147 – 149, 158, 193, 194, 197, 198, 222, 226, 231, 235 – 237, 248, 254 – 257, 259, 261
Colson, F. – 177
Comerţ – 29, 35, 37, 38, 40, 53, 55 – 70, 72 – 74, 79, 80, 83, 92, 100, 105, 111 – 116, 125, 126, 149, 152, 154, 155, 163, 175 – 177, 179, 197, 198, 200, 229, 234, 235
Comisia celor şapte puteri – 190 „Comunitar-comercial”, sistem politico-economic de tip – 27, 33, 34, 40, 52, 64, 71, 83, 93, 96, 97, 196, 254
Comunism – 26, 32, 33, 35, 36, 190
Conservator, Partidul – 212, 215, 248, 249
Constantinopol – 13, 48, 56, 63, 69, 108, 109, 112, 115, 127, 151, 153, 156, 210
Coquery-Vidrovitch, Catherine – 34
Corfus, Ilie – 133, 167; 138, 144, 159, 161, 163, 164 (note) Creştere demografică, spor natural al populaţiei – 138, 221 Creştini, creştinism – 41 n, 112.
129, 174
Crimeea – 55, 108
Crimeea, războiul din – 169, 185 Criză agrară, rurală – 24, 26, 63.
75, 85 – 87, 104, 126, 163, 167, 194, 197, 226, 241
Cumani – 40, 44 n, 51, 52, 56, 96 Cuza, Alexandru Ioan – 192, 210.

211
D
„Daruri” în cai – 75, 76 Dâmboviţa – 30, 214, 224, 228.
247
Deal, regiune înaltă de – 30, 31, 44, 45, 50, 89, 125, 134 – 137, 164 – 166, 170, 181, 204, 205, 207, 208, 219, 220, 222 – 225, 227, 228, 239
Dezvoltare (economică, politică, istorică, urbană) – 15, 23 – 25, 29, 39, 58, 62, 65, 75, 77, 80, 92, 94, 98, 99, 101, 103, 104, 126, 146, 149, 166, 172, 175, 176, 191.
196, 202, 206, 209, 218, 219.
223, 226, 233 – 237, 245, 259 Difuziune culturală – 130, 257, 258 Dijmă – 45, 71, 118, 119 – 122.
127, 128, 137, 138, 203, 210
Divanuri ad-hoc – 187 Dobrogea – 31, 57, 214, 231 Dobrogeanu-Gherea, Constantin – 213, 241
Dolj – 30, 117, 165, 214, 224, 225, 228, 229, 247, 276
Dracula – 66, 252; vezi şi Vlad Ţepeş
Dual, sistem, stat, societate – 33, 36, 37, 189, 196, 197, 254 Dunăre, dunărean – 30 – 32, 44.
51, 52, 55, 56, 58, 68, 1 13, 123, 134, 138, 153, 157, 176, 185, 186, 202
E
Egipt34, 103, 108, 221 Elite – 7, 99, 196, 236 Emerit, Marcel – 46, 47, 110, 118.
121, 131, 134/144, 145, 157, 158, 159, 161, 162, 164, 167, 169, 173 – 175, 176, 177, 179.
183 – 185, 188, 190, 192, 206, 208, 210, 21 1 (note)
Enclavă, societate de tip – 98, 99, 100
Engels, Friedrich – 26, 80 n Europa – 14, 23, 24, 26, 27, 56.

70, 80, 81, 95, 99 – 102, 111, 136, 147, 158, 172, 180, 186, 187, 197, 219, 230, 250, 256
Evrei – 69, 176, 177, 179, 232, 234, 240
Evul Mediu – 20, 23, 28, 30, 39, 92, 137, 138
F
Familie – 18, 42, 72 – 74, 156, 159, 228
Fanarioţi – 115, 130, 140
Federaţii de sate – 45
Feudal, feudalism – 16, 23, 36.
53, 76, 95, 169, 187, 261 Florescu, Radu N. – 140, 152, 154 – 156, 158, 183 (note) Franţa, francezi – 67, 136, 148.
154, 155, 183, 185, 199, 200 Fuga ţăranilor de pe moşii – 90.
103, 110, 131, 162 G
Galaţi – 153, 154, 176 Garoflid, Constantin – 213 n.
216 n, 238 n, 241, 248 Genoa, genovezi – 39, 55, 59 Genovese, Eugene – 16, 36 n, 101.
102 n
Geografia Valahiei – 29, 31; vezi şi
Câmpie, Deal
Germania, germani – 23, 56, 66.
68, 103, 111, 114, 148, 199.
200; vezi şi Prusia Giurescu, Constantin – 45, 46, 55.
56, 84, 90, 118 – 122, 130.
151, 192, 198, 199, 200, 211
(note)
Giurgiu – 176
Golescu, Constantin – 181, 182 Gorj – 30, 49, 87, 214, 224, 228.
247
Grâu – 57, 73, 103, 108, 153.
163, 167, 169, 177, 180, 185.

201, 210, 222, 230, 231.
238 – 240, 243, 247 Grecia, greci – 36, 59, 61, 69.
111, 115, 132, 140, 143, 145.
146, 148, 153, 155, 156, 163.
176, 177, 179, 232, 234
H
Habsburgi – 125, 126 d'Hauterive, contele – 141, 143 Hobsbawm, Eric – 26 n, 33 n.
104 n, 219 n, 242 n, 243, 248
Huni – 40
I
Ialomiţa – 30, 206, 214, 220, 224, 227 – 229, 247, 251
Ilfov – 30, 202, 214, 224, 227 – 229, 234, 247, 251
Impozite – 35, 40, 46, 52, 54, 62, 64, 71 – 75, 77, 83, 108, 109, 110, 120, 143, 157, 181, 254
Incaş, imperiul – 94
India – 33, 190
Indian, Oceanul – 39
Indigeni-59, 100, 106, 116, 149, 178
Industrializare, industrie – 19, 23, 26, 98, 235, 260; vezi şi Modernism Iorga, Nicolae – 47, 177; 53 – 56, 58, 59, 61, 62, 69, 84, 111, 112, 114 – 116, 126 (note)
Ipsilanti, Alexandru (principe) – 141, 142
Ipsilanti Alexandru (revoluţionar) – 156
Irlanda – 30
Italia, italieni – 23, 59, 61, 62, 103, 111, 112, 114, 176, 186, 200
Iugoslavia – 24, 106
Ivan cel Groaznic – 94!
„Înfrăţiţi" – 75, 77
J

Java – 221
Jelavich, Barbara – 152, 153 n.
158, 16 ln, 186 n, 189 n K
Khazar, Imperiul – 37 Kiseleff, Pavel – 157, 158, 159.
161, 176, 181
Kogălniceanu, Mihail – 192, 210 Kuciuk-Kainargi, Tratatul de la – 132, 151
L?
Laos – 37
Latin, latinitate – 40 n, 48, 59, 154 Lenski, Gerhard – 253, 259 Levant, levantini – 57, 61, 69.
112, 114, 115, 143, 146 Liberal, liberalism – 192, 211, 242 Liberal, Partidul (grupul liberalnational) – 192, 210, 211.
233, 248, 250 Lipscani – 114
M
Maiaşe, oraşe-stat – 37 Mameluci – 103
Manolescu, Radu – 111; 56, 57.
59 – 61, 65, 68, 70 (note) Marea Neagră – 28, 31, 55 – 58.
62, 69, 214 Marocani – 94
Marx, Karl, marxist – 26, 33, 259 Matei Basarab – 107 Mavrocordat, Constantin – 127.
144
Mănăstire, mănăstireşti – 42, 46.
47, 50, 74 – 77, 87, 90, 109.
116, 119, 125, 137, 139, 145, 146, 158, 159, 170, 174, 192, 215, 232
Mediteranean – 20, 94, 98, 100, 102, 103, 136
Mehedinţi – 30, 117, 214, 224, 225, 228, 247
Meşteşugari, meşteşuguri, produse artizanale, manufacturate – 27, 58, 59, 80, 111, 118, 137, 179, 234
Metternich – 151

Mexic-219, 221
Migraţii, migratori – 31, 32, 135, 164, 165, 166, 220, 222
Mihai Viteazul – 67, 74, 83, 84, 89, 90, 107, 111, 139, 255
Milcov-30, 122
Mioc, D. – 58, 66, 67, 72 – 74, 77, 120 (note)
Mircea cel Bătrân – 58, 65, 70, 81 Mobilitate socială – 121 Modern, modernizare – 19, 21.
48, 99, 101, 102, 104, 106, 124, 146, 147, 157, 183, 191, 194 – 196, 197, 222, 236, 242, 245, 252, 254, 257, 259
Modul de producţie african – 34 Modul de producţie asiatic – 33.
34
Mogul, Imperiul – 33
Mongoli – 40, 44, 50, 52, 57; vezi şi Tătări
Moore, Barrington – 99 n, 191 n, 252, 253
Moşieri – 26, 29, 159, 161, 166, 170, 179, 181, 183, 193, 206, 209, 212, 213, 215, 220, 223.
224, 226, 232, 233, 237, 238, 248, 249, 251
Moşii – 91, 110, 117 – 119, 122, *123 – 126, 129, 137, 173, 176, 187, 204, 205, 207, 208, 212, 215, 225, 233, 235, 236, 245, 248, 251
Moşneni – 48, 49, 161, 170, 203, 208, 222
Muntenia – 30, 170
Muscel – 30, 214, 224, 228, 247 Myint, Hla – 221
N
Napoleon HI – 155, 186, 192, 210, 211
Negustori – 55, 59, 61, 62, 63, 69, 100, 111, 113, 167, 171, 172, 176, 178
Neocolonialism – 106, 211; vezi şi Colonial
Neoiobăgie – 216, 219, 241 Nicolae I, ţarul – 158 Nicolson, Harold – 1 53 Nisbet, Robert A. – 1 5, 16, 20 Nobili – 26, 35, 42, 47, 48, 50, 53.

75, 76, 78, 79, 85 – 89, 90, 91, 95, 109, 116, 120, 121, 125, 127, 140, 142 – 145, 170, 173, 175, 187; vezi şi Boieri, Elite, Moşieri
Nomazi – 31, 36, 52, 64
O
Oţetea, Andrei – 64; 41, 46, 50, 54, 58, 65, 66, 68, 81, 84, 115, 125, 127, 130 – 132, 145, 156.
159, 162, 163, 245 (note)
Obligaţii de muncă – 102, 118, 137, 141, 167, 169, 179, 187, 212, 242
Oi – 46, 73, 74, 113, 114, 135; vezi şi Pastoral
Olanda – 104, 200
Olt, judeţul – 30, 204, 224, 225, 228, 229, 247
Olt, râul – 28, 30
Oltenia – 30, 32, 49, 114, 124, 125, 126, 157, 170, 191
Orşova – 28, 55
Oraşe-36, 38, 39, 56, 59, 60, 61, 69, 99, 111 – 113, 143, 146, 163, 175 – 179, 196, 233, 234
Otoman, imperiul – 12, 13, 20, 24, 58, 61, 67, 81, 96, 100, 101, 103 – 105, 107, 111, 114.
1 15, 148, 150, 153, 155, 156, 163, 175, 184, 186, 210, 211
Ozanne, J.W. – 176
P
Panaitescu, P.P. – 139; 44, 51, 54, 58, 81, 87, 92, 140, 182 (note)
Paris – 188, 191, 211
Paris, Tratatul de la – 187
Parlamentul – 213
Parsons, Talcott – 195, 253, 259.
260
Pastoral, pastoralism – 27, 32, 40, 42, 45, 46, 54, 92, 97, 116, 117, 119, 133, 135, 162, 165, 196, 255, 259

Paşă – 134, 140
Pământuri (distribuţia, diviziunea, statistici referitoare la posesie, reformă agrară, vânzare) – 8, 29, 76 – 79, 83, 86, 98, 100.
1 18, 120, 121, 123, 136, 145, 149, 150, 158, 159, 162, 168* 169, 170, 174, 190, 206, 207, 215, 217, 223, 232, 235, 238, 240, 243, 248, 250, 251
Păşuni – 31, 41, 42, 44, 85, 116, 117, 132, 159, 160, 166, 207, 208, 243
Pearson, Harry W. – 17 Pecenegi – 40, 44 n, 52 Pelagra – 166, 180 Pera – 56
Peşte, pescuit, pescari – 40, 56, 60, 111, 119, 138
Petru cel Mare – 115
Plantaţii – 98, 101, 103, 256 Ploieşti – 234
Polanyi, Karl – 37 n, 38, 55 n Polgar, Stephen – 221 Polonia, polonez – 24, 68, 102.
103, 111, 177
Popper, Karl – 15, 16
Populaţie – 17, 31, 40, 45, 49, 51, 54, ’6/, 68, 70, 91, 94, 101, 135, 165, 166, 168, 175, 176, 186, 187, 202, 218, 222, 234, 251
Portugalia, portughezi – 39, 57, 100, 102
Porturi comerciale – 38, 55 Porumb – 133, 134, 164, 169.
180, 201, 208, 210, 230, 231, 238 – 240
Poujade, Eugène – 171 – 174, 180 – 182
Prahova – 30, 214, 224, 228, 234, 246, 247
Principi47, 65, 72, 75, 76, 142, 143, 156, 191
Proto-colonial, sistem politico-economic de tip – 97, 146, 149, 222, 254
Prusia – 185, 210
R
Ragusa, ragusan – 55, 59, 62, 111 Răscoala de la 1907 – 240 – 249 Păzăşi – 9, 20, 48, 49, 140; vezi şi
Moşneni

Războaie napoleoniene – 148, 150
Război Mondial, Al Doilea – 88, 260
Război Mondial, Primul – 29, 74, 215, 217, 250, 254, 257;
Râmnicu-Sărat – 30, 205, 214.
224, 228, 246
Recensământ – 49, 71, 88, 110, 125, 134, 165, 204, 222, 229, 230
Regulamentul Organic – 162, 169, 180, 183, 184, 189
Religie, religios – 19, 99, 235 Revoluţie – de la 1821, 155 – 156;
de la 1848, 179 – 184
Romanaţi – 30, 165, 214, 224.
225, 228, 229, 247
Rosetti, Radu – 48, 161, 235, 236, 241; 46, 121, 177, 178, 187, 190, 232, 242, 245 (note)
Rumâni – 88, 128, 129
Rusia, rus – 24, 37, 43, 66 n, 80 n.
92 n, 93 n, 94, 100, 101, 115, 119, 122, 123, 147, 148, 151 – 154, 156, 157, 16 ln.
184 – 186, 189, 210, 241
S
Sardinia – 148, 185
Sare – 40, 46, 56, 110, 119 Sate devălmaşe – 29, 36, 41, 42.
44, 45, 49, 64, 72, 75, 78, 85, 86 92 n, 117, 168, 169, 243
Sate libere – 29, 49, 50, 83, 92, 125
Schimbare socială – 16, 18, 21, 74, 162, 192, 236, 257, 259, 260
Sclavi, sclavie – 35, 38, 47, 52, 91, 101, 102, 116, 119, 131; vezi şi Ţigani
Seers, Dudley – 197, 198 Serbia – 30, 31, 123, 126, 139.

148, 153, 214, 256
Sibiu – 28
Sistem mondial – 19 n, 101 Sisteme politico-economice – 16 – 22, 27, 34, 37, 39, 93, 95, 243, 254, 260
Slavi – 52
Slavonă, limba – 51, 88 Societăţi industriale, industria lizate – 16, 18, 194
Societăţi periferice – 98, 101, 103 – 106, 194, 252 – 254, 259, 260
Soliman Magnificul – 82 Songhay – 37, 93, 94 Spania – 100, 102 – 105, 1 12 Stahl, Henri H. – 4, 5, 7, 8, 10, 40.
42 – 50, 53, 73, 76, 77 – 80, 84, 85, 87 – 90, 1 17, 121, 125, 130, 133, 136, 144, 168, 170, 204 (note)
Stepă30, 31, 32, 136, 168, 220, 233
Stânchcombe, Arthur – 216 – 218 Sudanul Occidental – 37, 94, 262 Sufragiu – 192
Surplus economic – 17, 36, 93, 94, 95
Ş
Şerbi – 23, 26, 35, 84, 88, 89, 90, 91, 92, 101, 102, 116 – 122, 124, 126, 127, 129 – 131, 138, 146, 169, 193, 209, 219, 229, 237, 256, 260
Serbie – 29, 294
Ştefan cel Mare – 58, 66
T
Taiwan – 221
Tamerlan – 58
Tătari – 44
Târgovişte – 44, 58, 59, 113 Tehnologie – 17, 18, 21, 258 Teleorman – 30, 214, 224, 228.
229, 247
Teorii evoluţioniste – 16, 21, 253, 259, 260
Tradiţie – 132, 196, 243 – 246, 258 Transhumanţă – 135, 136; vezi şi

Pastoral
Transilvania – 25, 28, 30, 49, 51, 54 – 56, 66, 84, 93, 111, 113, 114, 122, 123, 126, 136 – 139, 186, 199, 214, 220, 250
Tribut – 17, 34, 40, 50, 65, 67, 95, 108, 109, 139, 149, 152, 155, 254, 255
T
Ţărani liberi – 48, 50, 88, 91, 92, 116, 121, 123
Ţigani – 47, 52, 91, 118, 131, 143, 175, 184
U
Ungaria, unguri – 12, 60, 66, 102, 148, 182, 184, 199, 200, 250
Unirea Valahiei cu Moldova – 25.
185 – 193, 252
V
Valahia – passim
Vamă, vamal – 54, 57, 59, 66 n, 70, 199 n; vezi şi Impozite
Varegi – 37
Vâlcea – 30, 49, 82, 214, 224, 227, 228, 247
Veneţia – 39, 68, 111, 1 13 Viena, vienez – 114, 126, 175 Vlad Ţepeş – 66, 71, 82, 255 Vladimirescu, Tudor – 156 Vlahi – 51, 88; 40, 46, 51 (note) Vlaşca – 30, 214, 224, 228, 229.
247
Vrancea – 41 – 43, 45, 49
W
Wallerstein, Immanuel – 19.
99 – 101, 104, 106 (note)
Weber, Max – 260
Wittfogel, Karl A. – 33 n, 34 n, 36 Wolf, Eric – 242 n, 243, 248
X
Xenofob – 232
Z

Zeletin, Ştefan – 151 n, 154, 155 n, 164 n, 183 n, 233, 235, 236

POSTFAŢĂ

Ştim că „exploatarea” de clasă – cu corolarul său, lupta celor oprimaţi social împotriva claselor posedante – a fost un subiect predilect al istoriografiei române din perioada comunistă. Iniţial, a împins în umbră un alt subiect tradiţional al istoriografiei noastre, acela al exploatării naţionale, respectiv al împotrivirii românilor faţă de expansiunea dominatoare a puterilor străine. De la un moment dat, cea din urmă temă a fost repusă în drepturi şi a tins chiar să o covârşească pe cea dintâi. Dar, până la sfârşitul regimului comunist, problema conflictelor sociale dintre „exploataţi” şi „exploatatori” a reprezentat una dintre caracteristicile inconfundabile ale acelui discurs istoric ce făcea parte el însuşi dintr-un mecanism al opresiunii politice. Recuzat împreună cu celelalte componente ale regimului comunist, tipul de discurs la care ne referim continuă totuşi să reverbereze în prezent. Există două modalităţi principale prin care se manifestă această supravieţuire: perpetuarea inconştientă a unor idei şi reflexe intelectuale adânc înrădăcinate şi reticenţa – de multe ori nici ea pe deplin conştientizată – de a aborda anumite subiecte marcate profund de instrumentalizarea lor politică din deceniile de dictatură. Dacă în primul caz este vorba de o simplă carenţă a spiritului critic, în cel de-al doilea avem de-a face cu o problemă mai delicată. Este realmente dificil să învăţăm „să vorbim” în alt fel despre chestiunile asupra cărora s-a vorbit prea mult cu dogmatism sau cu intenţia unei îndoctrinări insidioase.

Întreaga problematică a structurii sociale şi a conflictelor sociale face parte din această gamă de

subiecte. Ştim foarte bine că nu avem nevoie de o istorie fără răscoale şi greve, ţărani şi moşieri, burghezi şi proletari, revoluţionari, socialişti şi comunişti, ci de una în care toate acestea să apară corect proporţionale şi rezonabil explicate. Nu vrem să spunem că astfel de subiecte au fost cu totul ocolite în anii din urmă. Au apărut atât lucrări în care se simte incapacitatea sau dezinteresul autorului de a propune un limbaj alternativ celui din perioada comunistă[451], cât şi altele în care obiectivul de a descoperi un asemenea limbaj este explicit afirmat, şi urmărit cu consecvenţă impresionantă[452][453]. Dar iniţiativele individuale nu au conturat încă un „stil" post-comunist al istoriei sociale româneşti, iar rezerva multor autori de a aborda teme de acest fel sau deruta lor atunci când sunt obligaţi să se refere sumar la ele sunt foarte vizibile.

Despre ţărani, moşieri şi două feluri de „demitizare".

Ne putem întreba dacă deruta de care vorbim nu se face simţită, într-o anumită măsură, chiar şi într-o cunoscută încercare de a demonta mecanismele de auto-reproducere ideologică a istoriografiei de tip naţional-comunist. Publicată cu câţiva ani în urmă, această carte cu un atât de larg ecou critică manualele de istorie post-comuniste care îi „evacuează pur şi simplu din istorie pe Marx şi En gels, întreaga ideologie şi mişcare socialistă şi comunistă, chiar cu riscul ca elevul să nu înţeleagă nimic din evoluţia ultimelor două secole" 3. Dar, în

---

451 Romulus Dima, Constantin Dobrescu Argeş, întemeietorul ţărănismului, Bucureşti, 2001.

452 Alexandru-Florin Platon, Geneza burgheziei în principatele române (a

4531 996, pp. 261-270.

acelaşi timp, ne oferă o perspectivă asupra aceloraşi două secole de istorie românească în care răscoala ţărănească de la 1907 este menţionată o singură dată, şi atunci pentru a fi atribuită „mitologiei" istorice a „luptei de clasă" şi a-i fi contestat „bilanţul fals – cel puţin înzecit – al celor 11.000 de victime" 4, în care problemele de istorie socială sunt aproape cu totul absente şi în care componenta marxistă a istoriografiei şi a studiilor social-politice româneşti de dinainte de 1945 este expediată prin câteva cuvinte, „cele câteva contribuţii care pot fi considerate marxiste" fiind caracterizate ca „punctuale şi nesemnificative"; singurele nume invocate sunt cele ale lui Constantin Dobrogeanu-Gherea, Petre Constahtinescu-Iaşi şi Lucreţiu Pătrăşcanu, iar concluzia este că „interpretările legionarului P.P. Panaitescu [...] erau într-un sens mai aproape de spiritul marxismului decât neînsemnatele texte ale marxiştilor declaraţi"[454]. Tentativa de „demitizare" care ni se oferă în aceste pagini pare să ascundă pericolul unei alte „mitologii", în care socialul este depreciat prin absenţă – de către un autor care altminteri se alătură, la nivelul teoriei, celor care consideră că istoria trebuie să studieze „probleme" şi nu „perioade", „structuri" şi nu „evenimente"[455] – şi care face foarte dificilă sarcina de a aprecia în mod obiectiv meritele şi neajunsurile culturii de stânga autohtone, prezentată în mod caricatural rezumativ. Pericol cu atât mai acut cu cât puţinele critici serioase

---

454 Lucian Boia, Istorie şi mit in conştiinţa romanească, Bucureşti, 1997, p. 285.

4 Ibid., loc. cit.

5 Ibid., p. 66.

455 Idem, Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr si ficţiune, Bucureşti, 1998, pp. 134-148.

la adresa acestui demers nu manifestă nici ele interes pentru astfel de probleme[456].

O analiză mai veche – foarte succintă şi superficială – a „miturilor" româneşti[457] este instructivă pentru contrastul pe care îl oferă, din acest punct de vedere, cu recenta lucrare la care ne-am referit. În anii '40, o antropologă americană ce şi-a propus să studieze „identităţile şi contrastele dintre faptele obiective" ale istoriei româneşti şi reprezentările lor populare îşi construia textul tocmai în jurul problemelor sociale, urmărite de la „legătura" lui Mihai Viteazul până la „marea mişcare populară cu o bază ţărănească" a Gărzii de Fier, cu răscoala de la 1907 – a cărei cifră de 11.000 de victime este acceptată fără rezerve – ca punct central al naraţiunii. Ea ajungea la concluzia că unul dintre „leitmotivele" istoriei româneşti, aşa cum este ea văzută de către români, este tendinţa de a atribui opresorilor străini fiecare nouă deteriorare a condiţiilor sociale ale ţării şi guvernanţilor români orice ameliorare a lor[458]. Iar un alt contrast ne este oferit de o carte recentă ce studiază gândirea socială şi economică românească din perioada precomunistă şi în care elementele de gândire marxistă sunt prezentate ca unul dintre cei mai importanţi factori de inovaţie[459]. Comparând curentele de gândire româneşti cu cele ale Americii Latine din aceeaşi perioadă istorică, autorul consideră că mai marea abilitate a românilor de a analiza şi

456 Radu G. Păun, „Miturile demitificării sau radiografia unei şanse ratate", în Revista istorică, 10, nos. 1-2, 1999, pp. 175-185.

457 Ruth Benedict, „History as It Appears to Rumanians", în Margaret Mead si Rhoda Metraux, eds., The Study of Culture at a Distance, Chicago, 1953, pp. 405-415.

458 Ibid., p. 413.

459 Joseph L Love, Crafting the Third World. Theorizing Underdevelopment in Rumania and Brazil, Stanford, 1996, pp. 25-98.

teoretiza problemele subdezvoltării, în epoca respectivă, s-a datorat în bună măsură unei mai profunde asimilări, de către ei, a tradiţiei intelectuale marxiste[460].

Studiile antropologice occidentale – şi prin extensie cercetările occidentale asupra diverselor regiuni ale lumii – cultivă şi ele, desigur, miturile lor[461]. Este însă cert că prezentarea cazului românesc – ne referim aici la perioada precomunistă a istoriei româneşti – ca „exemplar" pentru studierea societăţilor agrare confruntate cu problemele modernizării a fost o constantă predilecţie academică occidentală. Începând cu primele lucrări de acest fel publicate în anii 1920 şi 1930 – şi scrise sub impresia marii reforme agrare de după Primul Război Mondial[462] – şi continuând cu altele din deceniile ulterioare[463], se pare că România a fost interesantă ca obiect de studiu pentru cercetătorii occidentali în primul rând ca o ţară ale cărei dificultăţi de ajustare la lumea modernă au decurs mai ales din existenţa unei grave probleme ţărăneşti. Desigur, predominarea economiei rurale şi persistenţa acestui fenomen în secolul al XX-lea, împreună cu tensiunile sociale care

---

460 Idem, „Theorizing Underdevelopment: Latin America and Romania, 1860-1950", în Review, 11, no. 4, 1988, p. 478.

461 Vezi, de exemplu, Joel Martin Halpern şi David A. Kideckel, „Anthropology of Eastern Europe", în Annual Review of Anthropology, 12, 1983, pp. 377-402.

462 Ifor Leslie Evans, The Agrarian Revolution in Roumania, Londra, 1926; David Mitrany, The Land and the Peasant in Romania. War and Agrarian Reform, Londra, 1930; Marcel Emerit, Les paysans roumains depuis le traité d'Adrianople jusqu'à la libération des terres, Paris, 1937.

463 Hernry L. Roberts, Rumania. Political Problems of an Agrarian State, New Haven, 1951; Philip G. Eidelberg, The Great Rumanian Peasant Revolt of 1907. Origins of a Modern Jacquerie, Leiden, 1974; Katherine Verdery, Transylvanian Villagers, Berkeley, 1983.

l-au însoţit, nu au fost niciodată considerate ca o caracteristică exclusivă a României, în raport cu celelalte ţări din zonă. Dimpotrivă, cazul românesc a fost integrat în cercetări mai largi ce au avut ca obiect economia agrară a întregii regiuni a Europei de Est[464] şi, de asemenea, felul în care chestiunea agrară s-a reflectat în viaţa politică a statelor din regiune[465]. Dar se poate spune că niciunul dintre aceste state nu a fost atât de des invocat şi studiat ca România atunci când a fost luat în discuţie profilul economic al Europei răsăritene sau atunci când exemplul est-european a fost utilizat în scopul formulării unor generalizări valabile pentru alte regiuni cu o fizionomie social-economică asemănătoare.

Lucrarea pe care o propunem cititorilor în volumul de faţă face parte şi ea din această listă. Relevanţa publicării ei în traducere românească, la aproape treizeci de ani de la prima apariţie, provine, printre altele, şi din faptul că, asemeni celorlalte studii citate anterior, ea ne poate ajuta să regăsim drumul către anumite subiecte de istorie a României care, după ce au fost confiscate de istoriografia comunistă-au fost cel mai adesea evitate în anii post-comunişti. Din mai multe motive, ea ocupă chiar un loc privilegiat printre lucrările străine care ne pot servi în acest fel. Sociologul american Daniel Chirot şi-a construit cartea ca pe o interpretare de ansamblu a istoriei sociale a Valahiei – şi prin extensie a României – de-a lungul unei perioade de peste şase secole. Iar ambiţia sintezei este însoţită, în această

---

464 H. Hessel Tiltman, Peasant Europe, Londra, 1937; Doreen Warriner, Economics of Peasant Farming, ed. a ll-a, New York, 1965.

465 David Mitrany, Marx Against the Peasant. A Study in Social Dogmatism, Chapel Hill, 1951; George D. Jackson, Comintern and Peasant in East Europe, 1919-1930, New York, 1966.

carte de debut a autorului – la origine o teză de doctorat –, cu cea a teoretizării. Exemplul românesc este folosit aici în scopul de a testa anumite idei – vom vedea că nu toate – din patrimoniul „teoriei sistemului mondial" şi de a extrage concluzii cu valabilitate generală. Perspectiva sistemului mondial a fost în general evitată în România, iar cel mai consecvent dintre „practicienii" săi autohtoni[466] a devenit cunoscut mai ales prin exagerările sale naţionaliste[467]. În paralel cu re-analizarea istoriei româneşti, cartea ne propune deci o reconsiderare a uneia dintre cele mai influente construcţii teoretice ale secolului al XX-lea. În fine, Chirot îşi pune studiul sub egida unuia dintre marii autori români în domeniu – Henri

H. Stahl –, a cărui adeziune la marxism a premers instaurării comunismului şi deci nu s-a datorat presiunii ideologice. Ea ne lansează astfel o ultimă provocare, aceea de a reconsidera tradiţia intelectuală românească de stânga.

Sistemul mondial şi modurile de producţie periferice

Am văzut mai sus că, potrivit mai vechii opinii a lui Ruth Benedict, tendinţa de a-i blama în mod constant pe străini – şi de a disculpa în mod corespunzător elitele autohtone – pentru suferinţele pe care le-au avut de suportat, de-a lungul timpului, categoriile defavorizate ale societăţii constituie, în România, una dintre caracteristicile reprezentării populare a istoriei. Aceasta este cu siguranţă o temă la care cercetătorii imaginarului istoric românesc vor

466 Ilie Bădescu, Sincronism european si cultură critică română, Bucureşti, 1984.

467 Vezi Katherine Verdery, Compromis şi rezistenţă. Cultura română sub Ceausescu, trad, de Mona Antohi si Sorin Antohi, Bucureşti, 1994, pp. 140-151.

trebui să mediteze.

În aşteptarea răspunsului lor, putem constata că Daniel Chirot trasează implicit o cale de mijloc între două alternative extreme – care probabil nu pot fi întâlnite nicăieri în stare „pură” – de interpretare a istoriei sociale româneşti, ce se bazează pe accentuarea unilaterală a factorilor externi şi, respectiv, a celor interni. Adoptarea parţială a perspectivei sistemului mondial îi permite să construiască o interpretare în care evoluţia raporturilor dintre clase este explicată printr-o combinaţie a celor două categorii de factori, din a căror corelaţie rezultă configuraţia socială a României şi a căror interdependenţă determină fiecare transformare esenţială a celei din urmă. Cartea lui Chirot poate fi rezumată ca o analiză a declinului acelei categorii sociale care a constituit, până în urmă cu câteva decenii, majoritatea zdrobitoare a populaţiei României.

În contradicţie cu viziunea simplificatoare care asociază în mod automat Istoria şi Progresul, Chirot consideră că, pentru ţărănimea română, perioada cuprinsă între jumătatea secolului al XIII-lea şi începutul secolului al XX-lea a însemnat istoria unui continuu regres. Momentul culminant al analizei sale este reprezentat de răscoala de la 1907, iar paginile care îl precedă pot fi privite ca o încercare de a explica acel dramatic eveniment. Răscoala este deznodământul – fireşte, temporar – al unei evoluţii foarte îndelungate. Istoriografia comunistă o punea pe seama racilelor „regimului burghezo-moşieresc”, ce urmase unei perioade de „renaştere naţională”. Chirot este desigur mai nuanţat, dar nu neapărat mai puţin vehement, într-un fel, este chiar mai radical în stabilirea „responsabilităţilor”: „vinovat” pentru ceea

ce s-a întâmplat atunci este nu doar sistemul social şi politic al epocii, ci şi toate cele care l-au precedat, vreme de mai multe secole. Însă „vina" este împărţită de elitele sociale şi politice româneşti cu elitele conducătoare ale puterilor străine a căror influenţă s-a exercitat asupra teritoriului românesc pe parcursul acestei întregi perioade de timp. Răscoala a survenit după aproape un secol de „occidentalizare" culturală, într-o epocă în care evoluţia ţării era determinată de contactele economice strânse pe care ea le întreţinea cu Europa apuseană. Iar teribilul spasm social de la 1907 s-a petrecut în virtutea şi nu în ciuda influenţelor occidentale. El a dezvăluit faţa ascunsă a unui sistem social ai cărui beneficiari trebuie căutaţi atât în interiorul, cât şi în afara graniţelor.

Clasa moşierească, împotriva căreia s-a îndreptat violenţa ţărănească, era, după Chirot, veriga de legătură dintre societatea românească şi sistemul mondial capitalist în care ea fusese încorporată din primele decenii ale secolului al XIX-lea. Iar relaţiile dintre moşierime şi ţărănime, a căror configuraţie dusese la acumularea tensiunii sociale ce a izbucnit în 1907, se constituiseră şi ele sub acţiunea pieţei mondiale capitaliste. Răscoala a fost deci un simptom al unui proces de mare amploare: acela al pătrunderii capitalismului într-o societate agrară înapoiată. Ea trebuie înţeleasă ca o manifestare caracteristică a unei societăţi „periferice" aflate sub impactul modernizării. Sau, în alţi termeni, ca un fenomen specific unei „colonii" economice a Occidentului.

Înaintea secolului al XIX-lea, teritoriul românesc nu a făcut parte din sistemul capitalist internaţional. Dar aceasta nu înseamnă că analiza determinărilor externe asupra structurii sociale a ţărilor române nu trebuie să coboare mai adânc în trecut. Dimpotrivă,

consideră Chirot, societatea colonială din secolul al XIX-lea nu poate fi înţeleasă fără referire la antecedentele istorice. Înainte de a deveni o colonie economică a Occidentului, Valahia a fost, din secolul al XVI-lea până în anii 1820, o provincie periferică a Imperiului Otoman. Controlul politic otoman a fost însoţit şi de o formă de exploatare economică. Din anumite puncte de vedere, imperiile tradiţionale, cum era şi cel otoman, au fost nişte anticipări ale sistemului mondial modern, iar funcţia economică pe care periferiile o îndeplineau în interiorul lor a anticipat-o pe cea îndeplinită de zonele periferice în cadrul economiei internaţionale capitaliste. Situaţia de stat tributar Imperiului Otoman a Valahiei poate fi descrisă, în termenii analizei de tip „sistem mondial", ca fiind cea alunei „proto-colonii". Perioada dominaţiei otomane a pregătit-o pe cea a influenţei occidentale. La fel ca şi în secolul al XIX-lea, transformările sociale interne s-au datorat în mare parte factorilor externi. Moşierii de la 1907 erau „urmaşii instituţionali" ai boierimii din secolele anterioare, iar controlul pe care ei îl deţineau asupra unei ţărănimi aservite fusese şi el instaurat mai devreme, pentru a căpăta forme noi în epoca modernă.

Mecanismul prin care piaţa mondială şi, înaintea ei, autoritatea imperială au modificat raporturile dintre clase în societatea valahă este binecunoscut celor care studiază penetraţia capitalismului în regiunile înapoiate ale lumii. În majoritatea acestor zone, consideră Chirot, elitele latifundiare răspund provocării prin trecerea de la agricultura de subzistenţă la cea orientată către export (şi în prealabil, ca şi în cazul românesc, de la agricultura predominant pastorală la cea predominant cerealieră). În absenţa unor îmbunătăţiri tehnologice care să ducă

la creşterea productivităţii, elitele nu pot obţine cantităţile mari de produse agricole destinate exportului către metropola capitalistă decât prin extinderea terenurilor cultivate şi, mai ales, prin intensificarea presiunii asupra forţei de muncă ţărăneşti. Condiţia ţărănimii se deteriorează, astfel, în paralel cu creşterea economică generală pe care o cunoaşte societatea colonială. Rezultatul cel mai frecvent al acestui proces este cel al accentuării relaţiilor de dependenţă dintre proprietarii latifundiari şi ţărani. Colonialismul este însoţit de agravarea formelor existente de „şerbie" sau „sclavie" sau chiar de apariţia unora noi. Cerinţa de a livra mari cantităţi de produse agricole, sub formă de tribut, către autoritatea centrală a unui imperiu tradiţional, precapitalist – sau de a plăti tributul în bani, care nu pot fi obţinuţi decât prin intensificarea fiscalităţii – are efecte asemănătoare. Şi în acest caz, elitele locale – şi, respectiv, statul pe care ele îl controlează – trebuie să obţină un surplus economic sporit de la populaţie, singurul mijloc de a atinge acest obiectiv fiind cel al exploatării mai accentuate a ţărănimii.

„A doua iobăgie" (sau a doua feudalitate) est-europeană este exemplul clasic al acestui fenomen. De la Friedrich Engels până la Witold Kula, Perry Anderson, Immanuel Wallerstein şi Henri H. Stahl, numeroşi autori au insistat asupra faptului că, la răsărit de Elba, feudalismul a fost întărit (sau a fost introdus pentru prima oară) în paralel cu – şi ca un efect al – stabilirii relaţiilor de schimb cu Occidentul ce începuse dezvoltarea de tip capitalist. În Germania răsăriteană, Polonia şi Ungaria, acest proces s-a petrecut începând cu secolul al XVI-lea[468]. În Ţara

468 Vezi, mai recent, Jacek Kochanowicz, „The Polish Economy and the Evolution of Dependency", în Daniel Chirot, ed., The Origins of

Românească şi Moldova, impactul capitalismului occidental nu a fost resimţit atât de devreme. Echivalentul românesc al celei de-a doua iobagii a apărut abia în secolul al XIX-lea, el fiind regimul agrar al Regulamentelor Organice. În cazul românesc, această perioadă a celei de-a doua iobagii a durat doar trei decenii, pentru a fi urmată apoi, după reforma agrară de la 1864, de sistemul „neoiobăgiei" – în care statutul servil al ţărănimii se menţine în fapt (şi se agravează în continuare), după ce fusese desfiinţat în drept prin legislaţia statului de tip liberal. Capitolele 6 şi 7 ale cărţii lui Chirot descriu cele două etape (1831 – 1864 şi, respectiv, 1864 – 1917) ale sistemului social şi politic dominat de elita latifundiară şi al cărui fundament economic era constituit de agricultura orientată către export. Aşa cum am spus, presiunile Imperiului Otoman au avut efecte social-economice asemănătoare – chiar dacă nu identice – celor ale pieţei capitaliste. Ca atare, Chirot descrie în capitolele 4 şi 5 instaurarea (în decursul secolului al XVI-lea) şi, respectiv, funcţionarea (după „legătura lui Mihai" de la 1600) „sistemului politico-economic de tip proto-colonial", a cărui caracteristică principală a fost dominaţia elitei boiereşti asupra unui stat slăbit în mod4 corespunzător şi asupra ţărănimii dependente.

Colonialismul şi proto-colonialismul capătă contur şi prin opoziţie cu ceea ce le-a precedat. Asumându-şi sarcina de a explica specificul statului de tip colonial care a funcţionat în Valahia începând din secolul al XVI-lea, autorul este obligat să explice şi particularităţile organizării social-politice anterioare. Modelul pe care el îl propune în capitolul 3, al statului ce îşi extrage cea mai mare parte a resurselor de pe urma controlului exercitat asupra marilor rute

---

Backwardness in Eastern Europe, Berkeley, 1989, pp. 92-131.

comerciale şi care se suprapune unei societăţi agrare constituite din sate devălmaşe cvasiautonome, este inspirat, desigur, de datele oferite de bibliografia românească. Credem însă că nu greşim dacă afirmăm că modelul nu poate fi regăsit în această formă în nicio lucrare de specialitate românească. El reprezintă deci o propunere de conceptualizare a istoriei noastre care nu a primit până acum atenţia pe care o merită.

Reconstituirea istorică a lui Chirot se bazează pe concepţia – constitutivă pentru „teoria sistemului mondial" – după care integrarea unor regiuni agrare în piaţa mondială capitalistă poate avea efecte dăunătoare pentru societăţile în chestiune. Obişnuiţi să ne reprezentăm „câştigurile" şi „pierderile" societăţii româneşti în termeni globali, evaluându-le prin raportare la situaţia internaţională a României, este greu să ne însuşim ideea potrivit căreia secolul Unirii şi Independenţei ar trebui să fie privit ca o „epocă de declin social". Este, de aceea, nevoie să mai precizăm încă o dată în ce constă această concepţie. Ea accentuează caracterul ambivalent al modernizării: în urma contactului economic cu regiunile avansate, ţările înapoiate nu se înscriu pe o traiectorie de evoluţie identică celei pe care au urmat-o cele dintâi. Periferiile se „modernizează" într-adevăr, dar în alt fel decât centrul capitalist. Economia şi societatea lor sunt penetrate de capitalismul internaţional, fără a se transforma însă în sensul unui capitalism autentic. Ele dezvoltă „moduri de producţie"[469] specifice, adică forme economice, sociale şi politice ce nu pot fi întâlnite în experienţa istorică occidentală.

469 Pentru o bună prezentare a noţiunii, vezi David F. Ruccio şi Lawrence H. Simon, „Perspectives on Underdevelopment: Frank, The Modes of Production School, and Amin", în Charles K. Wilber şi Kenneth P. Jameson, eds., The Political Economy of Development and Underdevelopment, ed. a V-a , New York, 1985, pp. 119-150.

„Neoiobăgia” românească dintre 1864 şi 1917 a fost un exemplu de asemenea „mod de producţie periferic”.

La fel ca şi celelalte fenomene din aceeaşi categorie, ea se prezintă nu ca o supravieţuire a lumii „tradiţionale”, premoderne, ci ca o formă de modernizare „distorsionată”. Căci societatea românească a secolului al XIX-lea nu trebuie reprezentată în termenii coexistenţei unui sector „tradiţional” în descreştere şi a unuia „modern” în expansiune. Ea este „altceva” decât societatea tradiţională şi totodată diferită de cea a Occidentului contemporan; este creată de influenţa capitalistă, dar avansează pe o cale de evoluţie specifică. Modernizarea periferică se traduce printr-o „dezvoltare a subdezvoltării”, în celebra formulare a lui A.G. Frank: contactul cu piaţa mondială nu anulează decalajul periferiei faţă de centru, dar duce la înlocuirea unor forme de înapoiere – specifice societăţii tradiţionale – cu altele noi, caracteristice pentru o societate agrară racordată la circuitul comerţului internaţional capitalist. Ţărănimea, marea masă a populaţiei, trebuie să plătească preţul acestui tip de modernizare.

Daniel Chirot subscrie acestei perspective. El nu urmează însă în toate privinţele versiunea „ortodoxă” a teoriei sistemului mondial. Prefaţa la ediţia română a cărţii l-a avertizat deja pe cititor asupra acestor dezacorduri ale autorului cu Immanuel Wallerstein şi cu mulţi dintre discipolii acestuia. Datorită caracterului foarte controversat al teoriei sistemului mondial, credem totuşi că este necesar să clarificăm poziţia sa în raport cu ea. Dezacordurile sunt prezente în mod implicit în cartea din 1976; ele s-au accentuat, fiind formulate explicit, în scrierile sale ulterioare.

Chirot face parte dintre autorii americani care au meditat şi au scris vreme îndelungată în legătură cu aceste probleme. După studierea cazului românesc, el a abandonat cercetările de acest fel în favoarea altora cu caracter mai general, referitoare la dinamica sistemului mondial şi la schimbarea socială la nivel global. Examinând evoluţia opiniilor sale, ne putem forma o idee despre transformările generale pe care le-a cunoscut un important domeniu academic în decursul ultimilor treizeci de ani.

O primă diferenţă între viziunea lui Chirot şi cea „clasică", wallersteiniană, se referă la rolul pe care l-au avut relaţiile de schimb dintre centru şi periferie pentru dezvoltarea istorică a Occidentului. În cartea din 1976, Chirot nu aminteşte niciodată o idee centrală a perspectivei lui Wallerstein, anume cea după care „exploatarea" sistematică a periferiei a reprezentat o componentă constitutivă a succesului economic din regiunile centrale ale sistemului mondial. El acceptă că influenţa pieţei internaţionale a avut efecte perverse în periferia. românească, dar nu ne lasă să înţelegem că dezvoltarea occidentală ar fi fost de neconceput fără extragerea unui surplus economic de la periferie, prin mecanismele schimbului. Acest dezacord avea să se precizeze mai târziu, când Chirot se alătură celor care, asemeni istoricului britanic Robert Brenner, semnalează faptul că o carenţă importantă a teoriei sistemului mondial este felul neconvingător în care ea explică prima etapă a modernizării occidentale[470]. „Teoria sistemului mondial – spune acum Chirot – nu ne poate ajuta cu

470 Daniel Chirot şi Thomas D. Hall, „World-System Theory", în Annual Review of Sociology, 8, 1982, pp. 97-99. Vezi şi Robert Brenner, „Economic Backwardness in Eastern Europe in Light of Developments in the West", în Daniel Chirot, ed., The Origins of Backwardness in Eastern Europe, Berkeley, 1989, pp. 1-52.

nimic să înţelegem cauzele pentru care Occidentul a devenit cea mai dinamică civilizaţie a Evului Mediu. Ea ne poate fi într-adevăr de folos pentru a înţelege ce s-a petrecut mai târziu, dar nu este cu adevărat valabilă decât cu referire la perioada care începe cu revoluţia industrială şi cu formarea sistemului mondial dominat de Marea Britanie, în secolul al XIX-lea. Datorită ignorării intenţionate a unor probleme şi datorită respingerii dogmatice a ideii că factorii de schimbare generaţi în interiorul unei societăţi pot contribui în mod decisiv la nivelul său de bunăstare economică, această construcţie teoretică nu ne poate spune prea multe despre amplele transformări culturale şi uriaşul dinamism intern care au caracterizat societăţile occidentale din ultima fază a Evului Mediu până în secolul al XIX-lea. Este, desigur, un merit al ei faptul că ne poate spune mult mai multe despre caracterul schimbării sociale în societăţile ne-occidentale, o dată ce acestea au fost penetrate de capitalismul occidental. Dar aceasta este o altă chestiune. Ea ne învaţă că teoriile sunt bune atâta timp cât sunt limitate la anumite locuri şi perioade, ele eşuând atunci când ridică pretenţia de universalitate.”[471]

În al doilea rând, Chirot nu este de acord cu concluziile de ordin practic ce au fost formulate, multă vreme, pe baza teoriei sistemului mondial, deci cupoliticile de dezvoltare privilegiate de cei care au fost puternic influenţaţi de această teorie. El critică strategiile de dezvoltare ce recomandă autarhia economică prin izolare faţă de piaţa internaţională, planificarea extremă şi autoritarismul politic[472]. Din

471 Daniel Chirot, „The Rise of the West", în American Sociologica! Review, 50, no. 2, 1985, p 193.

472 Vezi, cel mai recent, idem, „Why Must There Be a Last Cycle? The

acest punct de vedere, consideră el, a existat o diferenţă foarte mică, în secolul al XX-lea, între regimurile politice de dreapta şi de stânga. În privinţa strategiei economice, ele s-au inspirat din aceeaşi tradiţie de gândire şi de multe ori s-au contaminat reciproc. Astfel, comunismul românesc poate fi cel mai bine caracterizat ca o încercare – parţial inconştientă – de a pune în practică teoria corporatistă formulată în perioada interbelică de Mihail Manoilescu[473]. Şi aceasta pentru că „o bună parte a ideologiei «fasciste» din anii 1920 şi 1930 era o formă de expresie naturală pentru intelectualii unei societăţi înapoiate în curs de dezvoltare şi ca atare, în ciuda unor schimbări terminologice de suprafaţă”[474], ea şi-a păstrat „actualitatea” şi în perioada comunistă. Căci „faptul că teoriile politice ale lui Manoilescu au fost formulate de un intelectual dintr-o societate periferică, ce se confrunta cu dificultăţile modernizării, nu a fost un accident, multe dintre ideile lui fiind foarte frecvente în multe alte situaţii similare”. Ca atare, „Manoilescu a fost un reprezentant al unui puternic curent de gândire corporatistă ce străbate multe perspective teoretice asupra modernizării, fie ele de dreapta sau de stânga,

---

Prognosis for the World Capitalist System and a Prescription for Its Diagnosis", în Georgi M. Derluguian şi Scott L. Greer, eds., Questioning Geopolitics. Political Projects in a Changing World-System, Westport, 2000, pp. 69-83. Pentru o critică foarte violentă a strategiilor de dezvoltare bazate pe acest tip de gândire teoretică, vezi şi Gavin Kitching, Development and Underdevelopment in Historical Perspective. Populism, Nationalism and Industrialization, ed a ll-a, Londra, 1989.

473 Pentru o situare a lui Manoilescu în raport cu ansamblul teoriilor corporatiste, vezi Philippe C. Schmitter, „Still the Century of Corporatism?", în The Review of Politics, 36, no. 1, 1974, pp. 85-131.

474 Daniel Chirot, „Social Change in Communist Romania", în Social Forces, 57, no. 2, 1978, p. 493.

foarte populare în regiunile periferice şi semiperiferice ale lumii”[475].

Chirot este doar unul dintre numeroşii adepţi ai teoriei sistemului mondial care s-au depărtat treptat de ea şi au criticat-o[476]. Poziţia sa ne arată că această perspectivă teoretică – prea des asociată la noi în perioada post-comunistă cu anti-occidentalismul visceral şi cu prejudecăţile „stângiste” – este în realitate o tradiţie de gândire pluralistă şi fecundă, ce deschide o gamă variată de opţiuni. Reconsiderarea ei este cu atât mai necesară cu cât ea este strâns legată de tradiţia culturală românească. Asupra acestui aspect vom stărui în continuare.

„Oligarhia”, între elita latifundiară şi cea birocratică

Cartea lui Chirot este o sinteză a unei ample bibliografii secundare – preponderent istoriografică – făcută de un sociolog. Sinteza este una dintre mizele ei principale; cealaltă miză este o mai bună conceptualizare a materialului. În ce priveşte primul obiectiv, putem spune fără ezitare că a fost atins: istoriografia noastră nu a produs până acum nicio încercare similară de a cuprinde, într-o singură abordare, ansamblul istoriei sociale româneşti până la Primul Război Mondial. În ce-l priveşte pe cel de-al doilea, rezultatul este de asemenea remarcabil. În această privinţă, însă, cititorul român ar putea să considere cartea ca pe un îndemn la relansarea unei

---

475 Idem, „The Corporatist Model and Socialism. Notes on Romanian Development", în Theory and Society, 9, 1980, p. 364. Pentru o altă discuţie a modelului socialist vezi şi idem, „Ce s-a întâmplat în Europa de Est în 1989?", în Vladimir Tismăneanu, ed., Revoluţiile din 1989. între trecut şi viitor, trad, de Cristina Petrescu şi Dragoş Petrescu, laşi, 1999, pp. 27-62.

476 Thomas R. Shannon, An Introduction to the World-System Perspective, ed. a ll-a, Boulder., Colo., 1996, pp. 155-185.

dezbateri autohtone. Descrierea României ca o „periferie" a Occidentului şi încercarea de a caracteriza din această perspectivă, la un nivel superior de abstracţiune, specificul evoluţiei sale sociale, au fost nişte constante ale dezbaterilor intelectuale româneşti din perioada precomunistă. Criticii sociali – de diverse orientări ideologice – ai acelei epoci au anticipat multe dintre ideile care stau în centrul studiilor recente despre modernizarea periferică, iar Daniel Chirot se numără printre cei care au subliniat aceste continuităţi dintre vechile teorii sociale româneşti şi bibliografia recentă a problemei[477]. O parte a textelor de acest fel – precum cele ale lui Dobrogeanu-Gherea sau Ştefan Zeletin – se regăsesc în notele de subsol ale cărţii de faţă. Credem însă că ea nu le „sintetizează" în acelaşi fel în care o face pentru datele factuale şi cantitative de istorie socială. Perspectiva propusă de Chirot operează o selecţie în acest corpus bibliografic. Ne propunem, de aceea, să semnalăm în continuare felul. În care opiniile sale se situează în raport cu diversele opinii exprimate de autorii români de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea. O asemenea discuţie este cu atât mai necesară cu cât tentativele de conceptualizare amplă de acest fel au fost tot atât de rare, în perioada comunistă şi post-comunistă, ca şi cele de sinteză; şi, de asemenea, pentru că puţinele tentative similare ale unor autori străini – inspirate şi ele de aceeaşi bibliografie clasică românească – au condus uneori la concluzii diferite faţă de cele exprimate de Chirot

477 Daniel Chirot, „Neoliberal and Social Democratic Theories of Development: The Zeletin-Voinea Debate Concerning Romania's Prospects in the 1920's and Its Contemporary Importance", în Kenneth Jowitt, ed., Social Change in Romania, 1860-1940: A Debate on Development in a European Nation, Berkeley, 1978, pp. 31-52.

Pentru Chirot, sistemul social şi politic românesc din secolul al XIX-lea s-a caracterizat prin dominaţia unei elite latifundiare. El accentuează continuitatea dintre această elită şi cea a epocilor anterioare. Clasa boierească – după 1858, cea „moşierească" – şi-a instaurat controlul asupra statului în epoca stăpânirii otomane. Puterea sa a fost consolidată ulterior, ea fiind „confirmată" în calitate de „oligarhie" guvernantă de celelalte puteri străine a căror influenţă, s-a exercitat asupra României. Nevoia de a asigura exploatarea economică a ţării şi fluenţa exporturilor de cereale i-a determinat pe austrieci la 1718 – 1739 (în perioada stăpânirii lor în Oltenia), pe ruşi la 1829 – 1834 (în perioada elaborării Regulamentelor Organice) şi pe reprezentanţii „concertului european" la 1858 (atunci când a fost adoptată Convenţia de la Paris) să acţioneze în sensul conservării structurii sociale româneşti. Moşierimea îşi extrage forţa socială din controlul asupra pământului şi ţărănimii, precum şi din practicarea agriculturii extensive pentru export. Chirot consideră că, până la marea reformă agrară de la 1917 – 1921, nu s-au produs cliva je importante în interiorul acestei clase, ea neavând de înfruntat nicio provocare serioasă din partea vreunei categorii sociale concurente. El polemizează cu acei autori români care, asemeni lui Zeletin, au vorbit despre dezvoltarea semnificativă a unei „burghezii" româneşti înainte de 1918. În acest context, se referă şi la teoria – ai cărei singuri reprezentanţi citaţi sunt acelaşi Zeletin şi Radu Rosetti – după care o componentă importantă a acestei contra-elite „burgheze" era categoria funcţionarilor de stat, sau a birocraţiei. Teza după care a existat în România acelei perioade o elită „burgheză", opusă celei „moşiereşti", se sprijină

inevitabil pe contrastul dintre partidele Liberal şi Conservator, văzute ca reprezentând polii în jurul cărora s-au coagulat cele două segmente ale elitei conducătoare. Chirot consideră că acest contrast este nejustificat, ambele partide având aceeaşi compoziţie socială, fiind deci constituite din proprietari latifundiari, beneficiari ai sistemului. neoiobăgiei. El afirmă că birocraţia trebuie văzută nu ca o contrapondere a clasei moşiereşti, ci ca o prelungire a ei: şi în epocile anterioare, funcţiile administrative şi stăpânirea asupra pământului erau cumulate de reprezentanţii boierimii, secolul al X, X-lea neaducând deci nimic nou în această privinţă. El respinge, deci, teoria existenţei unei elite administrative „autonome" în raport cu clasa latifundiară şi posedând o conştiinţă de grup definită prin opoziţie faţă de aceasta.

În realitate, însă, teoria în cauză a fost exprimată în epocă nu de câţiva autori izolaţi, ci de cvasi-totalitatea analiştilor sociali. Ansamblul criticilor la adresa sistemului politic al epocii au fost formulate în jurul câtorva idei principale, pe care autorii de diverse orientări le împărtăşesc, chiar dacă le accentuează în mod diferit. Ideea existenţei regimului „neoiobag" – o fuziune de elemente feudale şi burgheze, ce defineşte specificul economiei agricole şi relaţiile dintre moşieri şi ţărani – a fost, astfel, una dintre ele. Asociată în special cu critica socialistă şi cu celebra lucrare a lui Gherea care a impus noţiunea, ea este prezentă în realitate* şi în textele altor autori. O altă idee centrală a aceleiaşi literaturi a fost critica „industriei artificiale": dezvoltată în special în lucrările poporaniştilor şi ţărăniştilor, ea poate fi întâlnită, de asemenea, chiar dacă mai puţin elaborată, pe întreaga suprafaţă a spectrului ideologic. În fine, o a treia temă centrală a fost cea a existenţei unei „oligarhii" definite

prin controlul asupra aparatului de stat, deci a unei „clase birocratice”, văzută ca principala pepinieră de cadre a Partidului Liberal şi ca o concurentă a moşierimii – sau, mai precis, a celei de origine „aristocratică” – în competiţia pentru controlul asupra statului. Toate aceste elemente din care se compune tabloul sistemului social şi politic al epocii se regăsesc nu numai în lucrările celor care s-au definit prin opoziţie faţă de el, dar şi în cele ale „apologeţilor” sistemului, de felul lui Ştefan Zeletin. Cel din urmă construieşte o argumentaţie ingenioasă prin care oferă o justificare pentru toate fenomenele pe care majoritatea autorilor anteriori le denunţaseră ca pe nişte „monstruozităţi” (în termenii epocii) sau „distorsiuni” (în termenii studiilor recente asupra modernizării) ale evoluţiei sociale româneşti. Contrar opiniei lui Chirot, Zeletin nu afirmă că în România anterioară Primului Război Mondial ar fi existat o „burghezie” românească veritabilă, elita birocratică reprezentând doar o parte a acesteia. El consideră că oligarhia birocratică reprezenta adevărata clasă conducătoare a epocii – şi singura contrapondere veritabilă a moşierimii, în condiţiile în care burghezia existentă era formată în proporţie zdrobitoare din alogeni fără influenţă politică –, şi îi atribuie meritul de a fi pregătit dezvoltarea capitalistă a ţării. Toţi autorii sunt de acord, desigur, că rolurile de birocrat şi moşier puteau fi, şi erau de cele mai multe ori, cumulate de aceleaşi persoane. Dar ei insistă asupra faptului că, în interiorul elitei, elementele de origine boierească au fost înlocuite treptat de oameni noi, pentru care controlul asupra aparatului de stat a reprezentat o sursă mai importantă de putere decât averea funciară.

Dintre temele dezvoltate de vechii gânditori

sociali români, cartea lui Chirot o „redescoperă” în mod clar pe cea a „neoiobăgiei”. Dar tema oligarhiei birocratice se regăseşte şi ea în lucrări recente consacrate modernizării în România şi Europa de Est. Ele conturează o perspectivă întrucâtva diferită asupra „schimbării sociale la periferie”, ce accentuează transformările petrecute în interiorul elitei conducătoare pe parcursul secolului al XIX-lea şi nu continuitatea acesteia cu elita secolelor anterioare. O asemenea interpretare a fost formulată – în aceeaşi perioadă în care a fost elaborată şi cartea lui Chirot – de către politologul Andrew C. János, cu referire directă la cazul românesc[478], dar şi la ansamblul regiunii[479]. El insistă asupra substituirii treptate a moşierimii printr-o clasă de „antreprenori politici”, proveniţi iniţial din rândurile micii nobilimi, iar mai apoi şi din alte straturi ale societăţii. Plasând o „ruptură” socială acolo unde Chirot vede continuitate – adică în primele decenii ale secolului al XIX-lea –, János sesizează în schimb o continuitate acolo unde, în cartea de faţă, ni se sugerează că a existat o puternică ruptură. Pentru Chirot, sistemul social pe care îl descrie se dezarticulează odată cu reforma agrară din 1921. Politica economică şi strategia de dezvoltare a perioadei interbelice aparţin unei etape total diferite, iar eşecul lor se datorează în special deteriorării climatului internaţional, celui de Al Doilea Război Mondial şi proastei inspiraţii a regimurilor de extremă

478 Andrew C. Janos, „Modernization and Decay in Historical Perspective: the Case of Romania", în Kenneth Jowitt, ed., Social Change in Romania, 1860-1940: A Debate on Development in a European Nation, Berkeley, 1978, pp. 72-116.

479 Idem, „The Politics of Backwardness in Continental Europe, 1780-1945", în World Politics, 41, no. 2, 1989, pp. 325-358; idem, East Central Europe in the Modern World, Stanford, 2000.

dreaptă şi extremă stângă[480]. Pentru

János, perioada interbelică face corp comun cu cea care a precedat-o şi aduce doar explozia tensiunilor acumulate atunci.

Nu este cazul să mai continuăm această paralelă, al cărei rost a fost doar acela de a semnala existenţa unor dezacorduri asupra temelor centrale ale cărţii. Tema oligarhiei birocratice şi a opoziţiei dintre cele două componente ale elitei a fost în general evitată – împreună cu orice încercare de interpretare generală – de majoritatea lucrărilor româneşti de istorie socială consacrate perioadei şi publicate în ultimii ani[481]. Este un neajuns important, căci cartea lui Daniel Chirot ne convinge cel puţin de un lucru: acela ça sinteza merită să fie încercată.

Victor Rizescu

Cuprins

Prefaţa autorului la ediţia în limba română 5

Prefaţă 11

1. Introducere:

O METODĂ PENTRU STUDIEREA SCHIMBĂRII SOCIALE 15

2. VALAHIA?. * 23

Geografia Valahiei 29

3. NATURA DUALĂ A SISTEMULUI POLITICO-ECONOMIC

DE TIP „COMUNITAR-COMERCIAL” (1250 –

480 Daniel Chirot, „Ideology, Reality and Competing Models of Development in Eastern Europe between the Two World Wars", în Eastern European Politics and Societies, 3, no. 3, 1989, pp. 378-411.

481 Gheorghe lacob şi Luminiţa lacob, Modernizare-europenism. România de la Cuza Vodă la Carol al ll-lea, laşi, 1995; Mihai Sorin Rădulescu, Elita liberală românească, 1866-1900, Bucureşti, 1998. O excepţie face Marius Lazăr, Paradoxuri ale modernizării. Elemente pentru o sociologie a elitelor culturale româneşti, Cluj, 2002, în special pp. 83-193.

1500) 33
Sistemul politico-economic originar al Valahiei 39
Dovezi documentare despre existenţa vechilor sate devălmaşe 41
Nobilii 47
Statul 51
Rolul comerţului 53
4. PRĂBUŞIREA SISTEMULUI POLITICO-ECONOMIC
DE TIP „COMUNITAR-COMERCIAL”.
ŞI DEZVOLTAREA STATULUI SENIORIAL (1500 – 1600) 65
Noul sistem de impozitare 71
Creşterea puterii nobililor 74
Serbia 83
Prăbuşirea sistemelor politico-economice de tip „comunitar-comercial” 93
5. SISTEMUL POLITICO-ECONOMIC
DE TIP PROTO-COLONIAL (1600 – 1821) 97
Impozitele şi tributul către turci 107
Comerţul 111
Şerbii şi satele libere 116
Oltenia în anii 1718 – 1739:
un experiment prematur de colonialism modern 124
Reforma de la 1746 şi societatea rurală până la 1821…126 Statul, nobilimea şi mănăstirile 139
6. TRANZIŢIA LA COLONIALISMUL MODERN (1821 – 1864) …147
Contextul internaţional 150
Regulamentul Organic şi ocupaţia rusească 155
Societatea rurală sub regimul Regulamentului Organic.162
Nobilii şi mănăstirile 170
Oraşele 175

Revoluţia de la 1848 179
Unirea Valahiei cu Moldova şi reforma agrară de la 1864 185
7. SISTEMUL POLITICO-ECONOMIC DE TIP COLONIAL
ŞI CRIZA AGRARĂ (1864 – 1917) 194
Economia „deschisă” 197
Efectele reformei agrare de la 1864 203
Răsturnarea lui Cuza şi Kogălniceanu 210
Relaţiile agrare după 1864: neoiobăgia 212
Schimbări demografice 219
Societatea şi economia agrară la 1900 222
O nouă burghezie? 233
Inovaţii agricole 238
Răscoala de la 1907 240
Legislaţia reformatoare de după 1097 247
Primul Război Mondial şi urmările sale 250
8. SCHIMBAREA SOCIALĂ ÎN SOCIETĂŢILE PERIFERICE 252
ANEXE
Bibliografie 261
Index 278
POSTFAŢĂ 287
Despre ţărani, moşieri şi două feluri de „demitizare” ...288 Sistemul mondial şi modurile de producţie periferice...293 „Oligarhia”, între elita latifundiară şi cea birocratică...303
CLUBUL CĂRŢII
Corint
CP 1 – 591 Cod poştal: 70700 Tel: (01) 222.19.49
Bucureşti

NR.	TITLU	AUTORI	NR. PAG.	PRET
EX.				

CLIO				
	Dinamica capitalismului	Fernand Braudel	96	6.000
	Acordul Churchill-Stalin din 1944	Maria G. Brătianu	208	15.000
	Tentaţia tranziţiei	Adrian Pop	416	10.000
	Originea medievală a focarelor de conflict din Peninsula Balcanică	Alexandru Madgearu	288	10.000
	Arta nazistă	Adelin Guyot, Patrick Restellini	248	15.000
	Cartagina sau Imperiul mării	François Decret	256	9.000

NR. EX.	TITLU	AUTORI	NR. PAG.	PREŢ
MICROSINTEZE				
	Caesar – nr. 15	Yann Le Bohec	144	59.000
	Istoria Iugoslaviei – nr. 16	Gheorghe Zbuchea	168	65.000
	Primul Război Mondial – nr. 17	Pierre Renouvin	144	58.000
	Istoria arabilor – nr.	Dominique Sourdel	152	63.000

	18			
	Statul Israel – nr. 19	André Chouraqui	136	55.000
	Gulagul – nr. 20	Jean-Jacques Marie	144	60.000
	Al Doilea Război Mondial – nr. 21	Henri Michel	136	60.000
	Turnul Babel – nr. 22	Jacques Vicari	144	60.000
	Papa – nr. 23	Paul Poupard	136	65.000
	Celţii – nr. 24	Vencesla s Kruta	144	67.000
	Alexandru cel Mare – nr. 25	Pierre Briant	152	70.000
	Istoria Elveţiei – nr. 26	Jean-Jacques Bouquet	184	80.000
	Hitler şi nazismul – nr. 27	Claude David	144	80.000
	Istoria Berlinului – nr. 28	Cyril Buffet	152	80.000
	Istoria Bulgariei – nr. 29	P. Pavlov, I. lanev, D. Cain	192	75.000
	Istoria Parisului – nr. 30	Yvan Combeau	144	65.000
	Perestroika – nr. 31	Pascal Lorot	152	65.000
	Istoria	V.	20	9

	Asiei – nr. 32	Cristian	8	0.000
	Mussolini şi fascismul – nr. 33	Paul Guichonnet	128	70.000
	Inchiziţia – nr. 34	Guy Testas, Jean Testas	144	75.000
	GEOPOLITICĂ ŞI GEOSTRATEGIE			
	Geopolitică şi qeostrategie	Paul Claval	248	125.000
	Balcanii. Cultură şi geopolitică	Georgios Prevelakis	208	105.000
	Noul Război Rece. Lumea după Kosovo	Gilbert Achear	104	95.000
	Tehnicile terorismului	Jean-Luc Marret	192	130.000
	Naţiuni şi nationalisme	Serge Cordellier (coordonator	184	120.000
	Crizele internaţionale. De la Beijing (1900) la Kosovo (1999)	Jean-Louis Dufour	240	130.000
	OPERE FUNDAMENTALE			
	Invaziile. Valurile germanice	Lucien Musset	320	150.000
	Invaziile.	Lucien	25	1

	Al doilea asalt asupra Europei creştine (sec. VII-XI)	Musset	6	40.000
	Tradiţia politică bizantină în Ţările Române…	Andrei Pippidi	40 0	1 50.000
	Un commonwealth medieval: Bizanţul	Dimitri Obolensky	52 8	2 50.000
ISTORIA ROMÂNIEI				
	Istoria României în texte	Bogdan Murgescu (coord.)	41 6	1 50.000
	Istoria României	M. Bărbulescu, D. Deletant K. Hitchins, Ş. Papacostea P. Teodor	49 6	1 70.000